

ԱՐՅԱՆԻ ՊԵՏԱԿԱՆ ՀԱՄԱԼՍԱՐԱՆ
 АРЦАХСКИЙ ГОСУДАРСТВЕННЫЙ УНИВЕРСИТЕТ



ԳԻՏԱԿԱՆ ՏԵՂԵԿԱԳԻՐ
 УЧЕННЫЕ ЗАПИСКИ



$$E=mc^2$$



1 (12) * 2006

ՍՏԵՓԱՆԱԿԵՐՏ

СТЕПАНАКЕРТ

Արցախի պետական համալսարան
Арцахский государственный университет

Գիտական տեղեկագիր
Ученые записки

1 (12)

2006

Ստեփանակերտ
Степанакерт

Հրատարակվում է 1998թ.

Издается с 1998г.

Խմբագրական կոլեգիա

Գրիգորյան Հ.Վ. (գլխ. խմբագիր), Արրահամյան Ա.Ն., Խանյան Ս.Ս.
(պատ. քարտուղար), Աղանբեկյան Ա.Գ., Մարտիրոսյան Ռ.Մ.,
Ավանեսյան Վ.Գ., Դադայան Ս.Վ., Հակոբյան Գ.Ա., Աղալովյան Լ.Ա.,
Միրզոյան Վ.Ս., Արամյան Կ.Ս.:

Редакционная коллегия

Григорян Г.В. (гл. редактор), Абрамян А.Н., Хачян С.А. (отв.
секретарь), Аганбекин А.Г., Мартиросян Р.М., Авапесян В. Г., Дадаян
С.В., Акобян Г.А., Агаловян Л.А., Мирзоян В.С., Арамян К.С.

Արցախի պետական համալսարանի հրատարակչություն
Արդ՝ «Գիտական տեղեկագիր», 2006թ.

Издательство Арцахского госуниверситета
“Ученые записки” АрГУ, 2006 г.

ԾԱՅՐԱՅԻՆ ՊԱՅՄԱՆՈՒՄ ՍՊԵԿՏՐԱԼ ՊԱՐԱՄԵՏՐԱԼ ՊԱՐՈՒՆԱԿՈՂ ՄԻ ԾԱՅՐԱՅԻՆ ԽՆԴՐԻ ՍՊԵԿՏՐԻ ՄԱՍԻՆ

Ս.Կ. Պետրոսյան
մաթեմատիկայի ամբիոն

Մաթեմատիկական ֆիզիկայում հաճախ են հանդիպում Շտուրմ-Լիովիլի խնդիրներ, որոնցում սպեկտրայ ապրամները մտնում է ոչ միայն դիֆերենցիալ հավասարման մեջ, այլ նաև՝ ծայրային պայմաններում: Աշխատանքը նվիրված է այդպիսի մի խնդրի դիսկրետ սպեկտրի հետազոտմանը:

Դիտարկենք ծայրային խնդիր, որն առաջանում է

$$-y'' + q(x)y - \lambda y = 0, \quad 0 \leq x < \infty \quad (1)$$

դիֆերենցիալ հավասարումով և

$$y'(0) - a\lambda y(0) = 0 \quad (2)$$

ծայրային պայմանով: Այստեղ $q(x)$ իրական ֆունկցիան բավարարում է $(1+x)|q(x)| \in L_1(0, \infty)$

պայմանին, իսկ a ն իրական թիվ է:

Հետևելով [2] -ին, նշանակենք՝

$$\sigma(x) = \int_x^\infty q(t) dt, \quad \sigma_1(x) = \int_x^\infty \sigma(t) dt \quad (3)$$

Հայտնի է, որ (տես [1]) Լոմ $\lambda \geq 0$ հարթությանը պատկանող բոլոր λ ների դեպքում (1) հավասարումն ունի $e(\lambda, x)$ լուծում, որը ներկայացվում է

$$e(\lambda, x) = e^{i\lambda x} + \int_0^x k(x, t) e^{i\lambda t} dt \quad (4)$$

տեսքով, որտեղ $k(x, t)$ կորիզը բավարարում է

$$|k(x, t)| \leq \frac{1}{2} \sigma\left(\frac{x+t}{2}\right) \exp\left\{\sigma_1(x) - \sigma_1\left(\frac{x+t}{2}\right)\right\} \quad (5)$$

անհավասարությանը: Բացի դրանից

$$k(x, x) = \frac{1}{2} \int_0^x q(t) dt \quad (6)$$

$e(x, \lambda)$ լուծումը λ -ի նկատմամբ անալիտիկ ֆունկցիա է: Լոմ $\lambda > 0$ վերին կիսահարթության մեջ և անընդհատ է Լոմ $\lambda = 0$ իրական առանցքի վրա: Լոմ $\lambda \geq 0$ փակ կիսահարթության վրա տեղի ունեն հետևյալ գնահատականները՝

$$\begin{aligned} |e(x, \lambda)| &\leq \exp\{-\operatorname{Im} \lambda x + \sigma_1(x)\}, \\ |e(\lambda, x) - e^{i\lambda x}| &\leq \left\{ \sigma_1(x) - \sigma_1\left(x + \frac{1}{|\lambda|}\right) \right\} \cdot \exp\{-\operatorname{Im} \lambda x + \sigma_1(x)\} \\ |e'(\lambda, x) - i\lambda e^{i\lambda x}| &\leq \sigma(x) \{-\operatorname{Im} \lambda x + \sigma_1(x)\} \end{aligned}$$

λ -ի գրոյից տարբեր իրական արժեքների դեպքում $e(\lambda, x)$ և $e(-\lambda, x)$ ֆունկցիաները կազմում են (1) հավասարման լուծումների ֆունդամենտալ համակարգ և նրանց վրտնակիանը հավասար է $2i\lambda$ -ի:

Ներկայացվող աշխատանքում ապացուցված են հետևյալ թեորեմները:

Թեորեմ 1: λ -ի բոլոր արժեքների դեպքում (1)-(2) ծայրային խնդիրն ունի $\varphi(\lambda, x)$ լուծում, որը $x \rightarrow 0$ դեպքում բավարարում է $\varphi(\lambda, x) = 1 + O(x)$, $\varphi'_x(\lambda, x) = a\lambda + O(1)$ պայմաններին: Այդ լուծումը λ -ի նկատմամբ ամբողջ ֆունկցիա է և Լոմ $\lambda \geq 0$ դեպքում բավարարում է

$$\left| \varphi(\lambda, x) e^{i\lambda x} - (\cos \lambda x + a \sin \lambda x) e^{i\lambda x} \right| \leq \\ \leq e \left(\sigma_2(0) - \sigma_1 \left(\frac{1}{|\lambda|} \right) \right) \cdot x \exp \left\{ x \int_0^1 |q(t)| dt \right\}$$

հավասարությանը:

Թեորեմ 2: λ -ի գրայից տարբեր բոլոր իրական արժեքների վերաբերյալ տեղի ունի

$$\frac{2i\lambda}{e'(\lambda, 0) - a\lambda e(\lambda, 0)} \varphi(\lambda, x) = e(-\lambda, x) - s(\lambda) e(\lambda, x) \quad (7)$$

հավասարությունը, որտեղ

$$s(\lambda) = \frac{e'(-\lambda, 0) - a\lambda e(-\lambda, 0)}{e'(\lambda, 0) - a\lambda e(\lambda, 0)}.$$

Ակնհայտ է, որ (7) հավասարության ձախ մասը $\text{Im } \lambda \geq 0$ փակ կիսաշառկայան մեջ մերոմորֆ ֆունկցիա է, որի բևեռները $\psi(\lambda) = e'(\lambda, 0) - a\lambda e(\lambda, 0)$ ֆունկցիայի գրոներն են:

Թեորեմ 3: $\psi(\lambda) = e'(\lambda, 0) - a\lambda e(\lambda, 0)$ ֆունկցիան $\text{Im } \lambda \geq 0$ կիսաշառկայան մեջ կարող է ունենալ միայն վերջավոր թվով գրոներ և $\frac{\lambda}{\psi(\lambda)}$ ֆունկցիան սահմանափակ է 0 կետի մի որոշ շրջակայքում:

Թեորեմ 4: $A - s(\lambda)$ ֆունկցիան հանդիսանում է մի որոշ $F_s(x)$ ֆունկցիայի Ֆուրյեյի ձևափոխությունը, որտեղ $F_s(x)$ -ը ներկայացվում է $F_s(x) = \Phi_s(x) + \Psi_s(x)$ տեսքով, ընդ որում $\Phi_s(x) \in L_1(-\infty, \infty)$, $\Psi_s(x) \in L_2(-\infty, \infty)$ և $\sup |\Psi_s(x)| < \infty$:

Այստեղ A -ով նշանակված է

$$\frac{a+i}{a-i} = \lim_{\lambda \rightarrow \infty} s(\lambda)$$

թիվը:

Ամփոփում

Դիտարկվում է Շտուրմ-Լիուվիլի (1)-(2) խնդիրը ոչ տեղային ծայրային պայմանով: Հետազոտված է արված խնդրի սպեկտրը և լուծման որոշ հատկություններ:

Резюме

Рассматривается задача Штурма-Лиувилля (1)-(2) с нелокальным граничным условием. Исследованы некоторые свойства решений и спектр указанной задачи.

Գրականություն

1. Марченко В. А., Операторы Штурма-Лиувилля и их приложения, Изд. "Наукова Думка", Киев, 1977.
2. Агранович З.С., Марченко В.А., Обратная задача теории рассеяния, Харьков, 1960.

О РЕШЕНИЯХ ОДНОЙ ПЕРИОДИЧЕСКОЙ КРАЕВОЙ ЗАДАЧИ

Г.Г.Саакян

кафедра математики

Рассматривается следующая краевая периодическая задача для канонической системы Дирака (см., например [1]-[3]):

$$S \frac{dy}{dx} + G(x)y = \lambda y, \quad (1)$$

$$y_1(\ell) = y_1(0), y_2(\ell) = y_2(0), \quad (2)$$

где $S = \begin{pmatrix} 0 & 1 \\ -1 & 0 \end{pmatrix}$, $G(x) = \begin{pmatrix} p(x) & q(x) \\ q(x) & -p(x) \end{pmatrix}$, $y(x) = \begin{pmatrix} y_1(x) \\ y_2(x) \end{pmatrix}$, функции $p(x), q(x)$ - гладкие, непрерывные, периодические с периодом ℓ :

$$p(x + \ell) = p(x), \quad q(x + \ell) = q(x)$$

для любого действительного x .

Теорема. Если одна из функций $p(x)$ или $q(x)$ или их алгебраическая сумма знакопостоянна на интервале $[0, \ell]$, то задача (1)-(2) при $\lambda = 0$ не имеет нетривиальных решений.

Доказательство. Примем в (1) $\lambda = 0$ и запишем систему (1) в развернутом виде

$$\begin{cases} y_2' + p(x)y_1 + q(x)y_2 = 0 \\ -y_1' + q(x)y_1 - p(x)y_2 = 0 \end{cases} \quad (3)$$

Умножив первое уравнение системы на y_1 , а второе на y_2 , найдем

$$\begin{cases} y_1 y_2' + p(x)y_1^2 + q(x)y_1 y_2 = 0 \\ -y_1' y_2 + q(x)y_1 y_2 - p(x)y_2^2 = 0 \end{cases} \quad (4)$$

Вычитывая из первого равенства второе, получим следующее равенство

$$(y_1 y_2)' = -p(x)(y_1^2 + y_2^2). \quad (5)$$

Принтегрируем полученное соотношение от 0 до ℓ . Так как согласно условиям (2)

$$(y_1(x)y_2(x)) \Big|_0^\ell = y_1(\ell)y_2(\ell) - y_1(0)y_2(0) = 0, \quad (6)$$

то в результате получим, что

$$\int_0^\ell p(x)(y_1^2(x) + y_2^2(x))dx = 0. \quad (7)$$

Вновь рассмотрим систему (3). Умножив первое уравнение на y_2 , а второе на y_1 , затем сложив, найдем

$$d(y_2^2 - y_1^2) = -2q(x)(y_1^2 + y_2^2). \quad (8)$$

Вновь проинтегрировав полученное соотношение в пределах от 0 до ℓ , и, учитывая то, что с учетом условий (2)

$$(y_2^2 - y_1^2) \Big|_0^\ell = 0, \quad (9)$$

получим

ТЕРНАРНЫЕ СВЕРХТОЖДЕСТВА АССОЦИАТИВНОСТИ ОПРЕДЕЛЕННЫЕ ПО РАВЕНСТВУ $((x, y, z), u, v) = (x, (y, z, u), v)$.

Л.Р.Аврамян

кафедра математики

Классификация бинарных нетривиальных сверхтождеств ассоциативности в нетривиальных бинарных обратимых алгебрах (т.е. в алгебрах с бинарными квазигрупповыми операциями) содержится в работе В.Д. Белоусова. В монографии [2] (см. также [3]) эти результаты усиливаются в двух направлениях: для q -алгебр и e -алгебр.

1. Предварительные понятия и результаты.

Условимся, наперед, обозначать последовательность $x_n, x_{n+1}, \dots, x_m$ через x_n^m . Символ x_n^m имеет смысл, если $n \leq m$. Если $n > m$, то под x_n^m будем понимать пустую последовательность.

Определение. Пусть $n \in \mathbb{N}$. Множество Q с одной n -арной операцией A называется n -группоидом и обозначается через $Q(A)$. Алгебра $Q(\Sigma)$ с n -арными операциями называется n -арной алгеброй. При $n=1, 2, 3$ n -арная алгебра, соответственно, называется унарной, бинарной и тернарной алгеброй.

Определение. n -группоид $Q(A)$ называется n -полугруппой, если в Q выполняется тождество

$$(x_i^{i+1} (x_i^{i+n-1})_{x_{i+n}}^{2n-1}) = (x_i^{i+1} (x_j^{j+n-1})_{x_{j+n}}^{2n-1})$$

для любых $i, j, i \neq j$ и $1 \leq i \leq n, 1 \leq j \leq n, n \geq 2$ (для простоты, знак операции A в тождестве опускается).

Определение. n -группоид $Q(A)$ называется n -квазигруппой или n -арной квазигруппой, если в равенстве $A(x_i^n) = x_{n+1}$ всякие n элементы из x_i^{n+1} однозначно определяют $n+1$ -й. Иными словами, $Q(A)$ называется n -квазигруппой, если уравнение

$$A(a_i^{i-1}, x, a_{i+1}^n) = b$$

однозначно разрешимо для любых $a_i^n, b \in Q$ и для любого $i = 1, 2, \dots, n$.

При $n=2$ получаем 2-квазигруппу или обычную (бинарную) квазигруппу, а при $n = 3$ — 3-квазигруппу или тернарную квазигруппу.

Если $Q(A)$ — n -арная квазигруппа, то A называется квазигрупповой операцией n -ности $|A| = n$, n -квазигруппа с единицей называется n -лукой.

Определение. Если n -квазигруппа Q одновременно является и n -полугруппой, то она называется n -группой ($n \geq 2$).

Определение. Алгебра $Q(\Sigma)$ с тернарными операциями называется тернарной обратимой алгеброй, если $Q(A)$ -тернарная квазигруппа для любой операции $A \in \Sigma$. Алгебра $Q(\Sigma)$ называется обратимой, если для любой операции $A \in \Sigma$, $Q(A)$ является n -квазигруппой для некоторого $n \in \mathbb{N}$.

Определение. n -квазигруппа $Q(B)$ называется изотопом n -квазигруппы $Q(A)$, если существует последовательность $T = (\alpha_i^{n+1})$ подстановок множества Q такая, что $B(x_i^n) = \alpha_{n+1}^{-1} A(\{\alpha_i x_i\}_1^n)$ для всех $x_i^n \in Q$.

Любая n -квазигруппа изотопна n -луке.

Теорема Алберта. Если n -лука изотопна n -группе с единицей, то они изоморфны.

Более общий результат в бинарных алгебрах доказывается в монографии [2].

Алгебра $Q(\Sigma)$ называется обратимой, если для любой операции $A \in \Sigma$ $Q(A)$ является n -квазигруппой для некоторого $n \in \mathbb{N}$.

2. Характеризация тернарных ассоциативных сверхтождеств.

Тернарная алгебра $Q(\Sigma)$ называется нетривиальной, если $|\Sigma| > 1$.

Из определения тернарной квазигруппы вытекает следующий результат.

Предложение 1. Если в нетривиальной тернарной обратимой алгебре выполняется нетривиальное сверхтождество, определенное по равенству

$$((x, y, z), u, v) = (x, (y, z, u), v),$$

тогда в нем каждая функциональная переменная повторяется хотя бы два раза. Следовательно, каждое такое сверхтождество может быть только функционального ранга 2 и одного из следующих видов:

$$\int_0^{\ell} q(x)(y_1^2(x) + y_2^2(x))dx = 0. \quad (10)$$

Из равенств (7) и (10) следуют и следующие равенства

$$\int_0^{\ell} (p(x) + q(x))(y_1^2(x) + y_2^2(x))dx = 0, \quad (11a)$$

$$\int_0^{\ell} (p(x) - q(x))(y_1^2(x) + y_2^2(x))dx = 0. \quad (11b)$$

Из соотношений (7), (10), (11a) и (11b) вытекает, что если функция $p(x)$ или $q(x)$ или их алгебраическая сумма знакопостоянна на интервале $[0, \ell]$, то $y_1(x) = y_2(x) \equiv 0$ почти всюду.

Теорема доказана.

Ամփոփում

Աշխատանքում դիտարկվում է պարբերական եզրային խնդիր Դիրակի կանոնի համակարգի համար

$$S \frac{dy}{dx} + G(x)y = \lambda y, \\ y_1(\ell) = y_1(0), y_2(\ell) = y_2(0).$$

Ապացուցվում է, որ եթե $p(x)$ կամ $q(x)$ ֆունկցիաները կամ նրանց հանրահաշվական գումարը ունի հաստատուն նշան $[0, \ell]$ հատվածի վրա, ապա այդ դեպքում դիտարկվող խնդիրը չունի ոչ տրիվիալ լուծումներ:

Резюме

В работе рассматривается периодическая краевая задача для канонической системы Дирака

$$S \frac{dy}{dx} + G(x)y = \lambda y, \\ y_1(\ell) = y_1(0), y_2(\ell) = y_2(0),$$

Доказывается, что в случае знакопостоянства функций $p(x)$ или $q(x)$ или их алгебраической суммы на отрезке $[0, \ell]$, рассматриваемая задача не имеет нетривиальных решений.

Литература

1. И.Б.М.Левитан, И.С.Саргсян, Операторы Штурма-Лиувилля и Дирака, М., Наука, 1988 г.
2. В. А. Якубович, В. М. Старжинский, Линейные дифференциальные уравнения с периодическими коэффициентами, М., Наука, 1972 г.
3. А. Г. Костюченко, И. С. Саргсян, Распределение собственных значений, М., Наука, 1979 г.

$$X(Y(x, y, z), u, v) = Y(x, X(y, z, u), v),$$

$$X(X(x, y, z), u, v) = Y(x, Y(y, z, u), v),$$

$$X(Y(x, y, z), u, v) = X(x, Y(y, z, u), v).$$

Теорема 1. В тернарной обратимой алгебре $Q(\Sigma)$ выполняется сверхтождество

$$X(Y(x, y, z), u, v) = Y(x, X(y, z, u), v)$$

тогда и только тогда, когда каждая операция $A_i \in \Sigma$ определяется по правилу:

$$A_i(x, y, z) = q^{-1}(qx \circ s_i \circ \psi \delta y \circ \delta z),$$

$$\psi s_i = s_i,$$

$$\psi^2(z) = s_i^{-1} \circ z \circ s_i,$$

$$(\psi \delta q^{-1})x = t \circ \psi x,$$

где $Q(\circ)$ – бинарная группа, $\psi \in \text{Aut}Q(\circ)$, q, δ – произвольные подстановки множества Q , а $s_i, t \in Q$.

Теорема 2. В тернарной обратимой алгебре $Q(\Sigma)$ выполняется сверхтождество

$$X(X(x, y, z), u, v) = Y(x, Y(y, z, u), v)$$

тогда и только тогда, когда каждая операция $A_i \in \Sigma$ определяется по правилу:

$$A_i(x, y, z) = q^{-1}(qx \circ \Theta qy \circ \phi(\Theta qz) \circ s_i),$$

$$\phi^2(x) = x, \quad \Theta s_i \circ s_j = (\Theta e) \circ s_i^2,$$

где $Q(\circ)$ – бинарная группа, Θ – ее квазиавтоморфизм, $\phi \in \text{Aut}Q(\circ)$, $s_i \in Z(Q(\circ))$, e – единица группы $Q(\circ)$.

Теорема 3. В тернарной обратимой алгебре $Q(\Sigma)$ выполняется сверхтождество

$$X(Y(x, y, z), u, v) = X(x, Y(y, z, u), v)$$

тогда и только тогда, когда каждая операция $A_i \in \Sigma$ определяется по правилу:

$$A_i(x, y, z) = q^{-1}(qx \circ \Theta qy \circ \phi(\Theta qz) \circ t_i),$$

$$\phi^2(x) = t_i \circ x \circ t_i^{-1},$$

$$\Theta t_i = \Theta e \circ t_i,$$

где $Q(\circ)$ – группа, Θ – ее квазиавтоморфизм, $\phi \in \text{Aut}Q(\circ)$, $t_i \in Q$, e – единица группы $Q(\circ)$.

Ամփոփում

Սովորական քվազիխմբերից կազմված հանրահաշիվներում գերնոյնությունների դասակարգումը տրվել է Վ.Դ.Բելուսովի կողմից: Մասնավորապես նրա կողմից դասակարգվել են սովորական զուգորդական գերնոյնությունները:

Ներկա աշխատանքում դասակարգվում են 3-տեղանի զուգորդական գերնոյնությունները: Հիմնական արդյունքները ներկայացված են թեորեմ 1, թեորեմ 2, թեորեմ 3 պնդումներում և ձևակերպված են խմբերի ավտոմորֆիզմների և քվազիավտոմորֆիզմների լիզվով:

Резюме

Классификация сверхтождеств в алгебрах с обычными квазигруппами дана В. Д. Белоусовым. В частности, им были классифицированы обычные сверхтождества ассоциативности.

В настоящей работе классифицируются тернарные сверхтождества ассоциативности. Основные результаты представлены в утверждениях теоремы 1, теоремы 2 и теоремы 3 и сформулированы на "языке" автоморфизмов и квазиавтоморфизмов.

Литература

1. Белоусов В.Д., УМН, 1965, т. XX, N1, с. 75 – 145.
2. Мовсисян Ю.М., Введение в теорию алгебры со сверхтождествами, Ер., Изд-во ЕГУ, 1986.
3. Мовсисян Ю.М., УМН, 1998, т. 53. N1(319), с. 61 – 114.

ВАРИАЦИИ ФУНКЦИИ РАСПРЕДЕЛЕНИЯ ЧАСТИЦ ПО РАЗМЕРАМ В СМОГОВОЙ СИТУАЦИИ

Г.М.Багунц

кафедра физики

В современных условиях быстрого развития промышленности и роста городов усиливается воздействие на окружающую среду, проявляющееся в резком возрастании вредных выбросов, поступающих в атмосферу от антропогенных источников.

Около 10% общей массы загрязнителей атмосферы представлено аэрозольными частицами. Приблизительно половина их обусловлена работой промышленности, четверть - автотранспортом, восьмая часть - электростанциями, десятая - сжиганием мусора [1].

Хотя частицы составляют лишь около 10% общей массы антропогенных загрязнителей, ущерб от этого типа загрязнителей существенно больше.

Согласно современным представлениям глобальную структуру атмосферного аэрозоля можно представить в виде двух основных фракций частиц: грубодисперсных частиц, которые образуются диспергированием твердых или жидких веществ, и субмикронных частиц, значительная часть которых образуется в результате внутриаэрозольного синтеза частиц из газовой фазы [2].

Механизмы дробления, реализующиеся в природных условиях, ограничивают размеры частиц грубодисперсного аэрозоля снизу примерно в районе 1 мкм по диаметру. В свою очередь, механизмы роста мелких частиц становятся малоэффективными в области 1 мкм, ограничивая распределение этих частиц сверху. Таким образом, между этими двумя классами частиц в районе около 0,5 мкм, по радиусу формируется граница их раздела.

Для описания распределения частиц по размерам используется функция распределения частиц по размерам. Существует большое количество функций распределения (распределение Юнга или обратнотепенное распределение, различные формы гамма-распределений). В последнее время все чаще используется логарифмически нормальное распределение [3]

$$F(\ln r) = \frac{1}{\gamma\sqrt{2\pi}} \exp \left[-\frac{\ln^2 \left(\frac{r}{r_m} \right)}{2\gamma^2} \right], \text{ где } r_m - \text{среднегеометрический радиус,} \quad (1)$$

$\ln r_m = \ln r$, γ - стандартное отклонение). Эта функция задается двумя параметрами - r_m и γ , которые в случае известной $F(\ln r)$ определяются следующим образом.

$$\ln r_m = \int_0^\infty \ln r f(r) dr \quad (2)$$

$$\gamma^2 = \int_0^\infty (\ln r - \ln r_m)^2 F(\ln r) dr \quad (3)$$

На основе обратной задачи светорассеяния, сводящейся к решению системы интегральных уравнений

$$\int K_{ik} f(r) dr = D_{ik}, \quad (4)$$

где ядра K_{ik} рассчитаны в приближении теории M_u , $f(r)$ - распределение частиц по размерам, D_{ik} - компоненты матрицы рассеяния, по данным комплексных измерений оптических характеристик можно определить микроструктуру аэрозоля.

Разработанный в АН Литвы фотоэлектрический счетчик АЗ-5 является одной из самых портативных и надежных моделей счетчиков.

Одной из задач настоящей работы была проверка выполнимости логнормального распределения концентраций.

Задача исследования вариаций функции распределения частиц по размерам сводится к поиску взаимосвязей между концентрациями частиц разных размеров. Она решается с помощью феноменологического и статистического анализа данных наблюдений. Весьма плодотворным является подход к исследованию вариаций, основанный на параметризации функции распределения частиц по размерам. Такой анализ был проведен автором на основе результатов измерений, проведенных в Москве, Алма-Ате, Ереване и Кисловодске.

Несмотря на существенный суточный ход объемного распределения частиц по размерам для субмикронного аэрозоля, (рис.1), удалось выявить ряд важных закономерностей.

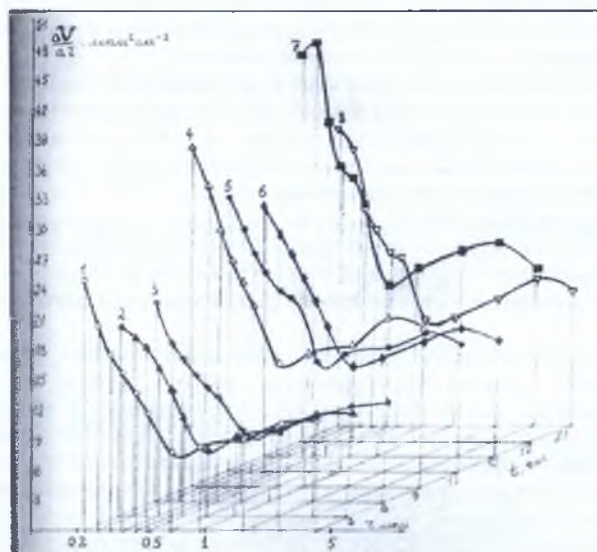


Рис. 1. Суточный ход функции объемного распределения частиц по размерам. Ереван, зима: 1, 0-3 часов; 2, -3-6; 3, + - 6-9; 4, 9-12; 5, - 12-15; 6, -15-18; 7, -18-21; 8, -21-24.

Важнейшей особенностью вариаций микроструктуры городского аэрозоля является изменчивость общего уровня концентрации частиц для всего рассматриваемого диапазона размеров (рис.2).

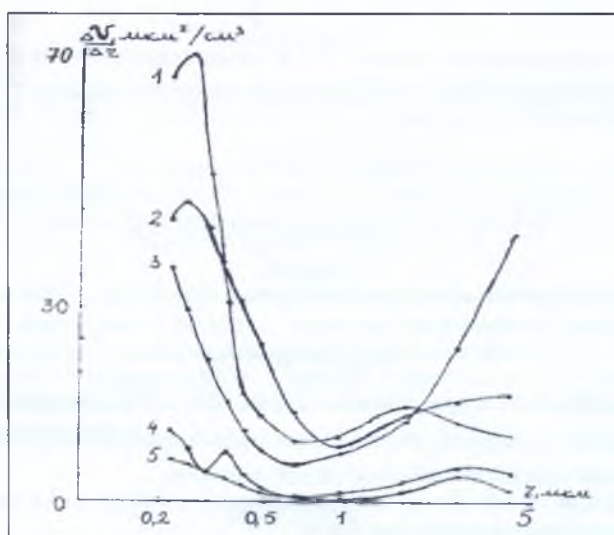


Рис. 2. Примеры распределений объемов частиц по размерам: 1-Алма-Ата, зима; 2-Ереван, зима; 3-Ереван, лето; 4-Кисловодск, зима, 5-Москва, лето.

В большинстве случаев распределение частиц по размерам отчетливо разделяется на две фракции, что согласуется с современными представлениями об атмосферном аэрозоле. Эти фракции или моды (субмикронная или грубодисперсная) имеют отчетливо выраженные максимумы. На полученных распределениях максимума объемного распределения частиц по размерам $v(r)$ обычно не наблюдается, поскольку он расположен как правило, за пределами охваченной измерениями области размеров частиц (0,2-5 мкм). Однако, в условиях замутненной атмосферы (особенно для Еревана) этот максимум перемещается в интервал размеров $r = 0,2 \div 0,3$ мкм.

Положение второго максимума наблюдается в широком диапазоне размеров $r \geq 1$ мкм, причем случай с положением максимума в области размеров $2 \text{ мкм} \leq r \leq 5 \text{ мкм}$ наблюдаются, как правило, в зимних условиях.

Минимум распределения лежит, как правило, в области размеров $r = 0,5 \div 0,75$ мкм. В отдельных реализациях он может перемещаться как влево до значений $r \approx 0,4$ мкм, так и вправо до $r \approx 1$ мкм.

Наряду с общими вариациями концентрации частиц для всех диапазонов размеров, отчетливо выявляются вариации формы распределения, связанные с изменением соотношения концентраций субмикронного и грубодисперсного аэрозоля. Оценить роль вариаций этого типа можно, если рассчитать коэффициент корреляции между концентрациями частиц субмикронного и грубодисперсного аэрозоля.

Расчеты показали, что все значения коэффициентов корреляции сравнительно невелики. Некоррелированность вариации концентраций субмикронного и грубодисперсного аэрозоля играет заметную роль в формировании функции распределения частиц городского аэрозоля по размерам.

Особое внимание в контроле и исследовании загрязнения атмосферы уделяется случаям повышенного загрязнения, наблюдающимся в Ереване. В целом за весь массив подобных ситуаций превышение над средними концентрациями достигает 3-4 раз, а для отдельных фракций до 10 раз.

Исходя из двухмодальности распределения частиц по размерам, обусловленного наличием двух типов источников аэрозоля, имеет смысл рассматривать 2 типа опасных уровней загрязнения атмосферы: первый тип - когда концентрации отдельных фракций субмикронного аэрозоля в 5-10 раз превышают отдельные значения. При этом концентрации грубодисперсного аэрозоля ненамного превышают средние значения, что исключает фактор влияния метеоусловий. Второй тип - когда наблюдаются повышенные концентрации только грубодисперсного аэрозоля.

Наибольший интерес представляют ситуации с развитием смоговой ситуации в Ереване (рис. 3).

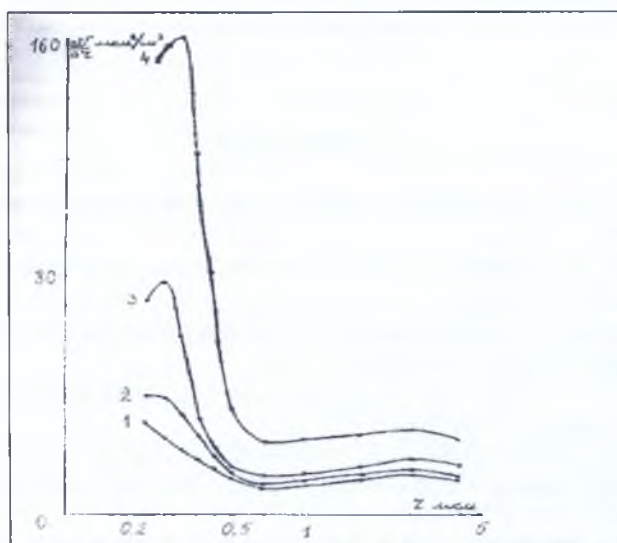


Рис. 3. Развитие смоговой ситуации. Ереван, 13.09.1986г.
1-10:00; 2-12:30; 3-15:00; 4-17:30.

В утренние часы (1) концентрации отдельных фракций субмикронного аэрозоля незначительно отличались от средних за цикл концентраций. Далее (2) на фоне общего роста концентраций отдельных фракций субмикронного аэрозоля выделяется более быстрое увеличение концентраций наиболее мелких частиц. Дальнейшее развитие ситуации (3,4) приводит к опасному уровню концентраций. Основная масса субмикронного аэрозоля сосредотачивается в интервале 0,2-0,3 мкм. При этом концентрации грубодисперсного аэрозоля растут относительно слабо.

Наиболее вероятной причиной роста аэрозольной массы в первой моде, является конденсация на продуктах фотохимической реакции на первоначально очень малых частиц (нуклидах с $r < 0,1$ мкм) и их коагуляционного роста. В результате этих процессов r увеличивается до десятых долей микрометра.

Дальнейшее изучение этой проблемы позволит выявить механизмы и стадии развития смоговой ситуации.

Ամփոփում

Աէրոզոլ մասնիկների ըստ չափսերի բաշխման տվյալների տեսական հետազոտությունների և էքսպերիմենտալ տվյալների արդյունքների վերլուծության հիման վրա հաջողվեց առանձնացնել երկու չափամաս՝ ենթամիկրոնային ($r < 0,5$ մկմ) և կոպտադիսպերսային ($r > 0,5$ մկմ): Բացահայտվել են մասնիկների ըստ չափսերի բաշխման ֆունկցիայի վարիացիաների որոշ օրինաչափություններ:

Ուսումնասիրվել են ծխամշուշային իրավիճակի զարգացման մեխանիզմները:

Резюме

На основе анализа результатов теоретических исследований и экспериментальных данных распределения аэрозольных частиц по размерам удалось выделить две фракции: субмикронную ($r < 0,5$ мкм) и грубодисперсную ($r > 0,5$ мкм). Выявлены некоторые закономерности вариаций функции распределения частиц по размерам. Изучены механизмы развития смоговой ситуации.

Լիտերատուրա

1. К.Уорк, С.Уорнер, Загрязнение воздуха, Источники и контроль. Изд-во «Мир», Москва, 1980г.
2. Лактионов А.Г., Богомолов Ю.Г., Микроструктура атмосферного аэрозоля, Изв. АН СССР, ФАО, 7, N3 1971г.
3. Колмагоров А.Н., О логарифмически нормальном распределении частиц при дроблении, Доклады АН СССР, 31, N2, 1941г.
4. Дейрменджан Д., Рассеяние электромагнитного излучения сферическими полидисперсными частицами, Москва, Мир, 1971, 165с
5. Багунц Г.М., Дианов-Клоков В.И., Фокеева Е.В., Сопоставление вертикальных распределений окиси углерода и аэрозоля над Москвой, Известия АН СССР, Москва, ФАО, т.23, N11, 1987г.
6. Багунц Г.М., Статистический анализ функции распределения частиц аэрозоля по размерам, ученые записки АрГУ, N1(10), 2005, стр.63-67.

ОСНОВНЫЕ ЗАДАЧИ И ОСОБЕННОСТИ ПРЕПОДАВАНИЯ НАЧЕРТАТЕЛЬНОЙ ГЕОМЕТРИИ И ЧЕРЧЕНИЯ В ВУЗЕ

А.А.Погосян

кафедра инженерии

В жизни и деятельности человека большое значение имеют графические изображения предметов окружающего мира. В современном производстве чертеж является конкретным выразителем технической мысли. Изготовлению задуманного изделия всегда предшествует тщательное выполнение серии чертежей, включая чертежи каждой детали этого изделия. Технический чертеж не только отображает внешнюю форму и размеры изделия, но посредством некоторых графических условностей дает сведения о форме скрытой от глаз поверхности этого изделия, о материале, о шероховатости, покрытии и видах обработки, допусках формы и расположения поверхностей образующих деталь и пр. Способы изображений и условности оформления технических чертежей в различных областях техники неодинаковы, например имеют различия чертежи машиностроительные, инженерно-строительные, топографические, электротехнические и др.

В связи с увеличением объема строительства в НКР растет потребность в грамотных инженерах, а грамотный инженер в первую очередь должен иметь глубокие знания по начертательной геометрии и черчению.

Цель изучения курса начертательной геометрии и черчения состоит в том, чтобы овладеть теоретическими основами построения изображений предметов и практическими навыками выполнения чертежей.

Исходя из этой цели, программа ставит следующие задачи:

1. дать студентам знания о прямоугольном проецировании на одну, две и три взаимно перпендикулярные плоскости и построении аксонометрических проекций;
2. научить читать чертежи, то есть привить навыки мысленного представления формы и размеров изделий по их изображениям на чертеже;
3. решать геометрические задачи графическим способом;
4. способствовать развитию у студентов технического и пространственного мышления, без которого немислимо инженерное творчество;
5. ознакомить студентов с важнейшими правилами, условными изображениями и обозначениями, указанными государственными стандартами ЕСКД, раскрыть роль и значение графических изображений во всех областях народного хозяйства;
6. способствовать привитию у студентов навыков культуры труда: правильной организации рабочего места, рациональных приемов работы чертежными и измерительными инструментами, аккуратности и точности в выполнении чертежей;
7. учитывая широкое внедрение ЭВМ, машинной и компьютерной графики, дать студентам ряд новых возможностей выполнения чертежа.

Чертеж – это своеобразный язык, с помощью которого, используя всего лишь точки, линии и ограниченное число геометрических знаков, букв и цифр, человек имеет возможность изобразить на плоскости геометрические фигуры или их сочетания. Причем этот графический язык понимает любой технически грамотный человек, не зависимо от того, на каком языке он говорит.

Методы обучения начертательной геометрии и черчению во многом отличаются от общих методов обучения.

Многолетний опыт работы в вузе показал, что курс начертательной геометрии и черчения трудно усваивается студентами. В связи с этим возникла необходимость пересмотреть традиционные методы преподавания этой дисциплины.

Устное изложение материала необходимо применять в сочетании с демонстрацией наглядных пособий, технических средств, моделей и приемов работы чертежными инструментами.

Чтение чертежа представляет собой процесс образования пространственного представления формы изображаемого изделия и определения всех других данных, необходимых для его изготовления и контроля. При чтении чертежа необходимо предмет мысленно расчлнить на части, рассматривать форму каждой из них и установить метрическое соотношение элементов предмета.

Очень хороший результат дает лепка предмета по чертежу из пластилина. В процессе лепки студент воспринимает форму предмета не только с помощью зрения, но и осязания. Вместе с тем практическое преобразование формы заготовки помогает формированию соответствующего умственного действия и является условием формирования мысленного анализа и синтеза формы предметов.

Моделирование – эффективный способ развития пространственного воображения и мышления, воспитания у студентов способности представить предмет по чертежу, что составляет основу умения читать чертеж. При моделировании в качестве материала используются пластилин, картон, мягкая проволока и т.д.

В последние годы большое внимание уделяется развитию творческих способностей студентов. В связи с этим необходимо ввести элементы конструирования или различного рода преобразования исходных графических данных. Условия заданий на конструирование должны быть доступными для студентов, и главным требованием к ним должна быть направленность на сообразительность, находчивость и творческий поиск при максимальной простоте графического оформления конечного результата.

Одним из важных элементов является контроль знаний, полученных в процессе обучения. Для контроля знаний можно ввести использование карт программированного контроля. В картах помещены вопросы и ответы. Студент выбирает правильный ответ.

Для решения графических задач по начертательной геометрии также широко используются компьютеры. Современные компьютерные технологии предоставляют специалистам широкие возможности по моделированию всевозможных технических объектов и их различному графическому представлению (трехмерные твердотельные и проволочные модели, фотореалистичные изображения). Безусловно, для формирования представления моделей на экране компьютера используются методы начертательной и вычислительной геометрии. При выполнении графических работ необходимо программное обеспечение автоматизированного выполнения графических изображений и хорошо развитые пространственные представления студента.

В наших условиях нет необходимости полностью переходить на систему компьютерного изучения курса, так как это затрудняет контроль знаний и не развивает пространственное мышление у студентов. Достаточно дать определенные представления о выполнении чертежей на компьютерах.

Знания, умения и навыки, приобретенные при изучении начертательной геометрии и черчения, необходимы для изучения общинженерных и специальных технических дисциплин, а также в последующей педагогической и инженерной деятельности.

Умение мысленно представить форму предметов и их взаимное расположение в пространстве особенно важно для эффективного использования современных технических средств на базе вычислительной техники для машинного проектирования технических устройств и технологии их изготовления.

Ամփոփում

Բոլորում աշխատանքի բազմամյա փորձը ցույց է տվել, գծագրական ներկաչափության և գծագրության դասընթացը դժվար է ընկալվում ուսանողների կողմից: Դրա հետ կապված անհրաժեշտություն է ծագել վերանայել այդ առարկայի ուսուցման ավանդական մեթոդները:

1. Անհրաժեշտ է համատեղել նյութի բանավոր շարադրանքը ցուցադրական պարագաների, տեխնիկական միջոցների և այլնի հետ:
2. Լավ արդյունք է տալիս ըստ գծագրի պլաստիկինից ծեփումը:
3. Անհատական վարժություններում կարելի է մտցնել նախագծման տարրեր:
4. Ցանկալի է տալ համակարգչի վրա գծագրի կատարման մասին գոնե մինիմալ տեղեկություն:
5. Գիտելիքների քննման ժամանակ կարելի է օգտագործել ծրագրավորված հիմնական քարտեր:

Резюме

Многолетний опыт работы в вузе показал, что курс начертательной геометрии и черчения трудно усваивается студентами. В связи с этим возникла необходимость пересмотреть традиционные методы преподавания этой дисциплины:

1. необходимо сочетать устное изложение материала с демонстрацией наглядных пособий, технических средств и т.д.;
2. хороший результат дает лепка по чертежу из пластилина;
3. в индивидуальные задания можно ввести элементы конструирования;
4. желательно дать хотя бы минимальные представления о выполнении чертежей на компьютерах;
5. при контроле знаний можно использовать карты программированного контроля.

Լիտերատուրա

1. Ботвинников А.Д., “Пути совершенствования методики обучения черчению”, Москва, “Просвещение”, 1983г.
2. Дембинский С.И., Кузьменко В.И., “Методика преподавания черчения”, Москва, “Просвещение”, 1977г.
3. Кузьменко В.И., Косолапов М.А., “Методика преподавания черчения”, Москва, “Просвещение”, 1981г.
4. Павлова А.А., Жуков С.В., “Методика обучения черчению и графике”, Москва, “Владос”, 2004г.
5. Ройтман И.А., Методика преподавания черчения, Москва, “Владос”, 2000г.
6. Степакова В.В., Методическое пособие по черчению, Москва, “Просвещение”, 2000г.

ԼՐԾՈՂՆԵՐԻ ԷԿՈԼՈԳԻԱՅԻ ԴԱՇՏԱՅԻՆ ՀԵՏԱԶՈՏՄԱՆ ՈՐՈՇ ՄԵԹՈԴՆԵՐ

(մեթոդական ցուցումներ)

Վ.Տ. Հայրապետյան

կենսաբանության ամբիոն

Վերջին տարիներին նկատելի աճել է դաշտային հետազոտությունների մակարդակը և նրանց բազմազանությունը: Սակայն պետք է նկատել, որ յուրաքանչյուր գիտության փորձարարական մաս, հետազոտությունների մեթոդաբանական կողմը հաճախ մնում է զածր մակարդակի վրա՝ թույլ են օգտագործվում ժամանակակից տեխնիկական նվաճումները, դաշտային ուսումնասիրությունների նոր եղանակների մշակումը կատարվում է դանդաղ, օգտագործվում են հետազոտությունների քիչ շահավետ, պարզագույն եղանակներ, հաճախ էլ չի պահպանվում դաշտային աշխատանքների կոեկտության էթիկան:

Հետազոտությունների կազմակերպման մեթոդական կողմերի նկատմամբ պարզեցված վերաբերմունքը բերում է պարզագույն մեթոդի ընտրման ձգտմանը, որը չի պահանջում ոչ միայն նյութական ծախսեր, որն առանձնահատուկ կերպով ճնշում է, այլև, մտավոր և ֆիզիկական ուժ: Որքան էլ դա անհավանական թվա, դաշտային հետազոտությունների մեթոդիկայի գնահատման համար որոշիչ է հանդիսանում այն դրույթը, երբ գնահատվում են ոչ թե նպատակին հասնելն ու շահավետությունը, այլ նրա աշխատարարությունը: Ծառացած դրույթը մեծամասամբ պայմանավորված է լավ մեթոդական ձեռնարկների, համապատասխան աշխատանքային փորձի բացակայությամբ, մեթոդական գործելովածի ժամանակակից վիճակի չիմացությամբ:

Գիտատեխնիկական առաջընթացը պայմանավորված է հետազոտման մեթոդների կատարելագործմամբ: Դրանով իսկ դաշտային հետազոտման մեթոդների իմացությունը կարևոր նախապայման է դարձրել կենդանաբանությունից էքսկուրսիաների, իսկ բուհում դաշտային ուսումնասիրության պրակտիկաների անցկացման համար:

Կենդանաբանությունից դաշտային աշխատանքներն ունեն իրենց յուրօրինակ բարդություններ և առավել ևս դժվարություններ: Այսպես, շատ դժվար է հայտնաբերել կաթնասուններին, թռչուններին, սողուններին, երկկենցաղներին և ձկներին, որը միաժամանակ պայմանավորված է նրանց ակտիվ շարժունակությամբ և զգուշությամբ: Սակայն, չնայած, նման բարդությունների առկայությամբ կենդանաբանության դասաւորոգելը անհնար է առանց դաշտային կամ ֆաունիստական աշխատանքների:

Դաշտային աշխատանքները անհրաժեշտ է կատարել տարվա բոլոր սեզոններին, յուրաքանչյուր դեպքում 2-3 արշավ: Դա, իհարկե, հնարավորություն է տալիս աշակերտներին կամ ուսանողներին, ինչպես նաև ուսուցիչներին փորձնալեռներն դիտարկել սեզոնային փոփոխությունները կենդանիների կյանքում, նրանց միգրացիաները և պատճառները, ինչպես նաև սննդական վարքը, խնամքը ժողովուրդների նկատմամբ և նման մի շարք այլ երևույթներ, պարզապես հարկ է նշել նաև օգտակար և վնասակար կենդանատեսակների ճանաչման հարցերի մասին:

Էքսկուրսիաների և դաշտային պրակտիկաների ժամանակ դիտվում է նաև կենդանիների և բույսերի կապը, բների կառուցման առանձնահատկությունները, բնադրման վայրերը, կրծողների կամ ընդհանրապես այլ կենդանատեսակների գործող և լքված բների հայտնաբերման առանձնահատկությունները և այլն:

Վերը նշվածի իրականացման համար անհրաժեշտ է օգտագործել որոշակի աշխատանքային մեթոդներ, որի ընտրությունը պայմանավորված է կատարվող աշխատանքի բնույթից, նպատակից և խնդիրներից: Սակայն ինչպիսին էլ լինեն Էկոլոգիական հետազոտության նպատակը և խնդիրները, այնուամենայնիվ անհրաժեշտ է օգտագործել հետևյալ մեթոդները.

Դիտարկում: Կենսաբանական բոլոր մեթոդներից առավել հարմարավետը և ընդունելին է: Նա տալիս է ամբողջական և բնական կերպարը, այլ ոչ թե կնիքի հավաքագրում: Հետազոտման առավել ուղղակի ճանապարհը կայանում է նրանում, որ բնական նրկայքների

ուսումնասիրությունները վնասված չեն նախապատրաստական գործընթացում և դիտարկման գործիքներով աղավաղված չեն: Ավամայից պարզ է, որ ցանկացած փորձարար պետք է միտում ունենա ոչ թե հետազոտական աշխատանքներում գործիքների համալրման, այլ չաղավաղված տվյալների ստացման: Հետևաբար վիզուալ դիտարկումների արդյունքում ստացվում են կենդանիների էկոլոգիական առավել ճշգրիտ տվյալները: Նշված մեթոդով պարզաբանվում են ցանկացած կենդանու էկոլոգիական հարմարողականության երևույթներ, բազմացման եամար նպաստավոր պայմանների ընտրությունը, ձագերի աճը, սնունդի նկատմամբ խմամբը, տարածքի համար գոյության պայքարը, բնակլիմայական պայմանների փոփոխության, սննդի պակաս կամ առատ լինելու ազդեցությունը տվյալ օրգանիզմի վրա և այլն:

Դիտարկումների արդյունքները զուտ նկարագրական բնույթ ունեն, որոնք պահանջում են հավոր պատշաճի մոտեցում և տվյալ երևույթները վերլուծողը պետք է ցուցաբերի մեծ մասնագիտական կարողություններ (5,6): Նշվածի իրականացման համար անհրաժեշտ է նաև ծանոթ լինել կենդանիների, մեր պարագայում կրծողների, վարքագծին, որոնց մեծ մասը ձևավորվում է անհատական զարգացման ընթացքում ծնողներից էստաֆետը սերունդներին հանձնելով: Այսպես, օրինակ, դաշտերում մթնոլորտ հատիկային կերերի շուրջը ոչ գիշատիչ թռչունների ներկայությամբ դաշտամկները իրենց ազատ են զգում, իսկ երբ հայտնվում են գիշատիչ թռչունները, կամ մկներով սնվող գիշատիչ կենդանիները նրանք իսկույն ելնք մտնում են թաքստոց: Հետևաբար դիտարկումն այն հիմնական մեթոդն է, որը հնարավորություն է տալիս նրանց էկոլոգիական բոլոր առանձնահատկությունների վիզուալ նկարագրություններին:

Կենդանիների, մասնատվող պետք է կրծողների, բնակեցման, տարածական կառուցվածքների նուրբ մեխանիզմների ուսումնասիրման շահավետ եղանակը տեսողական քննարկումներն է: Հաշվի առնելով մանր կրծողների մեծամասնության գաղտնի կենսակերպը, մեթոդի օգտագործումը սահմանափակվել էր միայն բաց տարածքներում տարածող, ցերեկային կենսակերպ վարող կամ փորձարարական պայմաններում պահվող կրծողների տեսակի համար: Իհարկե, տեսողական դիտարկման մեթոդի կիրառումը հիմնականում սահմանափակվում է օրվա լուսավոր ժամերով, բայց տեղային կամ ընդհանուր թեթև լուսավորումը հնարավորություն է տալիս գիշերային դիտարկումներին:

Ստացիոնարների ստեղծումը: Ժամանակակից դաշտային հետազոտությունները պահանջում են համալիր նախնական աշխատանքներ: Հատուկ ընտրված տարածքներում որակյալ հետազոտությունների անցկացումը ոչ մեկի մոտ կասկած չի առաջացնում: Առանձնապես պահանջը մեծանում է դասակարգված էկոլոգիական հետազոտությունների կազմակերպման նկատմամբ: Իհարկե, դա մեծամասամբ կախված է նպատակից և առաջադրված կոնկրետ խնդիրներից (1): Ստացիոնարների հաստատությունները դաշտային հետազոտություններում կանխագուշակում է կրծողների վարքագծի վրա կենսապայմանների ազդեցության ուսումնասիրությունների աշխատանքների հաջողությունները: Ստացիոնար դաշտերը հնարավորություն են տալիս անցկացնել բազմամյա սննդային հետազոտություններ, դիտարկումներ: Ստացիոնարների ընտրման նպատակը հիմնականում կայանում է նրանում, որ դրանք բնակվում է որպես ստուգիչ և ուսումնասիրությունների արդյունքները միշտ համեմատության մեջ են դրվում հարակից գոտիների արդյունքների հետ: Հետևաբար ստացիոնարները պետք է ընտրել կրծողներով լիտ բնակեցված տարածքները, որտեղ ասկա լինի նաև տեսակային բազմազանությունը: Դա իր հերթին նպաստում է կրծողների այս կամ այն տեսակների փառքը: Էկոլոգիական գործունի ազդեցության առանձնահատկության ուսումնասիրմանը: Սննդային երևույթների փոփոխությունների և կլիմայական գործոնների ազդեցության հստակ ուսումնասիրությունների համար ստացիոնարները պետք ընտրել տարբեր լանդշաֆտային և կլիմայական գոտիներում:

Կրծողների որսը, նշագրումը և կրկնակի գրանցումը: Ուսումնասիրվող տարածքներում կրծողների նախնական անդաբաշխումն որոշում են որսման արդյունքում: Որսման համար օգտագործում են տարբեր հարմարանքներ, սակայն առավել հարմարավետ հարմարանքներից են տարբեր տիպի թակարոնները, մեր պարագայում կենդանորսները (2): Կենդանորսների կառուցվածքն այնպիսին է, որ նա չի վնասում կենդանու առողջությանը: Կարելի է օգտագործել

նաև կազմում է 22 նրբ, որի համար անհրաժեշտ է, վերևից այն կտրել և տեղադրել փռում, այնպես որ վերին ծայրը հավասարվի հողի շերտին, մեջը տեղադրվի գրավանյությունը: Կենդանուն կենդանի որսերը մի քանի նպատակ է հետապնդում՝ նշադրման, աղյան ստուգման, մորֆոմետրիկ չափումների և այլն (3):

Կենդանիների, մասնավորապես կրծողների, նշադրումը միտում ունի կենդանիների գլխաբանակի մայրամուտիկական մոդելավորման: Նշադրման նդանակները տարբեր են և բազմաբնույթ՝ ներկայությունը, համարները, օղակներ և այլն:

Սակայն նշադրումը պետք է լինի այնպիսին, որ որոշակի հեռավորության վրա տարբերակվի, թեկուզ հեռադիտակներով:

Տարիներ շարունակ, մոտ 70 տարի, օգտագործվում և գործադրում էր անհատական նշված կենդանիների ներկորդային որսի մեթոդիկան (Burt, 1940; Hayne, 1949; Haymov, 1951; Kucherik, 1964; Reich, Tamarin, 1980): Այսօր դա կաթնասունների տարածական բաշխվածությունը ուսումնասիրողների համար առավել ընդունելի է: Տարածքային տեսության հիմնական սկզբունքային մասը վերաձևակվել է նշադրված անհատների կրկնակի որսի փառագի վերլուծությունների հիման վրա: Նրա հիմնական արժեքները հանդիսանում են մասշտիվությունը, արդյունքների համեմատումը, զանգվածային նշադրումը, համեմատաբար մեծ մակերեսների վրա աշխատելը: Այս մեթոդը կրծողների թվաքանակի հաճախականության բազմաձև և սեզոնային հսկողության անցկացման համար հանդիսանում է միակ հնարավոր նդանակը:

Ստացիոնարներում կամ ընդհանուր առմամբ ուսումնասիրվող տարածքներում կրծողների կարելի է հաշվարկել կրծողներին կերակրելով ներկված գրավանյությամբ: Դա մեծ հաջողությամբ կարելի է օգտագործել կենսաներկազննողային ուսումնասիրություններում: Այս մեթոդով աշխատելիս որոշակի տարածության վրա առանձնացնում են շրջանակներ, իսկ շրջանակներում ավտոմատ են ցանցեր: Ցանցերը տեղադրում են մեկը մյուսից որոշակի հեռավորության վրա: Գծերի հատման կետերում տեղադրում են գունավոր գրավանյություն: Կրապարակը շրջապատում են նրա սահմաններից մեծ ու փոքր հեռավորությունների վրա գունավոր գրավանյություն տեղադրված նրկու գոտիներով: Ներքին և արտաքին գոտիների թվեր չորս կոդները բաժանում են գրավանյությունների կետերի, ներքին քիչ, արտաքինը՝ համեմատաբար շատ: Գունավոր գրավանյություններ իրենցից ներկայացնում են անյուրից և ճարպից պատրաստված 1:1 հարաբերությամբ խառնուրդ, որոնք փաթաթվում են 1- 2- 2,5 մմ նրկարությամբ բրդյա գունավոր թելերով: Չորս տարբեր գույների թելերը օգտագործում են 1. հրապարակի կենտրոնում, 2. հրապարակը շրջապատող մնացած մասերում, 3. ներքին և 4. արտաքին գոտիներում գունավոր գրավանյությունների տեղադրման համար: Երեք օրվա ընթացքում վերանայվում է գրավանյությունների վիճակը և թարմացվում: Չորորդ օրը հրապարակից հավաքվում են բոլոր մնացած գրավանյությունը և փոխարենը տեղադրվում են թակարդներ, որովսմ կենդանիների հավաքում են նրկություն և առավելություն: Որսած կենդանիներին հերժում են և նրանց մարտդական տրավումում հայտնաբերած թելերի գույներով պարզում են կենդանիների կերա- հրապարակների տեղերը: Կենդանիների ստամոքսում կամ աղիքներում բրդյա գունավոր թելերը մնում են 5- 6 օր: Ուրաք կատարում են երեք օրում, որից հետո հաշվարկային հրապարակից թակարդները հաղում և տեղադրում են նրա չորս հատվող գծերում:

Այսպիսով՝ համեմատելով այդ գծերի և փորձական հրապարակը հատող գծերի վրա կատարած որսի արդյունքները կարելի է եզրակացնել նաև զազանիկների շարժի մասին:

Կենդանիների բնակեցման խտությունը հաշվում են հետևյալ բանաձևով.

$N_1 = N_0 \cdot I_1 / (1)$, որտեղ N_1 - որսվող տարածքներում բնակվող զազանիկների ընդհանուր քանակն է, N_0 - կենդանիների քանակն է ընտրված կենսահրապարակներում, I_1 - ընտրված տարածքի մեծությունն է, h , h , 1 - ամբողջ փորձական տարածքի մեծությունն է, h , h : Ունենալով կենդանիների քանակը տվյալ տարածքում և այն համեմատելով նախորդ տարիների քանակի հետ՝ կենդանիների աճը կարելի է պարզել հետևյալ բանաձևով.

$N_1 = N_0 \cdot e^r$ (2), որտեղ N_1 - t պահին պոպուլյացիայի քանակն է, N_0 - t_0 պահին պոպուլյացիայի սկզբնական քանակն է, e - n քանական լոգարիթմի հիմքը (2,7182), r - տվյալ պոպուլյացիայում առանձնյակների տնտեսական բնութագրող ցուցիչն է:

Յուգիային աճը հնարավոր է միայն այն դեպքում, երբ r -ը ունի հաստատուն թվային արժեք, այնպես որ պոպուլյացիայի աճի արագությունը համեմատական է հենց թվաքանակին.
 $\Delta N / \Delta t = rN$, իսկ $r = \text{const}$ (3):

Որպեսզի լրիվ պատկերացում կազմվի պոպուլյացիայի թվաքանակի դինամիկայի մասին, ինչպես նաև հաշվարկել նրա աճը, անհրաժեշտ է իմանալ այսպես կոչված վերարտադրության մարուր արագության մեծությունը (R_0), որը ցույց է տալիս թե մեկ սերնդում, նրա կյանքի T ժամանակում, քանի անգամ է ավելացել պոպուլյացիայի թվաքանակը.

$R_0 = N_T / N_0$ (4), որտեղ NT - ն նոր սերնդի թվաքանակն է, N_0 -ն նախորդ սերնդում առանձնյակների թվաքանակը, R_0 -ն վերարտադրության մարուր արագությունը, որը ցույց է տալիս թե նոր ծնված առանձնյակներից քանիսն են բաժին ընկնում ծնողական սերնդի մեկ առանձնյակին (4): Եթե $R_0 = 1$, ապա պոպուլյացիան կայուն է, թվաքանակը՝ հաստատուն:

Աճի արագությունը հսկողարժեք համեմատական է սերնդի կյանքի տևողությանը.

$r = \ln R_0 / T$ (5): Այսպիսով, r - ի արժեքը տեղադրելով (2) բանաձևում, կստանանք
 $Nt = N_0 \cdot (R_0 / T)^t$ (6):

Ամփոփում

Դաշտային հետազոտման մեթոդների իմացությունը կարևոր նախապայման է դպրոցում «կենդանաբանություն» առարկայից էքսկուրսիաների, իսկ բուհում՝ դաշտային ուսումնափորձնական պրակտիկաների անցկացման համար: Այս առումով աշխատանքում քննարկվում է դաշտային հետազոտման մի քանի մեթոդներ և առաջարկվում է ընտրված տարածքում կենդանիների խտության, դինամիկայի և աճի արագության հաշվարկման բանաձևեր:

Резюме

Знание методов полевых исследований – важное условие для проведения зоологических экскурсий в школе и учебно – методической практики в вузе. В этой связи в работе рассматриваются несколько методов полевых исследований и прилагается ряд формул для расчета в выбранной территории плотности животных, их динамики и скорости роста популяций.

Գրականություն

1. Բախշյան Բ., Հայրապետյան Վ.Տ, Հարությունյան Մ., Յավրույան Է., Արցախի առավել տարածված վնասատու կենդանատեսակները և նրանց դեմ պայքարի եղանակները, կրթությունը և գիտությունը Արցախում, 5-6, 2004, էջ 210-212:
2. Հայրապետյան Վ.Տ., ԼՂՀ-ում տարածված կրծողների (Rodentia) կենսաբանությունը, ԱրՊՀ գիտ. տեղ., 1(10), Ստեփանակերտ, 2005թ., էջ 89-90:
3. Дылис Н. В., Программа и методика биогеоэкологических исследований, Изд. „Наука“, 1974.
4. Коровкин В. И., Передельский, Экология, изд-во „Феникс“, 2003.
5. Наумов Н. П., Экология животных, Москва, 1963.
6. Шилов И. А., Экология, Москва, 2003.

ՆՇՏԱՐԻԿԻ ԿԵՆՍԱԿԵՐՊԸ ԵՎ ԿԱԶՄՈՒԹՅՈՒՆԸ

(մեթոդական ցուցումներ)

Ա.Բ. Աղապյան, Մ. Ա. Աղապյան

Կենսաբանության ամբիոն

Տիպ	թիկնալարավորներ	Chordata
Ենթատիպ	անգանգներ	Acrania
Դաս	գլխաքորդավորներ	Cephalochordata
Կարգ	նշտարիկանմաններ	Branchiostomiformes, Amphioxiformes
Ընտանիք	նշտարիկներ	Branchiostomidae, Amphioxidae
Տեսակ	նշտարիկ	BRANCHIOSTOMA LANCEOLATUM

Աշխատանքի նպատակն է 1- ցույց տալ նշտարիկի կարգաբանական տեղը թիկնալարավորների տիպի անգանգների ենթակարգում, 2- ուսումնասիրել նրա կենսակերպը, արտաքին և ներքին կազմությունը:

Աշխատանքին անհրաժեշտ է 1- նշտարիկի արտաքին տեսքի, մարմնի միջաձիգ կտրվածքի, ներքին օրգանների կազմության և արյան շրջանառության նկարներ, 2- նշտարիկի ներկված և գմտված պատրաստուկներ (յուրաքանչյուր երկու ուսանողի մեկ հատ), 3- նշտարիկի խոնկների և փորի միջաձիգ կտրվածքի միկրոպատրաստուկներ (յուրաքանչյուր երկու ուսանողի մեկ հատ), 4- մանրադիտակներ (յուրաքանչյուր երկու ուսանողի մեկ հատ):

Աշխատանքի ընթացքը 1- դասախոսը կամ ուսուցիչը նկարներում, մակրո և միկրո արեպարատներում ցույց է տալիս նշտարիկը, նրա օրգաններն ու մասերը, 2- ուսանողները իրենց պատրաստուկներում ինքնուրույն գտնում են նշտարիկի ցույց տված մասերն ու օրգանները և դրանք նկարում են տեղերում, 3-դասախոսը կամ ուսուցիչը ստուգում է աշխատանքները, կատարում է ամփոփում և տալիս է առաջադրանք տանը կատարելու համար (թեմա-անգանգներ):

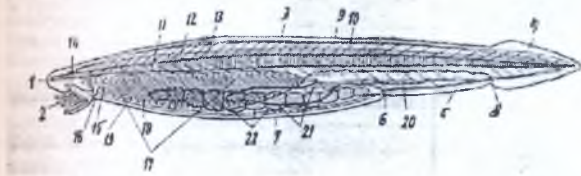
Կենդանու նկարագրությունը: Նշտարիկները աղահամ ջրային կենսակերպ վարող կենդանիներ են: Հայտնի է նրանց շուրջ 30-35 տեսակ: Նրանք ապրում են գերազանցապես Ատլանտյան, Խաղաղ և Հնդկական օվկիանոսի բարեխառն կամ տաք ծովերում, այդ թվում՝ Սև ծովում: Նրանցից շատերը, այդ թվում նվիրական նշտարիկը, իր կյանքի մեծ մասը անց է կացնում նշտարած և կամ նիզակած և պոչով և իրանով հատակի (բենթոս) ավազի կամ տիղմի մեջ խրված, գրեթե լրիվ անշարժ վիճակում, որի ժամանակ ջրի մեջ է լինում նրա միայն գլխային ծայրը՝ նախաքերանային բազմաձրք և դրա շուրջը դասավորված շոշափուկները: Տիղմի մեջ ապրող նշտարիկներն ընդունակ են նաև դանդաղորեն տեղաշարժել իրանը և պոչը այս կամ այն կողմի վրա ծռվելով, իսկ սակավ դեպքերում նրանք կարող են ինքնուրույն կամ ջրի ակնթափանքի հետևանքով դուրս գալ հատակի տիղմից կամ ավազից և կարճ ժամանակով դանդաղորեն լողալ մերձհատակային ջրում ու նորից անցնել անշարժ կենսակերպին: Օվկիանոսում կամ ծովում նրանք մեծ մասամբ ապրում են առափնյա շրջանում 10-30մ մինչև 1000մ խորությունում, որտեղ ջրիմաստիճանը հաճախ կազմում է 17-30° , աղիությունը 17-30‰, (1/1000), իսկ պլանկտոնային տեսակներն ապրում են մինչև 3000մ խորությունում:

Հայտնի է նշտարիկների կամ ամֆիքսիդների մեկ ընտանիք (Branchiostomidae, Amphioxidae), որում ներեմն տարբերում են 3 ենթաընտանիք՝ 1)նշտարիկներ (Branchiostoma, Amphioxus), 2)Էպիգոնիխոսներ (Epigonichthys), 3) ամֆիքսոսներ (Amphioxus): Որոշները սրանց դիտում են որպես ընտանիքներ:

Նշտարիկների կամ ամֆիքսոսների ենթաընտանիքում հայտնի է 20 տեսակ: Նրանց մարմնի երկարությունը կազմում է 6-8սմ, սնունդն գեղձերը մարմնի աջ և ձախ կողմում բաշխված են համաչափ, ստորին կողմնային ծայրը վերջանում է շուրջխոնկային անցքից (ատրիալ անցք) հետ: Էպիգոնիխոսների մարմնի երկարությունը հասնում է մինչև 5 սմ-ի: Նրանց

սննդանյութը գտնվում են մարմնի միայն աջ մասում: Այդ ստորին կողմնային ծալքն ավելի երկար է անցնում է ստորագային լողակին, իսկ ձախը վերջանում է տարիալ ծալքի հետին մասում: Հայտնի է նրանց 6 տեսակ: Նշտարիկ ամֆիոքստոսները ապրում են միայն պլանկտոնում: Նրանց բերանը գլխային ծայրում գտնվում է փոքի կողմում՝ միջին գծից քիչ դեպի ձախ: Բերանի շուրջը շոշափուկներ չկան, չունեն շուրջխթիկային խոռոչ, սննդանյութը գերգացած չեն: Առանձին տեսակների երկարությունը հասնում է մինչև 16 մմ:

Ելյապական նշտարիկի մարմնի երկարությունը հասնում է մինչև 8 սմ-ի: Նա ունի սպիտակավուն գույն, կողքերից սնդված, պռչի ծայրում մեջքափորային ուղղությամբ սրացած մարմին (նկ.1):



Նկ.1. Նշտարիկի արտաքին տեսքը և ներքին օրգանները

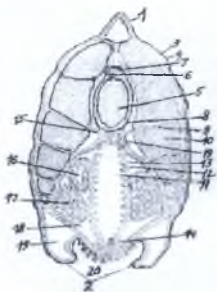
1-մախքաբերանային ձաղար, 2-շոշափուկներ, 3-մեջքային լողակ, 4-պոչային լողակ, 5-ներթափայլային լողակ, 6-ատրիոպոր, 7-մետապոկրալ ծայր, 8-հետևանցք, 9-միոմեր, 10-միոսմեզո, 11-թիկնալար 12-ներկային փող, 13-Հեսսի աչիկներ, 14-«կնետ աչք», 15-բերանի խոռոչ, 16-առագաստ/17-լուսյան, 18-խոցիկային ճեղք, 19-միջխոցիկային միջնապատ, 20-աղիք, 21-լարդային ելուն, 22-սննդանյութ գեղձ

Մարմնի առաջնային (գլխային) ծայրը փոքր ինչ լայնացած է: Այստեղ գտնվող նախաբերանային խոռոչի շուրջը դասավորված են 10-20 գույզ շոշափուկներ, որոնց թաթթումների շնորհիվ այդ կազմվածքի մեջ շարունակաբար սփվում է ջուր: և սննդային մասնիկներ: Նշտարիկի հատեր կեր են ծառայում դիատոմային ջրփուռները և այլ օրգանական մասնիկներ: Նշտարիկի պռչի հետին ծայրը և լողակը, նշտարածն կամ նիզակածն նեղացած է, որից էլ նա առագել է իր նշտարիկ անվանումը: Մարմնի թիկնային կողմով ձգված է մեջքի ոչ բարձր լողակը, որը պռչի ստորին մասում առաջացնում է ներթափայլային լողակ: Տեղաշարժման (լողալու) ֆունկցիան իրականացվում է պռչի, իրանի մկանների, մեջքի ու պռչի լողակի միջոցով:

Մաշկը, կմախքը և մկանները: Նշտարիկի մաշկը (հիպոդերմ) կազմված է 2 շերտից: Արտաքին շերտում վերնամաշկը (էպիդերմիս) կազմված է միաշերտ էպիթելիային հյուսվածքից: Դեբ տակ ընկած է բարակապատ լորձոնքաշարակցական հյուսվածքից կազմված բուռ մաշկը (կուտիս, դերմա): Այստեղ տեղադրված լորձ արտադրող գեղձերը արտադրում են արտազատուկ, որն էլ պարունակում է ամբողջ մաշկին, կազմելով բարակ թաղանթ՝ կուտիկուլա: Վերջինս ունի պաշտպանական ու սահունություն տալու նշանակություն:

Նշտարիկի ներքին առանցքային կոմպլեքսին կմախքը՝ թիկնալարը կամ քորդան, պարուրված է լինում շարակցական հյուսվածքային առանձնական թաղանթի (պարայան) մեջ: Թիկնալարը գլխի հետին մասից ձգվում է մինչև պռչի ծայրը: Թիկնալարին պատկանող շարակցական հյուսվածքային պարայանից գոյացած հենարանային չորսուները և միջնորմները անցնում են մկանների տարանքով ու խոռոչների չորս կողմերը: Այդ պարայանը թիկնալարին տալիս է նաև անհրաժեշտ ամրություն և առանձնացություն:

Նշտարիկը ունի հատվածավոր (մետամեր) դասավորված մկանային համակարգ, որը կազմված է բազմաթիվ հատվածներից կամ միոմերներից: Վերջիններս իրարից բաժանված են շարակցական հյուսվածքային միջնապատներով՝ միոսմեզոներով: Միոմերները սկզբում մարմնի վերին մասից ուղղվում են դեպի ցած, մոտավորապես իրանի միջնամասում կազմում են անկյուն, ապա ուղղվում են դեպի հետ (նկ.1):



Նկ. 2. Նշտարիկի միջածից կտրվածքը ընկանի հատվածից 1-մեջքի լողակ, 2- մետապլերալ ծայր, 3- էպիդերմիս, 4-բուն մաշկ, 5-քորզա, 6-նյարդային փող, 7- ճնախ աչիկներ, 8-քորդային յորձային թաղանթ, 9- միոսեպտա, 10- միոմեր, 11- ըմպանի խոռոչ, 12- խիկային ճեղք, 13- միջխիկային միջնապատ, 14- էնդոստի, 15-վերխիկային ակոս, 16-լարդային երուն, 17- սնունկան գեղձեր, 18-ատրիալ խոռոչ, 19-լայնակի մկաններ:

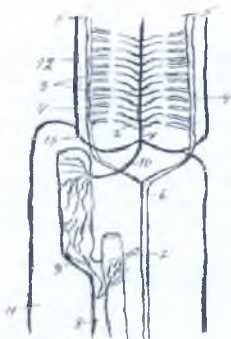


Նկ. 3. Նշտարիկի միջածից կտրվածքը աղիքի հատվածից 1- մեջքի լողակ, 2- ենթապոչային լողակ, 3- էպիդերմիս 4- կոտիս, 5-քորզա, 6- ներկային փող /նվիրոցն/, 7- ճնախ աչիկներ, 8-քորդային պատող թաղանթ 9-միոսեպտ, 10- միոմեր, 11-աղիքի պատ, 12-աղիքի խոռոչ, 13-ցեղումային խոռոչ:

Մարսողական և շնչառական համակարգը: Մարսողական և շնչառական համակարգերը սերտորեն կապված են իրար հետ: Ջուրը և դրա մեջ գտնվող կերը մարսողական ուղու սկզբնաձև նախաբերանային խոռոչի մեջ մղվում է վերջինիս շուրջը դաստավորված թարթիչների թարթումների միջոցով (նկ.1): Նախաբերանային խոռոչը կլանից բաժանված է շրջանաձև թաղանթով՝ առագաստով: Վերջինս բազմվուց այստեղ մղված ջուրը անցնում է կլանի մեջ: Ընդարձակ և երկար կլանը հասնում է մինչև կենդանու մարմնի միջնամասը: Դրա պատերին կա մինչև 150 գույգ խիկային ճեղքեր: Վերջիններիս պատերին կան այդան բազմաթիվ անոթներ, որոնց հետ ջուրը շփվելիս արյունից կլանում է թթվածին և տալիս՝ ածխաթթու(արյունը օքսիդանում է): Կլանից խիկային ճեղքերով դուրս մղվող ջուրն անցնում է նախ նրան շրջապատող շուրջխիկային խոռոչի՝ ատրիալ խոռոչի մեջ, ապա վերջինիս վրա գտնվող պարիերի անոթների սեղմիչները թուլանալուց՝ անոթերը բացվելուց դուրս է մղվում արտաքին աշխարհ: Մինչ այդ կլանի հատակին գտնվող յուրահատուկ ակոսի (էնդոստի) թարթիչավոր եպիթելի թիֆչները քրից վերցնում են կերային մասնիկները և դնալի հետ թարթման ճանապարհով գցում են աղիքի մեջ: Կերը այստեղ մարսվում է աղիքային հյուսթի և աղիքի սկզբնամասում բազմալ լարդային երունից հոսող լեղու ազդեցությամբ: Նշտարիկի մարսողական աղիք ունի ուղիղ ընթացք՝ մարմնի խոռոչում գալարներ չի առաջացնում: Նշտարիկը տարբերակված սկզբնաղի, միջնաղի և հետնաղի չունի: Հետնացքը բացվում է ենթապոչային լողակի սկզբնամասում, փողի միջին գծից քիչ ձախ դիրքում: Հետնացքից չմարսված կերային մնացորդները հեռացվում է արտաքին աշխարհ:

Արյունատար համակարգը: Նշտարիկը սիրտ չունի, սակայն ունի արյան մեկ ընդհանուր փակ շրջանառություն: Գլխավոր դերը արյան շրջանառության ֆունկցիայում պատկանում է փորային աթրոսային /նկ.4/, որը երակային արյուն պարանալոդ կծկուն անոթ է:

Դրանով մարմնի հետին ծայրից արյունը հոսում է դեպի առաջնային ծայրը: Կլանի հատվածում փողային աորտան իրենից անջատում է թագմաթիվ (խոիկային ճեղքների քանակին համապատասխան) խոիկային զարկերակներ, որոնք մտնում են խոիկային միջնապատերի մեջ: Դրանցում արյունը կատարում է զագափոխանակություն՝ տալիս է ածխաթթու և կլանում է թթվածին /օքսիդանում է/: Խոիկային միջնապատերից դուրս գալուց անոթները սկզբում առաջացնում են զույգ վերի խոիկային զարկերակներ, որոնք համարվում են մեջքային աորտայի արմատները: Դրանք իրար միանալով առաջացնում են զույգ քնային զարկերակներ: Դրանք զուտ զարկերակային արյուն են մատակարարում գլխի օրգաններին: Իսկ արյուն հիմնական մասը մեջքային աորտայի աջ և ձախ արմատներով ձգվելով դեպի հետ մոտավորապես մարմնի միջնամասում միաձուլվում են իրար ու առաջացնում են կենտ մեջքային անոթ՝ մեջքային աորտա: Վերջինս, թիկնալարի տակով ձգվելով դեպի մարմնի հետին ծայրը, իրենից անջատում է թագմաթիվ փոքր անոթներ, որոնցով արյուն է մատակարարում մինչև պոչի ծայրը ընկած բոլոր օրգաններին: Օրգաններում այդ անոթներն առաջացնում են մագանոթային ցանց, որոնցով նրանց մատակարարում են սննդանյութեր և թթվածին: Արյունքում արյունը հարստանում է ածխաթթու գազով և կուրսափոխանակության այլ արգասիքներով ու դառնում է զուտ երակային: Մարմնի առջևի ծայրից դեպի հետ հոսող երակային անոթները ի վերջո առաջացնում են մեկ զույգ անոթ՝ առջևի աջ և ձախ կարդինալ երակներ, որոնցով արյունը հոսում է դեպի հետ: Մարմնի հետին ծայրից դեպի առաջ հոսող երակները կազմում են հետին զույգ աջ և ձախ կարդինալ երակները, որոնցով արյունը հոսում է դեպի առաջ: Կլանից մի փոքր հետ, աջ և ձախ կողմի առջևի և հետին կարդինալ երակները միանում են իրար ու առաջացնում են աջ կուովերյան ծորանը, որն ուղղվում է զաժ: Նույն ձևով ձախ կողմի առջևի և հետին կարդինալ երակները միանալով իրար հետ՝ առաջացնում են ձախ կուովերյան ծորանը: Դրանից հետո երկու կուովերյան ծորանները թափվում են փորային աորտայի սկզբնաստի մեջ: Բացի այդ երակներից, նշտարիկի մարմնի հետին ծայրից սկսվում է պոչային երակը, որը փոչի կողմով ձգվում է դեպի առաջ և ընթացքում իր մեջ է ներառում անոթներից սկիզբ առնող երակային անոթները, որը և մինչև լյարդի ստեմանի հասնելը կոչվում է ենթաաղիքային երակ: Մտնելով լյարդի մեջ նա կրկին առաջացնում է երակային ցանցավորություն՝ /բուներակային համակարգ/: Լյարդից դուրս գալուց առաջ այդ անոթները կրկին իրար միանալով, առաջացնում են մեկ երակ՝ լյարդային երակ: Վերջինս, ընթանալով դեպի առաջ, դարձյալ թափվում է փորային աորտայի մեջ: Փորային աորտայի երակային արյունը մեջքային աորտայի արմատի հատվածում միավառնվում է զարկերակային արյանն ու դառնում է խառը բնույթի:



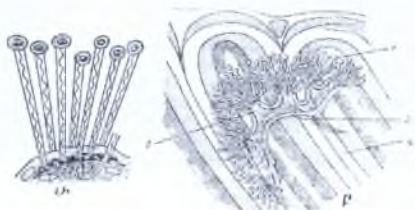
Նկ. 4. Նշտարիկի արյան շրջանառության սխեման

1-փորային աորտա, 2-խոիկային արտաքին երակներ, 3-խոիկային արտատար զարկերակներ, 4-մեջքային աորտայի արմատները, 5-քնային զարկերակներ, 6-մեջքային աորտա, 7-աղիքային զարկերակ, 8-ենթաաղիքային երակ, 9-լյարդի դոճներակ, 10-լյարդային երակ, 11-հետին աջ կարդինալ երակ, 12-առջևի աջ կարդինալ երակ, 13-աջ կուովերյան ծորան:

Նյարդային համակարգը և գգայարանները: Նշտարիկը կենտրոնական նյարդային համակարգ՝ գլխուղեղ և ողնուղեղ չունի: Նրա նյարդային համակարգը ներկայացված է թիկնաղբի փայտվ ձգվող նյարդային խողովակի՝ նմկրոցելի ձևով: Դրանից դուրս եկող նյարդաթելերով նյարդավորվում են մարմնի թուր մասերը և օրգանները:

Նշտարիկի գգայության օրգանները թույլ են զարգացած: Լուսազգացողյան օրգաններն են նմկրոցելի մեջ, գրեթե ամբողջ երկայնքով դասավորված, հաստակ մուգ գույնի գունափայտ պարունակող Վեսսի աշիկները: Մարմնի առաջնային ծայրում՝ հոտառական փոսի մեջ գտնվում է հոտառական գգայարանը: Գլխային ծայրում է գտնվում նաև նրա կարմրավուն գույնի պիգմենտ պարունակող «կենտ աշիկը» (յալ երևում է մանրադիտակի փոքր խոշորացման տակ): Մաշկային և թիմիական գգայության հաա ու կենտ քիջները հիմնականում կենտրոնացված են բերանի շուրջը դասավորված շոշափուկների վրա:

Արտաթորության և սեռական համակարգը: Արտաթորության համակարգը ներկայացված է մետամեր դասավորված 90-100 գույգ նմկրիդների ձևով: Դրանցից յուրաքանչյուրը կարճ խողովակ է, որը իր մանրադիտակային ծակուղիներ կրող ծայրով սկսվում է մարմնի երկարության խառնից (ցելում), իսկ մյուս ծայրով բացվում էլանի շրջանում՝ ասորիալ խառնում: Նմկրիդների անցքերը շրջապատված են գնդաձևաձև հատուկ քիջներով՝ սոլենոցիտներով, որոնք ունեն ներքին խողովակ և թաղթող մագիկներ(նկ 5):



Նկ. 5 Նշտարիկի արտաթորության խողովակների՝ սոլենոցիտների կազմությունը
Ա- արտաթորության նրբախողովակների մի մասը նրա վրա նստած սոլենոցիտներով,
Բ- նմկրոստումներով խողովակները, 1- գնդաձևաձև քիջները՝ սոլենոցիտները, 2- բազիլարը
մարմնի խառնում՝ ցելումում, 3-ասորիալ խառնի մեջ բացված անցքը թաղթիալոր քիջներով,
4-խիկային ճեղք

Նշտարիկը բաժանաանե կենդանի է: Նրա մոտ սեռական տարածկությունը (դիմորֆիզմ) բացակայում է: Օվալ ձևի սեռական գնդերը (ձվարաններ, սերմնարաններ), որոնց քանակը հասնում է 25 գույգի, գտնվում են կլանի հետին և աղիքի սկզբի հատվածում՝ մարմնապատի աջ և ձախ կեսում: Դրանք արտառող ծորաններ չունեն:

Գնդերում (սերմնարան, ձվարան) հատուկացած սպերմատոգոններն ու ձվաբջջները դրանց պատերը պատվելուց՝ ընկնում են նախ ասորիալ խառնի մեջ, ապա ջրի հետ խիկային ճեղքերով դուրս են բերվում արտաքին աշխարհ: Ատորիալ խառնում կամ ջրամբարում շարժունակությամբ օժտված սերմնաբջջները հանդիպում և քնովնավորում են ձվաբջջներին՝ առաջացնելով սաղմ՝ գիգատ: Նշտարիկի ձվերը փոքր են, դեղնաօղ աղբառ, որի համար սաղմի տրոհումը լինում է գրեթե իմպլաստացի: Զարգացող սաղմի բլասուլաները ստորին կողմում կամ վեցնտառով բեռնում, ի տարբերություն այլ թիկնալարավորների, միշտ լինում են որոշ խոշոր, քան վերին կամ անիմալ (սաղմնակիր) բեռնում: Սաղմնային զարգացման սկզբնական փուլերը՝ սաղմի տրոհումը, բլասուլայի և գաստրուլայի շրջանները, երկրորդային բերանի առաջացումը շատ կողմերով նման է մյուս թիկնալարավորների, այդ թվում՝ նույնիսկ բարձրակարգ թիկնալարավորների սաղմների

գարգազմանը: Սաղմի տրամաչափը կազմում է 0,1մմ: Սաղմի տրոհումը ընթանում է լրիվ հավասարաձև թլաստումներով առաջացմամբ: 5-8 ժամ հետո գնդաձև բջջակազմվածքով սաղմը անցնում է գաստրուլայի շրջանին (արտաքին շերտից բջիջները իրենց վրա շրջվելով դառնում են երկշերտանի): Դրանից 12-24 ժ հետո սաղմը դառնում է եռշերտանի (արտաքին և ներքին շերտերի միջև առաջանում է մեզոդերմը): Դրան հաջորդում է օրգանների և մասերի գոյացումը և շուրջ 24 ժամից ձվաթաղանթը պայթում է ու առաջանում է շուրջ 3 մմ երկարություն ունեցող թրթուր, որը իրեն պատած թարթիչներով կտրողանում է ինքնուրույն լողալ: 30-36 ժամ հետո թրթուրի մոտ առաջանում է մարսողական խողովակը, խոիկային ճեղքերը և մյուս օրգանները: Թրթուրային շրջանը տևում է շուրջ 3 ամիս: Ամբողջ այդ ընթացքում նա վարում է լողացող կենսակերպ՝ օգտագործելով թարթիչները և պոչը: Այդ շրջանում նա վարում է գիշատչային կյանք՝ ակտիվ ձևով որսում և սնվում է դիատոմային ջրիմուռներով, փաթր խնկցետնակներով և օրգանական տարրեր մնացորդներով: Կյանքի առաջին տարվա վերջին թրթուրը դառնում է չափահաս, որը ունենում է շուրջ 3 մմ մեծություն: Այդ շրջանից հետո նա անցնում է հատակի տիղմի մեջ խրված պասիվ սննդառության եղանակին: 2 տարեկանում նա ունենում է 2 սմ, 3 տարեկանում՝ 5-6սմ, 4 տարեկանում՝ 7-8սմ մեծություն: Սևահասուն է դառնում է 2-3 տարեկան հասակում:

Մարմնի խոռոչ: Բոլոր թիկնավարավորների նման նշտարիկը ունի մարմնի երկրորդնային խոռոչ՝ ցեղում: Կլանի հատվածում ատրիալ խոռոչի մեծ զարգացման կապակցությամբ դա այդտեղ թույլ է արտահայտված, պահպանված է միայն կլանի վերին կողմնային մասում՝ ներկայացված է ատրիալ խոռոչի ձևով, որը հետ սղելով ցեղմը նրան վեր է ածում երկու նեղ խողովակի՝ վերկլանային և ենթաաղիքային խողովակի: Դրան հակառակ, աղիքի միջնամասի և հետնամասի շրջանում ցեղմը լավ է արտահայտված՝ հանդես է գալիս որպես աղիքը շրջապատող խոռոչ:

Ամփոփում

Աշխատանքում տեղեկություններ է բերվում նշտարիկի դասակարգման, կազմության, կենսակերպի, ինչպես և այդ թեմայի լաբորատոր-գործնական աշխատանքի անցկացման մասին, որոնք, մեր կարծիքով, կարող են օգտակար լինել ուսանողների, մագիստրոսների, կենսաբանության ուսուցիչների և դասավիտսների համար:

Резюме

В работе приводятся данные о классификации, строении и образе жизни ланцетника. Кроме того, даются формы и методы организации и проведения лабораторно-практической работы по теме- ланцетник. Эти данные, на наш взгляд, могут быть полезны для студентов, магистрантов, и начинающих преподавателей биологии средних школ и ВУЗ-ов.

Գրականություն

1. Н.Н.Карташев, В.Е.Соколов, И.А.Шиялов, Практикум по зоологии позвоночных, Москва, 1969, ст.10-16.
2. Жизнь животных (под ред. Т.С.Пасса), Москва, 1993, том 4, ст.9-11.
3. С.П.Наумов, Зоология позвоночных, Москва, ст. 13-19.
4. Պ.Ը.Հոֆման, Կադդոնիկո և ուրիշներ, Ընդամուր բիոլոգիայի գործնական պարապմունքների ձեռնարկ, Երևան, 1963, էջ 224-231:

ՎԱՐՔԻ ԱՐՄԱՏՍԱՅԻՆ ՀԱՄԱԿԱՐԳԻ ՏԱՐԱԾՈՒՄԸ ՀՈԴՈՒՄ ԵՎ ՏՆԵՐՎԱՅԻՆ ՄԱԿԵՐԵՍԻ ԱՃԸ ԿԱՆՎԱՍԽՈՒՄԱԿԱՆ ԹՅՈՒՆՆԵՐ

Ա. Ե. Հակոբյան
Կենսաբանության ամբիոն

Վազի սաղարթի և արմատային համակարգի միջև որոշակի հարաբերակցական կապ կա: Որքան լավ է զարգացած վազի սաղարթը, այնքան հզոր է նրա արմատային համակարգը: Վազի արմատները լավ են զարգանում ստորգետնյա բնի այն կողմում, որտեղ լավ է զարգանում սաղարթը: Դա լավ է նկատվում հատկապես նրիտատարը վազի վրա: Արմատների կողմից քրի կլանումը բարդ գործընթաց է, որին մասնակցում են հիմնականում արմատամազիկները: Ձրի անընդհատ փոխադրումը դեպի տերևները ենթարկվողություն է ստեղծում, որ իրականանա ամենավերջին գործընթացներից մեկը՝ ֆոտոսինթեզը:

Խաղողի վազը յուստսեր թույս է, վատ լուսավորության պայմաններում ընկնում է տերևների ապիմիլյացիայի արդյունավետությունը, որի հետևանքով քիչ քանակությամբ օրգանական նյութեր են սինթեզվում: Թույլ սննդատության պայմաններում վատանում է շիվերի հասունացման, ծաղային բողբոջներում ծաղկաբույլերի սաղմնային զարգացման, պտուղներում շաքարի կուտակման և թույսին խիտ անհրաժեշտ այլ գործընթացները:

Այգու հաճախակի ոռոգումը նպաստում է բարակ արմատների մոտեցմանը հողի մակերեսին, որը բացասական երևույթ է:

Հզոր և եռողիվ խոր տարածված արմատային համակարգը ժամանակին ապահովվելով վերգետնյա օրգաններից ջրով և հանքային սննդանյութերով բարձրացնում է վազերի աճը և բերքատվությունը:

Մեծ է տերևային մակերեսի դերը վազի կյանքում: Հանդիսանալով օրգանական նյութերի սինթեզող, սրանք նպաստում են թույսի աճին, շիվերի հասունացմանը, ծաղկաբույլերի սաղմնային զարգացմանը: Ըստ գրականության տնտեսական (Ջախարովա Ե.Բ., 1953, Ստոև Կ.Դ., 1971, Հակոբյան Գ.Ա., 1969) յուրաքանչյուր 1կգ խաղողի համար վազը պետք է ունենա ոչ պակաս, քան 1.2մ² տերևային մակերես: Դրանից քիչ լինելու դեպքում խաղողն ունենում է զածր որակ:

Ուսումնասիրությունները կատարվել են ԱրԴՀ ուսումնա-փորձնական հողամասում, որը գտնվում է «Գետափ» տեղամասում: Տեղանքի բարձրությունը ծովի մակարդակից 750մ: Այգու տարածքը 1հա է, վազերը տնկված են 3x2 մ սխևմաով: Վազի տարիքը՝ 3 տարեկան:

Տնկված են «Կարդինալ», «Ռաժնիթնի», «Մնոգոդնի» և այլ խաղողի սորտեր:

Հետազոտությունները կատարվել են 15 վազերի վրա /3 կրկնություն/:

Ուսումնասիրվել է վազերի տերևային մակերեսը ըստ ամիսների և արմատային համակարգի տարածումը հողի մեջ՝ կախված խոնավությունից: Վազի տերևային մակերեսը որոշվել է պրոք. Ա.Ա. Մելնիկի ամպլեոգրաֆիական մեթոդով: Արմատային համակարգի տարածումը հողում ուսումնասիրվել է «կտրվածքի» մեթոդով՝ ըստ Վ.Ա. Կոլեսնիկովի:

Վազի տերևային մակերեսի աճը կախված խոնավությունից ընթացել է ենտկյալ կերպ (աղյուսակ 1)

Աղյուսակ 1

Տերևային մակերեսի կախվածությունը հողի խոնավությունից (2005թ.)

Աղյուսակի բնույթը	Հաշվառման օրերը					
	25 / VI	25 / VII	5 / VIII	25 / VIII	30 / VIII	25 / IX
Հողի խոնավությունը (%-ով)	21.5	18.3	16.4	14.3	13.4	12.4
Տերևային մակերեսը մեկ վազի վրա (մ ²)	16.2	18.4	13.5	9.4	6.8	5.2

Հողի խոնավությունը վազերի աչքերի բազմակուց մինչև ծաղկման վերջը գտնվում էր դաշտային խոնավության սահմաններում, որը մոտեցելի էր թույսին: Տերևային մակերեսը մեկ

վազի վրա հունիսի 25-ի տվյալներով կազմել է 16.2 մ²: Հունիսի 10-ին կարկուտի հետևանքով խաղողի վազերը խիստ տուժվել են: Վնասվել է տերևային մակերևույթը, կոտրվել են շիվերը: Կտրածվել են այն մատները, որոնց շիվերը կոտրվել են, թողնելով հիմքի 2-3 հաճագույցները՝ տնրկներով: Խոր ծերատնելով շիվերը նպաստում ենք բժաշկվելի, քազվառլա ճյուղերի, քնած բույրացներից, մատների հիմքի այքներից առաջացած շիվերի արդյունավետ աճելուն: Դրանով ապահովում ենք վազը առիվիլյացիոն մակերևույթով, որը կնպաստի տնկարկների հաջորդ տարվա բերքատվությանը:

Հուլիսին հողի խոնավությունը քիչ նվազել է, սակայն այն դեռևս մատչելի էր վազին:

Օգոստոսի սկզբներին հողի խոնավությունը իջել է մոտենալով մագաղաթային կապի խզման ստորին սահմանին: Հողի խոնավությունը դարձել է վազի համար դժվար մատչելի: Արդյունքում վազի տերևային մակերևույթը կրճատվել է: Օգոստոսի վերջին հողի խոնավությունը մոտենցել է վազի թառամման գործակցին և այն դարձել է դժվար մատչելի: Վազն իր գոյությունը պահելու համար սկսել են չորանալ շիվերի հիմքին մոտիկ գտնվող ծեր տերևները: Արդյունքում վազի տերևային մակերևույթը խիստ կրճատվել է:

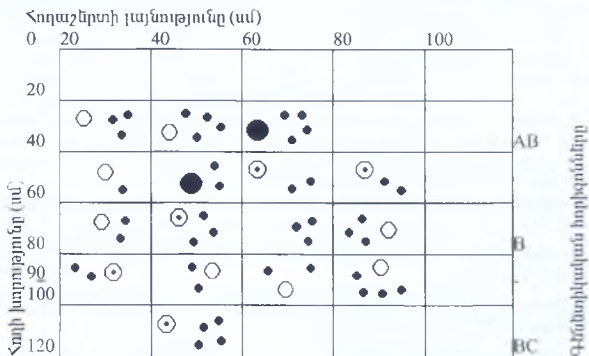
Այսպիսով՝ հողի խոնավության պակասը խիստ կրճատել է վազի տերևային մակերևույթը:

Վազի արմատային համակարգի տարածումը հողում ուսումնասիրել ենք «կտրվածքի» եղանակով: Հոկտեմբերի վերջին, երբ ավարտվել է վազի վերգնդայա օրգանների աճը, գգուշությամբ հողը փորվել է և կատարվել կտրվածք՝ 2մ խորությամբ և 1մ լայնությամբ: Փորձի արդյունքներն ամփոփված են աղյուսակ 2-ում և նկար 1-ում: Ուսումնասիրություններից ստացել ենք, որ վազի արմատների հիմնական մասը՝ 83% գտնվում են AB և B հորիզոնները, այսինքն 20-90 սմ խորությունը: Ընդ որում կմայքային և կիսակմայքային արմատները այդ հորիզոններում կազմել են շատ չնչին մասը՝ 13 հատ, մինչդեռ մեկ մմ-ից քիչ տրամագիծ ունեցող արմատների քանակը բավականին շատ էր՝ 35 հատ:

Աղյուսակ 2

Արմատային համակարգի կտրվածքի քանակը և պայմանական նշանները

Հողի գենետիկական հորիզոնի խորությունը (սմ)	Պայմանական նշանները և տրամագծերը (մմ)				Ընդամենը
	● > 8	⊙ 3-8	○ 1-3	• < 1	
AB - 0 - 60	2	2	3	18	25
B - 60 - 90	-	2	4	17	23
BC - 90 - 120	-	1	1	8	10
Ընդամենը	2	5	8	43	58



Արմատների տրամագիծը (մմ)

Ընդամենը 58 կտրվածք

Նկ. 1. Վազի արմատային համակարգի տարածումը հողում կտրված խոնավությունից

Այսպիսով, վազերի արմատների շուրջ 83% տարածվել են AB և B հորիզոններում: Սակայն խոնավության պակասի հետ կապված որոշ արմատներ ավելի խորն են թափանցել՝ ձգտելով հողի խորին խոնավ շերտերը:

Ամփոփում

Ելնելով ԱրՊՀ-ի ուսումնափորձնական հողամասում կատարված դաշտային փորձերի արդյունքներից՝ հանգել ենք այն եզրակացության, որ փորձադաշտի հողի խոնավությունը, անբավարար ռոտզման պատճառով, օգոստոս-սեպտեմբեր ամիսներին խիստ նվազում է: Իսկ այդ ամիսներին ԼՂՀ տարածքում մթնոլորտային տեղումները շատ աննշան են (52մմ): Հողի խոնավության պակասը զգալի կրճատում է վազի տերևային մակերեսը, որից կախված խիստ ընկնում է օրգանական նյութերի սինթեզը: Անբավարար հողի խոնավության պատճառով ընկնում է արմատների հանրային սննդառությունը, որը բացասաբար է անդրադառնում ծագաբողբոջներում ծաղկաբույլերի սաղմնային զարգացմանը, որից էլ կախված է վազի բերքատվությունը:

Ուստի առաջարկում ենք հողամասը ռոտզել ըստ պահանջվող նորմայի:

Резюме

Исходя из результатов полевых опытов, выполненных на учебно-опытном участке АргУ, мы пришли к выводу, что по причине недостаточной поливки влажность почвы за период август-сентябрь резко понижается. А в этот период на территории НКР атмосферные осадки незначительны (52мм). По причине недостатка влажности почвы резко уменьшается листовая поверхность лозы, в связи с чем резко падает уровень синтеза органических веществ. По этой же причине уменьшается минеральное питание корней. Указанные факты отрицательно влияют на зародышевое развитие пазушных почек соцветий, от чего зависит урожайность лозы.

В связи с этим, предлагаем орошать землю в соответствии с требуемыми нормами.

Գրականություն

1. Պ.Կ. Այվազյան, Խաղողագործություն, Երևան, 2000թ.:
2. Захарова Е.Н., О плюшади питания виноградной лозы, Виноделие и виноградарство СССР, 1953, N11.
3. Колесников В.А., Метод измерения корневых систем плодовых и ягодных растений, Москва, 1962.
4. Мельник С.А., Труды одесского сельхозинститута, том VIII, Одесса, "Виноградарство и плодоловодство".

ЭПИДЕМИОЛОГИЯ И ПРОФИЛАКТИКА ГЕЛЬМЕНТОЗОВ СРЕДИ
ОРГАНИЗОВАННЫХ ДЕТЕЙ г.СТЕПАНАКЕРТА

З.Я. Асриян, А.А.Магакелян

кафедра стоматологии

В патологии человека, особенно детей, паразитарные инвазии – гельментозы- занимают особое место.

Гельментозы – заболеваемость, вызываемая гельментами. Различают 3 вида гельментозов человека – биогельментозы, геогельмсптозы и контагенозные гельменты. В организм человека возбудители гельментозов проникают главным образом двумя путями - пероральным и через кожные покровы - перкутаным. Гельментозы, возбудители которых не могут циркулировать в природе без участия человека, как биологического хозяина, относятся к антропонозам. Каждому виду червей специфична определенная локализация в организме человека. Число паразитирующих особей в организме человека может быть различна. Человек одновременно может быть поражен несколькими видами гельментов от 1 до 8 видов. Различные виды гельментов вызывают у хозяев разные болезненные состояния, в основе которых лежит развитие аллергических реакций на интоксикации продуктами метоволизма живых червей или продуктами распада погибших особей, механическое воздействие на ткани и органы.

В детском возрасте паразитарная инвазия чревата издержками анатомио-физиологических параметров роста и развития. В целом клиническая картина инвазии зависит от вида локализации гельмента, иммуно-биологического состояния организма человека, от интенсивности и множественности инвазии. Процесс ежегодной дегельмсптизации среди организованных детей и его эффективность заинтересовала нас, поэтому перед дегельментизацией нами была обследована контрольная группа детей – 183 человека, почти 1/3 детей, посещающих детские сады г. Степанакерта.

По результатам лабораторных анализов было выявлено, что дети в дет.садах г.Степанакерта поражены следующими гельментами: *Ascaris lumbricoides* liprin - геогельмент, антропоноз, окончательным хозяином и единственным источником инвазии является человек. В организме человека аскариды живут около года. Дети болеют чаще, чем взрослые. Пораженность в зонах теплого климата главным образом происходит в летние, весенние и осенние месяцы. По данным ВОЗ аскаридоз является наиболее распространенным паразитом. Аскаридами поражена почти треть населения планеты.

Вторым является *Enterobius vermicularis*- контагиозный гельментоз - антропоноз. Единственным источником инвазии является человек. Восприимчивость к инвазии всеобщая, но значительно чаще болеют дети. Ентеровиоз широко распространен во всех районах земного шара. Спорадически у детей выявляются цисты лямбли и карликовый цепень.

В октябре 2005г. была обследована на посительство яиц глистов контрольная группа 183 человек, а именно, воспитанники детских садов, расположенных в различных частях города. Из 183 детей поражены 70, что составляет 38.3%: по детским учреждениям выявлена следующая картина:

Сад N 1	из 38 обследованных детей	выявлено 11 пораженных, что составляет 30 %.
Сад N 2	из 14 обследованных детей	поражено 5, что составляет 35,7%
Сад Сосе	из 80 обследованных детей	поражены 30 37,5%
Аветаракчакан	из 19	10 38,3%

Таблица N1

Результаты лабораторных исследований на пораженность гельментами контрольной группы

N	Наименование садов	Кол-во детей	число поражен.	аскариды	острицы	лямбли	% поражен.
1	Сад 1	38	11	10	1	-	30
2	Сад 2	14	5	1	2	3	35,7
3	Сад- Сосе	90	30	19	8	3	37,7

4	Сад Аветарчакаш	32	14	7	7	-	43,7
5	Зангак	19	10	4	3	3	52,3
	Итого	183	70	41	21	9	38,3

Из 183 обследованных детей было выявлено 70 пораженных из них аскаридами – 41 ребенок, что составляет 22.4 % из общего числа и 58.5% от числа пораженных. Острицами поражены 20 детей, что составляет соответственно 11% и 28.5%. Цисты лямбли выявлены у 9 детей (соответственно 5% и 12.8%)

Таблица N2.

Пораженность различными видами гельментов среди контрольной группы

N	Наименование	количество пораженных	% пораженных
1	Аскариды	41	58,5
2	Острицы	20	28,5
3	Цисты лямбли	9	12,8
	Итого	70	100

Как видно из таблицы доля детей пораженных аскаридами очень высока и составляет 58,5%. При анализе данных о пораженности детей в разных возрастных группах выявлена следующая картина.

Таблица N3

Выявляемость гельментов в различных возрастных группах

N	Наименование	Кол-во детей	Число пораж.	%	Аскариды	Острицы	Лямблии
1	3-4 года	96	32	11,5	18	4	2
2	5-6 лет	87	38	26,4	23	16	7
	итого	183	70	37,9			

Процент пораженности гельментами в возрастной группе 3-4 года составляет 11,5%, а в группе 5-6 лет составляет 26,4%. Дети в 5-6 лет бывают более самостоятельны, меньше находятся под присмотром родителей, рацион питания более разнообразен, с большим использованием фруктов, овощей, зелени, отсюда высокая пораженность.

Нами также изучена пораженность гельментами среди разнополых детей.

Таблица N4

Выявляемость гельментов среди разнополых детей

N		девочки	мальчики
1	кол-во обслед. детей	89	94
2	кол-во пораж. детей	29	41
	% пораж. детей	39	61

Пораженность гельментами среди мальчиков составляет 61%, у девочек 39%, что можно связать с особенностями поведения мальчиков с меньшим соблюдением правил личной гигиены.

Согласно плана осенней дегельментизации мебендазолом сотрудниками СЭС была проведена проверка детских учреждений города на соответствие санитарно-гигиеническим нормам согласно СН и П N2-III-2.2.3. Проведена сан.-просветительская работа среди работников детских

учреждений по профилактике гельментозных поражений. Обследованы и подвержены дегельментизации все работники детских учреждений.

Согласно инструкции таблетками мебендазола были обеспечены 757 организованных детей из расчета 5 таблеток на одного ребенка -3781. По истечении 2-х недель повторно обследована контрольная группа пораженных детей.

Таблица N5

Пораженность гельментами детей после дегельметизации

N	Наименование садов	кол-во обследованных	кол-во выявленных
1	Сад 1	11	-----
2	Сад 2	5	-----
3	Аветарчакан	14	3
4	Запгак	10	1
5	Сосе	30	2
Итого		70	6 5%

Анализируя данные повторных лабораторных обследований процент пораженности гельментами среди организованных детей 38,3% снизился и составляет в среднем 3,5 %. Одновременно в результате лабораторных исследований выявлено, что около 3% детей из 183 поражены двумя видами гельментов - аскариды - острицы, аскариды - лямбли, аскариды - карликовый цепень.

Резюмируя выше изложенное мы пришли к выводу, что эффективность дегельметизации составляет 95-97%, а 3-5% можно связать со следующими факторами:

1. Прием лекарств дома, не по инструкции, вместо 5-ти 1 или 2 таблетки
2. Несоблюдение правил личной гигиены детьми
3. Слабая сан.-просветительская работа среди родителей детей
4. Большая скученность в садах города, а отсюда необходимость увеличения мест в детских учреждениях
5. Слабый контроль санитарной службы в детских организациях
6. Отсутствие повторных обследований детей с целью выявления гельментов.

Резюме

Эпидемиология и профилактика гельментозов среди организованных детей города Степанакерта.

Изучив пораженность гельментами детей в организованных коллективах города Степанакерта на примере контрольной группы в 183 ребенка выявлено 70 пораженных детей, что составляет 38.3 %, аскаридами поражены из 183 – 41 ребенок, что составляет 22.4 %, а из доли пораженных (70) 58.5 %, острицами поражены 28.5, цистами лямбли -12.8 %. Процент пораженности в возрастной группе 3-4 года – 11.5%, в 5-6 лет – 26.4%. Среди мальчиков 61 % пораженных, среди девочек- 39 % .

После проведенной дегельментизации пораженность детей снизилась от 38.3% до 3-5 %, то есть эффективность дегельментизации составляет 95-97%.

Литература

1. Пяткин К. Д., Кривошеин Ю.С., Микробиология, Москва , 1980 г.
2. Шекоян В. А., Микробиология, вирусология, Ереван, 1996г.
3. Найт Р., Паразитарные болезни, Медицина, Москва, 1985г.

ԱՐՅԱՆԻ ԵԹԵՐԱՅՈՒՂԱՏՈՒ ԲՈՒՅՍԵՐԸ ԵՎ ՆՐԱՆՑ ՕԳՏԱԳՈՐԾՄԱՆ ՀԵՌԱՆԿԱՐՆԵՐԸ

Ա. Է. Ավետիսյան, Մ. Կ. Հովհաննիսյան
քիմիայի ամբիոն

Արցախը հարուստ է բազմաթիվ արծեքավոր եթերայուղատու կուլտուրաներով, որոնց հիման վրա ներքայտղերի ստացման արտադրության հիմնումը կնպաստի հանրապետության տնտեսության և գիտության զարգացմանը:

Վերջին տարիներին բնական հարստությունների ճիշտ օգտագործման պրոբլեմը դառնում է խիստ արդիական:

Արցախը, չնայած զբաղեցնում է բավականին փոքր տարածք, սակայն տարբերվում է ֆլորայի բազմազանությամբ և հարստությամբ: Մեր հանրապետության բուսական ծածկության կարևոր տեղ են զբաղում եթերայուղերի ստացման համար պիտանի, բազմաթիվ արծեքավոր վայրի և մշակովի եթերայուղատու բույսերը [1,2,3]:

Եթերայուղատու բույսերը մարդկության կողմից օգտագործվել են շատ վաղ ժամանակներից: Դեռևս մեր թվարկությանից յոթ հազար տարի առաջ եգիպտացիները տարբեր նպատակներով օգտագործել են համեմունքային և բուրավետ բույսերի յուղեր, իսկ հնդկացիներին հայտնի են եղել վարդի յուղի ստացման եղանակները [4]: Այդ արծեքավոր բնական եթերայուղերի ստացման տեխնոլոգիաները հետագայում Հնդկաստանից և Եգիպտոսից տարածվել են այլ երկրներ և ներկայումս պետությունների ճնշող մեծամասնությունն այս կամ այն չափով արտադրում են եթերայուղեր, որոնց համաշխարհային արտադրանքը տարեկան կազմում է ավելի քան 20 հազար տոննա [5]:

Եթերային յուղեր պարունակող բույսերը շատ են: Ամբողջ աշխարհում հաշվում են եթերայուղատու բույսերի 3000 տեսակ, որոնցից արդյունաբերական նշանակություն ունեն ավելի քան 200-ը: Առավել արծեքավոր եթերայուղատու բույսերը մշակովի կուլտուրաներ են: Նախկին ԽՍՀՄ-ում մշակվում էր մոտ 48 տեսակ եթերայուղատու մշակաբույս (անխաճ, ռեհան, գինձ, հիրիկ, դաղձ, քնձոճ, հունական սամիթ, եղեսպակ, խորդենի, սպիտակաճ նարդոս, հասմիկ և այլն) [6]:

Արցախի բնակիչնայական պայմանները նպաստավոր են մի շարք արծեքավոր եթերայուղատու մշակաբույսերի աճեցման համար: Մեր հանրապետության անհատական տնտեսություններում աճեցվում են այնպիսի արծեքավոր կուլտուրաներ, ինչպիսիք են պղպեղադաճը, համենը (գինձը), ռեհանը, կարոսը (մաղաղանոսը), սամիթը, դափնին, հիրիկը և շատ այլ եթերայուղատուներ: Արցախի ֆլորան աչքի է ընկնում նաև վայրի եթերայուղատու բույսերի սնձ հարստությամբ: Ամենատարածված կուլտուրաներից կարելի է նշել ուրցը, կատվադաճը, գինին, օշինդրը, կատախտոցը, թոնջխտոցը, հազարատերևուկը, խնկածառիկը, երիցուկը, մանուշակը, գալյուկը և բազմաթիվ այլ եթերայուղատու բույսեր [1,2,3]: Բայց չնայած այդ սնձ բազմազանությանը, հանրապետության վայրի և մշակովի եթերայուղատու բույսերը ըստ նշանակության չեն օգտագործվում: Նրանց միայն չնչին մասն է օգտագործվում որպես սննդամթերքների բաղկացուցիչ մաս: Այնինչ դրանք արծեքավոր եթերայուղատու բույսեր են, որոնք պետք է օգտագործվեն գյուղատնտեսական թանկարժեք եթերայուղերի ստացման համար:

Եթերայուղատու բույսերը բուրավետ յուղերի արտադրության բնական աղբյուր են: Նրանց տերևներում, ծաղիկներում, արմատներում և այլ օրգաններում պարունակվում են զնդող բուրավետ նյութեր՝ եթերայուղեր: Վերջիններքա հիմնական բաղադրիչ մասը տերպեններն են: Եթերային յուղերից ամբողջաժ է մոտ հազար օրգանական նյութ՝ հազիցած, չեղցեցած, ալիֆատիկ, արոմատիկ, տերպենային, ցիկլավոր ածխաջրածիններ և դրանց թթվածնավոր ածանցյալներ՝ սպիրտներ, ալդեհիդներ, կետոններ, եթերներ, օքսիդներ, լակտոններ, ինչպես նաև հետերոցիկլավոր միացություններ [6]: Տարբեր բույսեր պարունակում են տարբեր քանակի եթերային յուղեր, օրինակ, դաղձը՝ 0,5-2,5 %, ուրցը՝ 0,1-0,5 %, օշինդրը՝ 0,5-2,0 %, կատաղադձը՝ մինչև 0,9% [2]: Եթերայուղի բաղադրությունը և քանակը կախված է բույսի տեսակից, աճման պայմաններից, հասակից, վեցնտացիայի փուլից, բերքահավաքի պայմաններից և այլն:

Եթերայուղային հումքը մշակում են ֆիզիկաքիմիական և մեխանիկական մեթոդներով [7]: Առաջինին վերաբերվում են եթերային յուղերի թորումը քրային գալորշիներով, լուծամանումը ցնդող և չցնդող տուփներով, առքցիան տարբեր տորենությունով: Մեխանիկական մեթոդին է պատկանում մակերևույթ կամ քերտով եթերայուղային հումքի մշակումը: Վերամշակված մեթոդի ընտրությունը կախված է հումքի հատկությունից, եթերայուղերի գտնվելու տեղից,

բաղադրությունից, հումքի հետ եթերայուղի կապի բնույթից: Եթե եթերայուղերը գտնվում են կապված վիճակում, ապա հումքի ֆերմենտացումը կամ նախորդում է հիմնական վերամշակման արժեքին, կամ համընկնում է նրա հետ: Ընտրված մեթոդը պետք է ապահովի վերջանյութի առավելագույն և ամենապակաս զեղումը:

Կախված քիմիական բաղադրությունից՝ եթերայուղերի նշանակությունը բազմազան է: Նրանք օգտագործվում են բժշկության, օծանելիքների և խմիչքների արտադրության, սննդադրույունաբերության մեջ: Այսպես, պղպեղապղծի եթերայուղը լայնորեն կիրառում են բժշկության մեջ, սննդի և օծանելիքի արտադրություններում: Այն օգտագործում են կոկորդի, շնչուղիների, լյարդի հիվանդությունների բուժման, գլխացավերի, ներպզգիայի, սրտի անբավարարության, արյան բարձր ճնշման ժամանակ: Կատվազազի եթերայուղը լայնորեն օգտագործում են օծանելիքի, օշինդրինը՝ սպիրտային խմիչքների, սուսամբարինը՝ դեղագործության մեջ:

Ժամանակակից արտադրության յուրաքանչյուր քնագավառի ամենահիմնական խնդիրներից մեկն է հանդիսանում հումքի ամբողջական օգտագործումը: Դա լիովին վերաբերվում է եթերայուղային հումքի մշակմանը, քանի որ նրա բաղադրության մեջ մտնում են արժեքավոր նյութերի մի ամբողջ շարք՝ ճարպայուղեր, սպիտակուցներ, ածխաջրեր, վիտամիններ և այլն: Եթերայուղային հումքի տարբեր տիպի թափոններից ստանում են կենսաբանորեն ակտիվ նյութեր, վիտամիններ, արժեքավոր մոմեր, պիտանի նյութերով հարուստ անանակեր և այլն [7]:

Այսպիսով, Արցախում կան եթերայուղերի ստացման համար պիտանի բազմաթիվ արժեքավոր վայրի և մշակովի եթերայուղատու բույսեր, որոնց էկոլոգիապես մաքուր արդյունաբերական մշակությունը հանրապետության համար կունենա հեռանկարային ռազմավարական նշանակություն: Այդ կարևոր արտադրության հիմնումը վճռական դեր կխաղա Արցախի տնտեսության և գիտության զարգացման գործում:

Ամփոփում

Սույն հոդվածում համառոտ նշվում է Արցախի վայրի ու մշակովի եթերայուղատու բույսերի և նրանց հիման վրա եթերայուղերի էկոլոգիապես մաքուր արտադրություն հիմնելու հեռանկարների մասին:

Резюме

В данной статье указываются дикорастущие и культивируемые эфиромасличные растения Арцаха и перспективы их использования для создания местного экологически чистого эфиромасличного производства.

Գրականություն

1. Прилипка Л.Н., Растительный покров Азербайджана, Баку, 1970, с. 170.
2. Дамиров И. А. и др., Лекарственные растения Азербайджана, Баку, 1988, сс. 71-119.
3. Гурвич М. Л. и др., Культура Котовника закавказского-перспективного конкурента Розовой герани, Сб.: IV Международн. конгр. по эфир. масл., Тбилиси, 1968, с.127.
4. Иванов С.Л., Факторы маслообразовательного протесса в растениях, Тр. Всесоюз. съезда по селекц.и генет., 1930.-с.120.
5. Оганесян В.А., Особенности высокомасличных сортов герани, Тез. докл. Ереван, 1988, сс. 8-14.
6. Հայկական Սովետական Հանրագիտարան, 1977, հ. 3, էջ 489:
7. Сидоров И. И., Турышева Н.А., Фалеева Л.П., Ясюкович Е. И., Технология натуральных масел и синтетических душистых веществ, М., Легкая и пищевая промышленность, 1984, с. 368.

ՆԵՐՔԱՂԱՔԱԿԱՆ ՀԱԿԱՍՈՒԹՅՈՒՆՆԵՐԻ ՍՐՈՒՄԸ ԼՂՀ-ում (1993թ. փետրվար-մարտ ամիսներին)

Տ.Վ. Հակոբյան
պատմության ամբիոն

Մայիսյան հաղթանակներից հետո 1992թ. հունիսի 2-6-ը կայացած Լեռնային Ղարաբաղի Հանրապետության առաջին գումարման Գերագույն խորհրդի (ԳԽ) առաջին նստաշրջանն ապացուցեց, որ Արցախում դեռ առկա էին ներքին հակասություններ, ինչը որոշ քաղաքական հանգամանքների բերումով հովանավորում էին ՀՀ իշխանությունները¹։ Նստաշրջանից հետո չբացահայտված դեմուս առնչվածային հանգամանքներում Ադրբեյջանը շատ կարճ ժամանակամիջոցում բռնազավթեց Ճահուլյանի շրջանը ու Մարտակերտի շրջանի մի մասը։ Նորաստեղծ հանրապետությունում ստեղծվեց ծայրաստիճան լարված ապակայունացնող իրավիճակ, որը զարգանում էր կայծակնային արագությամբ՝ սպառնալով ԼՂ պետականության անվտանգությանը։ Նման էքստրեմալ պայմաններում ԼՂՀ իշխանությունները, գտնվելով քաղաքական ճնշման տակ, փորձեցին համապատասխան միջոցառումներ իրականացնել և դուրս գալ ստեղծված ճգնաժամային կացությունից։ Սակայն հետագա դեպքերի սպառնալից զարգացումներից խույս տալու նպատակով, ինչը կարող էր ճակատագրական լինել՝ ՀՀ ղեկավարության պահանջով կառավարման համակարգում կատարվեցին արմատական փոփոխություններ։

1992թ. օգոստոսի 15-ին ԼՂՀ ԳԽ-ի նախագահության և նախարարների խորհրդի (ՆԽ) համատեղ նիստի ժամանակ ընդունված որոշումով ստեղծվեց մի մարմին, որը կռվեց Պաշտպանության պետական կոմիտե (ՊԿԷ)²։ Նրան փոխանցվեցին ԼՂՀ ՆԽ-ի, ինչպես նաև ԼՂՀ ԳԽ-ի նախագահության մի շարք լիազորություններ։ ՊԿԷ-ի նախագահ նշանակվեց Ռ.Քոչարյանը։ ՊԿԷ-ի նախագահի առաջին տեղակալ նշանակվեց ԼՂՀ ՆԽ-ի նախագահի առաջին տեղակալ Բ.Առաշչյանը, ՊԿԷ-ի նախագահի տեղակալ՝ ԼՂՀ ԳԽ-ի նախագահության անդամ, պետական շինարարության, իրավական հարցերի և օրինականության ամրապնդման մշտական հանձնաժողովի նախագահ Վ.Բաբոյանը։ Պետական կառավարման նորաստեղծ մարմնի կազմի մեջ ընդգրկվեցին ԼՂՀ ԳԽ-ի նախագահության անդամ, պաշտպանության և անվտանգության մշտական հանձնաժողովի նախագահ Վ.Բալայանը, ԼՂՀ պաշտպանության կոմիտեի նախագահ Ս.Սարգսյանը, ԼՂՀ ներքին գործերի նախարար Ա.Խազգուլովը, ինքնապաշտպանության ուժերի հրամանատարի առաջին տեղակալ Ս.Բաբայանը։

Առաջին հայացքից տպավորություն է ստեղծում, թե կենտրոնացված իշխանական համակարգը այդ դժվար պարագայում պետք է արդարացված լիներ, սակայն հետագայում, պետաշինարարական գործընթացը ուսումնասիրելով և վերլուծելով, հանդիպում ենք մի շարք թերությունների։

- Կարծես թվում էր նաև, թե ՊԿԷ-ի ստեղծումով կհարթվի ԼՂՀ օրենսդիր մարմնի և ՀՀ ղեկավարության փոխհարաբերությունները, սակայն բանակցային գործընթացում (1992թ. օգոստոսի 27-ի Ալմա Աթայի և Մոչկի սեպտեմբերի 19-ի համաձայնագրերը) տեղի ունեցած տարաձայնությունները նորից պատճառ հանդիսացան երկկողմ հարաբերությունների վատթարացմանը։ Կարելի է ասել, որ բանակցային գործընթացում ՀՀ նախագահը նորից չէր վստահում ԼՂՀ օրենսդիր իշխանությանը։ Ուստի հակառակ թեր սկզբնական շրջանում փորձեց ուղիներ որոնել և թարելավել հարաբերությունները ՀՀ իշխանությունների հետ։ Այդ առնչությամբ 1992թ. հոկտեմբերի 13-ին ԼՂՀ ԳԽ նախագահության պաշտոնական պատվիրակությունը՝ ԳԽ-ի նախագահի պաշտոնակատար Գ.Պետրոսյանի գլխավորությամբ այցելեց Երևան և հանդիպումներ ունեցավ ՀՀ նախագահ Ա.Տեր-Պետրոսյանի հետ։ Այդ հանդիպումների նպատակն էր պարզել՝ արդյո՞ք փոփոխություններ տեղի չեն ունեցել ԼՂՀ հանդեպ վարած ՀՀ քաղաքականության մեջ, մանավանդ ինչպես նշեցինք, երբ ԼՂՀ վերաբերյալ վերջին երկու համաձայնագրերը կայացվել էին առանց ԼՂՀ ներկայացուցիչների

Այդ հանգիստներին հետո սկսվեց նորից սրվել ԼՂՀ ներդադարական դաշտը: Որոշակի տարածաշրջաններում կարող են նկատվեցին ՊՊԼ-ի և Գ-ի նախագահության միջև՝ ԼՂՀ օգնության հիմնադրամի ստեղծման վերաբերյալ: Հիմնադրամ ստեղծելու մասին ԼՂՀ Գ-ի նախագահությունը որոշում էր կայացվել դեռևս 1992թ. նոյեմբերի 30-ին, որը նպատակ ուներ կենտրոնացնելու համարապետությունում մուտք գործող օգնությունը: Այդ առնչությամբ ՊՊԼ-ի նախագահը դեմ դուրս եկավ ԼՂՀ Գ-ի որոշման դեմ:՝ Երևի ՊՊԼ-ի նախագահի նման վերաբերմունքի պատճառ կարող էր հանդիսանալ այն, որ հիմնադրամը ստեղծվում էր ԼՂՀ Գ-ի նախագահության վերահսկողության ներքո, իսկ այս արդեն հուշում էր որոշակի ֆինանսական և այլ կայանաժողովուն ԼՂՀ Գ-ի նախագահությունից:

Նույնացայում տարբեր պատճառներով ի հայտ եկան թագահայտ առճակատումներ, որոնք հանցեղանի ինչպես նաև ճշնությունների՝ ԼՂՀ Գ-ի նախագահության անդամների և Գ-ի որոշ պատասխանատուների վրա՝ վերլուծելով ստեղծված իրավիճակը, կարելի է գալ այն նպատակամաս, որ ՀՀ ղեկավարությունը ՊՊԼ-ի լծակներով փորձում էր նորից պատռել ԼՂՀ նախագահության «անհագանք» անդամներին:

1993թ. փետրվարի սկզբներին Արցախի իշխանությունների միջև գոյություն ունեցող հակասությունները թեմակոնցիան մի նոր շրջան: Փետրվարի 10-ին, Ադրբեջանի կողմից ուղղակի ԼՂՀ տարածքի բռնագաղթման կապակցությամբ ԼՂՀ Գ-ի նախագահությունը որոշում կայացրեց 3 ամսով, մինչև 1993թ. մայիսի 12-ը նրկարագել 1992թ. օգոստոսի 12-ի ԼՂՀ Գ-ի նախագահության հրամանագրով ԼՂՀ ողջ տարածքում թագավան գրության ժամկետը: Նույն դրոշմամբ, թագավան գրության հայտարարման կապակցությամբ ստեղծված ՊՊԼ-ն պետք է փետրվարի 18-ին ԼՂՀ Գ-ի նախագահությանը ներկայացներ հաշվետվություն՝ անցած 6 ամսվա ընթացքում կատարած աշխատանքի վերաբերյալ: Ինչպես նաև առաջիկա այդ 2 օրերին ՊՊԼ-ն պետք է ԼՂՀ Գ-ի նախագահությանը հանձնի իր ընդունած որոշումները, կարգադրություններն ու այլ փաստաթղթեր: Փետրվարի 12-18-ը փորձաքննությունը պետք է ճշտեին դրանց օրինակներում:

Այդ առնչությամբ ՊՊԼ-ի նախագահ Ռ.Քոչարյանը նամակ հղեց ԼՂՀ Գ-ի նախագահությանը, ուր նշված է. «Անհրաժեշտ եմ համարում իմ վերաբերմունքը արտահայտել ԼՂՀ Գ-ի հանրահայտության՝ «ԼՂՀ ՊՊԼ-ի 6 ամսվա գործունեության մասին» հաշվետվությունը լսելու և ԼՂՀ Գ-ի նախագահության՝ «ԼՂՀ-ում թագավան գրությունը նրկարագելու հրամանագրի մասին» 1993թ. փետրվարի 10-ին ընդունած որոշման վերաբերյալ:

Մտառանգված փաստաթղթերը վկայում են այնպիսի մի լուրջ հարցի նկատմամբ, ինչպիսին թագավան գրության մասին հարցն է, մակերեսային մոտեցման մասին:

ԼՂՀ Գ-ի նախագահության թագավան գրությունը նրկարագելու ժամկետի անհրաժեշտության մասին մեր կողմից հղված նամակում ձեռնկրկված են նաև այնպիսի առաջարկության հիմնական շարժառիթները, սակայն դրանք հաշվի չեն առնվել:

Ռ-ագավան գրության նույնպա ժամկետը ոչ մի կերպ չի կարող նպատակն թագավան գրության կանոնավարողի, ոչ մի լուրջ ու նրկարածակման միջոցառման իրականացմանը, պաղեցնում է ինքնապաշտպանության շարքերում ծառայելու մոդիլիզացվածներին: Ռ-ագավան գրության ժամկետի այդպիսի կարճատև: նրկարագելու դավադրություն է գորակոչման նախկին անձանց և նրանց տանում բոլոր ձեռքով դրանից խուսափելու ու սպառողական դիրք գրավելուն: Հատկապես պետք է ընդգծել այն պարագան, որ նման որոշումը թուրքի մագուրություն: Իսկ Ադրբեջանի բարձրաստիճան ղեկավարների բազմիցս արած հայտարարությունները, մոդիլիզացումը շարունակելու և թագավանկարի բոլոր տեղամասերում մարտական գործողությունների ակտիվացումը հաստատում են պատերազմ շարունակելու հաստատված դիրքի նկատմամբ ԼՂՀ ամբողջ տարածքի լրիվ բռնագաղթում է:

սորիքի (Նխ)

որ կոչվեց

ինչպես նաև

նշանակվեց

ուսակազմի

սպասարկության

միջապահման

և նորատեղի

անության և

տեղամասերում

և հետագայում,

ինչպես նաև

հետագայում,

նմա մի շարք

դիր մարմինի

բանակցային

ներքինի 19-ի

գլխավորում

ընդին է առնել,

առնում ԼՂՀ

առնում ԼՂՀ

առնում ԼՂՀ

առնում ԼՂՀ

առնում ԼՂՀ

առնում ԼՂՀ

առնում ԼՂՀ

առնում ԼՂՀ

առնում ԼՂՀ

առնում ԼՂՀ

առնում ԼՂՀ

առնում ԼՂՀ

առնում ԼՂՀ

առնում ԼՂՀ

առնում ԼՂՀ

առնում ԼՂՀ

առնում ԼՂՀ

առնում ԼՂՀ

առնում ԼՂՀ

առնում ԼՂՀ

Ինչ վերաբերում է ԼՂՀ ԳԽ-ի նախագահության հրամանագրին, որում հիշեցվում է ԼՂՀ ՊՊԼ-ի գործունեության ժամկետի մասին, ապա այդպիսի ժամկետ չի հաստատվել: Ռազմական դրության կարգավիճակի ժամկետը, որն իրականացնելու է կոչված ԼՂՀ ՊՊԼ-ն, նրկարաձգվում է, եւ այդ մասին տեղեկությունը կարող է քննարկվել միայն այդ ժամկետը լրանալուց հետո:

Անհասկանալի է նաեւ ԼՂՀ ՊՊԼ-ի գործունեության ժամանակահատվածում ընդունված բոլոր կարգադրություններն ու որոշումները ԼՂՀ ԳԽ-ի նախագահությանը ներկայացնելու հարցադրումը: Հաշվի առնելով, որ ՊՊԼ-ն միաժամանակ իրականացնում է եւ ԼՂՀ ՆՆ-ի դերը, անցած ժամանակամիջոցում ընդունվել են նորմատիվային եւ օպերատիվ բնույթի մեծ թվով փաստաթղթեր, որոնց մի մասը անհրաժեշտության դեպքում ուղարկվել է ԼՂՀ ԳԽ-ի նախագահություն:

Այսպիսով՝ 6 ամսվա ընթացքում, փաստորեն ոչ մի հետաքրքրություն չցուցաբերելով ռազմական դրության կանոնակարգի իրականացման հարցերի նկատմամբ, չփորձելով ՊՊԼ-ին որեւէ աջակցություն ցույց տալ՝ նրա առջև կանգնած խնդիրները լուծելու գործում, ԳԽ-ի նախագահությունը ընտրել է նրա վրա, այսպես ասած «ներգործելու» անընդունելի ծնել: Եվ, վերջապես տարակուսանք է հարուցում ռազմական դրության հարցը առանց ՊՊԼ-ի եւ ինքնապաշտպանության ուժերի կարծիքը հաշվի առնելու, իսկ առավել եւս՝ առանց դրանց ներկայացուցիչներին հրավիրելու քննարկման դնելը:

Եթե ԼՂՀ ԳԽ-ի նախագահությունը, այնուամենայնիվ, հնարավոր է համարում առանց ՊՊԼ-ի եւ ԽՊՈՒ-ի ուղղակիորեն լուծել պաշտպանական բնույթի հարցերը, ապա առաջարկում եմ, որ նախագահությունն իր վրա վերցնի ռազմական դրության կանոնակարգի իրականացման գործունեությունը եւ այստեղից բխող ողջ պատասխանատվությունը⁷:

Փետրվարի 14-ին ԼՂՀ ԳԽ-ի մանդատային, մարդու իրավունքների, պարկեշտության եւ ազգությունների մշտական հանձնաժողովի նախաձեռնությամբ հրավիրվեց ԼՂՀ ԳԽ-ի պատգամավորների խորհրդակցություն: Հանդիպման ժամանակ, որին մասնակցել են նաեւ ԼՂՀ ՊՊԼ-ի եւ ԽՊՈՒ-ի ղեկավարությունը, առաջարկվեց քննարկել ՊՊԼ-ի լիազորությունների լրանալու եւ ռազմական դրության ժամկետի նրկարաձգման հետ առնչվող հարցեր: ՊՊԼ-ին մոտ շրջանակների ներկայացուցիչները ռազմական դրությունը մինչեւ պատերազմի ավարտը նրկարաձգելու եւ ՊՊԼ-ին լրացուցիչ լիազորություններ տրամադրելու պահանջներ ներկայացրեցին⁸:

Միաժամանակ հանրապետության ԶԼՄ-երը սահմարձակ արշավ սկսեցին ԼՂՀ ԳԽ-ին հեղինակազդելու նպատակով:

Այդ առնչությամբ փետրվարի 17-ին ԼՂՀ ԳԽ նախագահությունը հանդես եկավ հետևյալ հայտարարությամբ. «Վերջերս ԶԼՄ-ներով քայլեր են ձեռնարկվում հակադրել ԼՂՀ օրենսդիր եւ գործադիր իշխանություններին, չկշռադատված մեղադրանքներ են հնչում օրինավոր ընտրված ԼՂՀ ԳԽ-ի նախագահության հասցեին:

Պատմության մեջ մեկ անգամ չէ, որ փորձեր են արվել մեր ժողովուրդը նրկատել հակամարտող հատվածների, որի հետևանքով նրա լավագույն հատվածը պարբերաբար կամ ոչնչացվել է, կամ տարագրվել: Մենք ողջախոհության ենք կոչում հանրապետության ներքաղաքական իրավիճակի նորմալացմանը շահագրգիռ բոլոր անձանց եւ մարմիններին: Ոչ ոք իրավունք չունի մոռանալու, որ ինքը հսկայական պատասխանատվություն է կրում Արցախի եւ ողջ Հայաստանի ճակատագրի համար: Պատմությունը մեզ եզակի հնարավորություն է ընձեռել անմիջապա արկածը մտնել ժողովրդի ազատագրման եւ միավորման գործին, եւ ոչ ոք չի ների մեզ, եթե ձեռքից քաջ թողնենք այդ հնարավորությունը⁹:

Նույն օրը հրապարակվեց Արցախի ժողովրդական ճակատի վարչության հայտարարությունը: Ընդգծելով ՊՊԼ-ի դրական աշխատանքը՝ ժողովրդական ճակատի վարչությունը օրենսդիր մարմնին մեղադրել է անգործության մեջ¹⁰: ՊՊԼ-ի հաշվետվությունը լսելու մասին ԳԽ-ն նախագահության որոշումը այդ հայտարարության մեջ բնութագրվել է իբրեւ «քաղաքական պատվախնդրության» դրսևորում: Փաստաթղթի հեղինակները ԳԽ-ի նախագահությունից պահանջել են անհապաղ որոշում ընդունել ռազմական դրության ժամկետը 3 ամսով նրկարաձգելու եւ «ընդհուպ մինչեւ պատերազմի ավարտը ռազմական դրության ջեմի մտցնելու մասին»: Հայտարարության մեջ պահանջվել է նաեւ ՊՊԼ-ն վերակազմել Պետական խորհրդի՝ տրամադրելով լրացուցիչ լիազորություններ, եւ հրավիրել Սահմանադիր ժողով

վերջինս հանձնելով օրենսդրական իշխանությունը: Այդ առնչությամբ առաջարկվել է գումարել ԼՂՀ ԳԽ-ի նստաշրջան:

Սման իրավիճակի պայմաններում ԼՂՀ ԳԽ-ի նախագահությունը փետրվարի 17-ին նամակ հղեց ՀՀ նախագահ Լ.Տեր-Պետրոսյանին¹¹: Սամակում հաղորդվում էր ՀՀ տնտեսական և քաղաքական իրավիճակի պատճառների, ՀՀ նախագահի և ԼՂՀ օրենսդիր մարմնի փոխհարաբերությունների, ինչպես նաև բանակցային գործընթացում ԼՂՀ դիրքորոշումների առնչման մասին:

ԼՂՀ ԳԽ-ի նախագահության և ՊԳԼ-ի միջև քաղաքական հակամարտությունը փետրվարի 18-ին մտավ իր վերջին փուլը: ՊԳԼ-ի նախագահ Ռ.Քոչարյանը չներկայացավ ԼՂՀ ԳԽ-ի նախագահության ընդլայնված նիստին, ուր պետք է լավեր ՊԳԼ-ի 6 ամսյա գործունեության հաշվետվությունը: Նիստին մասնակցող ՊԳԼ-ին մոտ կանգնած շրջանակները միաժամանակ արշավ ծավալեցին՝ պահանջելով առանց ՊԳԼ-ի հաշվետվությունը լսելու վերանայնել ջազմական դրությունը 3 ամսով նրկարածվելու որոշումը: Նրանք այն կարծիքին էին, որ ջազմական դրությունը պետք է հայտարարվի մինչև պատերազմի վերջը:

Նիստում նաև առաջարկվեց ստեղծել փոքր խորհրդարան կամ ընդլայնված նախագահություն՝ նրա կազմում ընդգրկելով ոչ պատգամավորներ: Բացահայտելով նման որոշումների կործանարար էությունը նրիտասարդ հանրապետության համար՝ ԳԽ-ի նախագահությունը մերժեց ընդունել որոշումներ, որոնք կարող են հանգեցնել «քանատիրության» հաստատմանը: Ի վերջո, նրկար քննարկումներից և բանավեճներից հետո գործադիր իշխանությունների ներկայացուցիչները ստիպված էին համաձայնել որչամիտ միակ տարբերակի հետ՝ հրավիրել նստաշրջան, որը պետք է լսեր ՊԳԼ-ի և ԳԽ-ի նախագահության զեկուցումները և որոշ փոփոխությունների ընդգրկումը ԳԽ-կանոնակարգի մեջ: Այն ակնկալվում էր հրավիրել առաջիկա 1 ամսվա ընթացքում, նստաշրջանի հարցերից մեկն էլ պետք լիներ նաև ԼՂՀ ԳԽ-ի ղեկավարության թափուր արշտունների համար ընտրությունները:

Այս իրադարձությունների կապակցությամբ ՀՀ ԳԽ-ի մի խումր պատգամավորներ հրապարակեցին հայատարարություն, որով արտահայտեցին իրենց մտահոգությունը ցավալի միջադեպի առթիվ՝ կատարվածը համարելով Հայաստանի ղեկավարության կոպիտ միջամտության արդյունք, պահանջել վերջ տալ ժողովրդավարական նդանակով ստեղծված մարմնի հեղինակության հետ կատարվող խադին, միասնական ու համերաշխ գործողություն ծավալել ԼՂՀ օրինական պետական մարմնի հովանու ներքո¹²:

Մարտի 21-ին իր աշխատանքը վերսկսեց ԼՂՀ առաջին գումարման ԳԽ-ի առաջին նստաշրջանը՝ 41 պատգամավորների մասնակցությամբ: Օրակարգում էին հետեւյալ հարցերը՝ ԼՂՀ ՊԳԼ-ի հաշվետվությունը, ԼՂՀ ամբողջ տարածքում ջազմական դրության ժամկետի մասին, ԼՂՀ ԳԽ-ի ժամանակավոր կանոնակարգում և ԼՂՀ ԳԽ-ի մասին օրենքում փոփոխություններ մտցնելը, ԼՂՀ ԳԽ-ի նախագահի և նախագահի տեղակալի ընտրությունները, ԼՂՀ ԳԽ-ի նախագահության հրամանագրերի և օրենսդրական ակտերի ուղղությամբ որոշումների հաստատումը:

ՊԳԼ-ի հաշվետվությունը ներկայացրեց ՊԳԼ նախագահ Ռ.Քոչարյանը¹³: ԼՂՀ ԳԽ-ի նախագահության հաշվետվությամբ հանդես եկավ ԼՂՀ ԳԽ-ի նախագահի պաշտոնակատար Գ.Պետրոսյանը¹⁴: Նա աղդարածով պետականության ծնւավորման խնդիրներին, ինչպես նաև նշեց օրենսդիր և գործադիր մարմինների միջև առկա տարածայնությունների առարկայական և ենթաառարկայական պատճառները¹⁵:

Մարտի 22-ին աշխատանքները շարունակեց ԼՂՀ առաջին գումարման ԳԽ-ի առաջին նստաշրջանը: Առաջնուից սկսվեց ԳԽ-ի նախագահի թեկնածությունների առաջադրումները: Ի վերջո առաջադրվեց 4 թեկնածու. Բորիս Առուշանյան՝ ԼՂՀ ՆԽ-ի փոխնախագահ, Արկադի Մանուչարով՝ ԼՂՀ ԳԽ-ի պատգամավոր, Լեւոն Մելիք-Շահնազարյան՝ ԼՂՀ ԳԽ-ի մշտական հանձնաժողովի նախագահ և Գրիգոր Հայրապետյան՝ Հադրութի շրջադիրդի նախագահ:

Ա.Մանուչարովը և Լ.Մելիք-Շահնազարյանը հանեցին իրենց թեկնածությունները, որից հետո մյուս թեկնածուները ներկայացրեցին իրենց ծրագրերը: Դրան հետեւեց քվարկությունը: Արդյունքում Բ.Առուշանյանը հավաքեց 17, իսկ Գ.Հայրապետյանը՝ 20 ձայն: Վերջինս էլ անցավ

հաջորդ փուլ, ուր, սակայն, նրա օգտին նորից գրանցվեց 20 ձայն, իսկ ընտրվելու համար անհրաժեշտ էր 27-ը:

Դրանից հետո հնչեցին տարբեր առաջարկներ՝ նախագահության կազմն ընդլայնելուց մինչև Գևու ընդհանրապես գրելն ու նոր ընտրություններ անցկացնելը: Որոշվեց անցկացնել քաղաքական տարբեր ուժերի խորհրդատվական հանդիպում՝ փոխգլխիման գնալու տարբերակով: Հանգիստից հետո հայտարարվեց, որ համաձայնություն է ձեռք բերվել առաջադրել Լ.Մելիք-Շահնագարյանի թեկնածությունը, սակայն քիչ անց պարզվեց, որ այդ պայմանավորվածությունն էլ գործել չի կարող: Իր ելույթում ԼՂՀ Գևու-ի նախագահի պաշտոնակատար Գ.Պետրոսյանը անհատորժեշտի համարեց ստեղծված կացությունը և, նշելով տարածաշրջանում ու Ռուսաստանում քաղաքական գործընթացների սրվածաց գարգացումը՝ կարելուրեց նախագահի ընտրության անհրաժեշտությունը: Նա հայտնեց, որ հավատակ ղեկավար ինքը վաղը հրաժարական կտա:

Որոշում կայացվեց նաև մինչև տարեվերջ ԼՂՀ տարածքում ծագավական դրությունը երկարաձգելու մասին: Նույն ժամանակով երկարաձգվեց ՊՊԼԿ-ի գործունեությունը¹⁶:

Մարտի 23-ին ԼՂՀ Գևու-ի նստաշրջանում քվեարկության դրվեցին նախագահի պաշտոնի համար առաջադրված 2 թեկնածություններ՝ Լ.Մելիք-Շահնագարյան և Վալերի Ալեքսանյան: Զվարկության առաջին փուլում Լ.Մելիք-Շահնագարյանը ստացավ 18, իսկ Վ.Ալեքսանյանը՝ 20 քվե: Վերջինիս թեկնածությունը դրվեց կրկնակի քվեարկության: Նրա օգտին քվեարկեց 22 պատգամավոր: Այսպիսով, ոչ մեկին չհաջողվեց հավաքել ձայների անհրաժեշտ քանակություն: Գևու-ի նստաշրջանը որոշեց Գ.Պետրոսյանին թողնել ԼՂՀ Գևու-ի նախագահի պաշտոնակատար մինչև առաջիկ վերջը, այնուհետև կրկին անդադադառնալ այդ հարցին: Սակայն առաջիկ վերջին քվերում չլինելու պատճառով այն չկայացավ, որոշում կայացվեց նիստը անցկացնել Գևու-ի կրկնական և նոր ընտրությունների անցկացումից հետո: Իսկ կրկնական և նոր ընտրությունները նախատեսված էր անցկացնել 1993թ. մայիսին¹⁷:

Այսպիսով, ռաումնասիրելով պետաշինարարական գործընթացները և վերլուծելով սնդված ներքաղաքական իրավիճակը կարող ենք եզրակացնել, որ ՊՊԼԿ-ի գործունեությունը թեկադրվում էր հիմնականում Հայաստանի ՀՀԾ-ական իշխանությունների կողմից: Ինչպես նաև նկատվեցին՝ ԼՂՀ պետական ինքնուրույնությունը բանակցային գործընթացում որոշակի չափով էլ սահմանափակվեց, Արցախը գրկվեց որնել ինքնուրույն քաղաքական քայլ կատարելու հնարավորությունից: Կարծում եմ, որ նաև ՀՀ ղեկավարության ազդեցության և հովանավորության ինտենսիվությունը խորացվեց ներքին պառակտումը, հետզհետե սահմանափակվեց ժողովրդավարական ձեռով ընտրված մարմին՝ Գևու-ի գործունեությունը, որի կարգավիճակը հետագայում դարձավ ձեռակա:

Վերջում կարելի է նշել, որ հետագայում Գևու-ի նոր ընտրություններից հետո 1995թ. հունիսի վերջին և հուլիսի սկզբին ԼՂՀ Գևու-ի նախագահության որոշ «անհնազանդ» անդամներ Լ.Տեր-Պետրոսյանի ու նոր իշխանականների հրամանով ձերբակալվեցին¹⁸: Տարբեր մեղադրականներով ձերբակալվեցին ԼՂՀ Գևու-ի նախագահի նախկին պաշտոնակատար Գ.Պետրոսյանը, ԼՂՀ Գևու-ի քարտուղար Վ.Հակոբյանը, արտաքին հարաբերությունների հանձնաժողովի նախագահ Լ.Մելիք-Շահնագարյանը, պաշտպանության և անվտանգության հանձնաժողովի նախագահ Վ.Բալայանը: Սակայն մեղադրականների քաղաքականության պատճառով, անցնելով խոշտանգումների ու ծաղրանքի միջով, վերջիններս բաց թողնվեցին: Մինչդեռ 1994թ. դեկտեմբերին ձերբակալվեց ԼՂՀ Գևու-ի մամուլ քարտուղար Գ.Բաղդասարյանը, որը նույն բախտին արժանացավ¹⁸:

Ամփոփում

Արցախյան գոյապայքարի այդ ծանր ժամանակահատվածում թվում էր, թե ՊՊԼԿ-ի ստեղծումով ԼՂՀ-ում կհանդարտվեին ներքաղաքական հակասությունները, ինչպես նաև

համաձայնագրերը գույց տվեցին հակառակը, որ ՀՀ իշխանությունները դեռ չէին վստահում ժողովրդավարական հիմունքներով ստեղծված մարմնին: Այդ ամենը պատճառ հաղխացավ, որպեսզի նորից լարվեն փոխհարաբերությունները ԼՂՀ օրենսդիր մարմնի եւ ՀՀ ղեկավարության միջեւ: Ստեղծված իրավիճակը անդրադարձավ նաեւ ԼՂՀ ներքին կայունության վրա՝ ստեղծելով ներքաղաքական ծայրաստիճան լարված դրություն, որը կարող էր նաեւ սպառնալ նրկրի պնտական անվտանգությանը: Մակայն հետագա դեպքերի սպառնալից զարգացումից խույս տալու նպատակով, ինչը կարող էր ծակատագրական լինել, ԼՂՀ Գլխ նախագահությունը փորձեց նորից ուղիներ որոնել դուրս գալու ստեղծված կացությունից:

Резюме

В этот тяжелый период Арцахской борьбы казалось, что с созданием ГКО будут устранены внутривполитические противоречия, а также улучшатся отношения с руководством РА. Однако Алмаатинское и Сочинское соглашения показали, что власти РА пока не доверяют органу, созданному на демократической основе. Все это стало причиной нового обострения взаимоотношений между законодательным органом НКР и руководством РА. Создававшаяся ситуация отразилась и на внутренней стабильности в НКР, создав крайне напряженную внутривполитическую ситуацию, что могло бы стать угрозой для государственной безопасности страны. Однако с целью предотвращения дальнейшего опасного развития событий, что могло сыграть роковую роль, президиум ВС НКР попытлся найти новые пути для выхода из создававшейся ситуации.

Ժանդագրություններ

1. ԼՂՀ պնտարխիվ, ֆ.254, ց.4, պ.մ.1, կ.1, թ. 1-98:
2. ԼՂՀ Աժ ընթացիկ արխիվ, ԼՂՀ առաջին գումարման Գլխ-ի նախագահության եւ Նխ համատեղ նիստի օգոստոսի 15 նիստի արձանագրություն:
3. «Երկիր», 30.10.1992թ.:
4. «Արցախ», 19.12.1992թ.:
5. ԼՂՀ առաջին գումարման Գլխ քարտուղար, պատմական գիտությունների թեկնածու հանգուցյալ Վ.Հակոբյանի անձնական արխիվ:
6. ԼՂՀ պնտարխիվ, ֆ.254, ց.1, պ.մ.7, կ.1, էջ 52-53:
7. «Արցախ», 18.02.1993թ.:
8. «Երկիր», 17.02.1993թ.:
9. ԼՂՀ պնտարխիվ, ֆ.254, ց.1, պ.մ.7, կ.1, էջ 66-67:
10. ԲՈԻԿուբայան, Արցախյան գոյապայքարի տարեգրություն, Երևան, 1997, էջ 615:
11. «Երկիր», 23.02.1993թ.:
12. «Երկիր», 19.02.1993թ.:
13. ԼՂՀ պնտարխիվ, ֆ.254, ց.4, պ.մ.2, կ.1, էջ 41-50:
14. ԼՂՀ պնտարխիվ, ֆ.254, ց.4, պ.մ.2, կ.1, էջ 59-65:
15. «Երկիր», 23.03.1993թ.:
16. Վ.Բ. Զարությունյան, Իրադարձություններ Լեռնային Ղարաբաղում, Ժամանակագրություն, V մաս, Եր., 1997, էջ 47, «Երկիր», 24.03.1993թ.:
17. «Արցախ», 29.04.1993թ.:
18. “Экспресс-хроника”, 22.09.95г.
19. ԼՂՀ առաջին գումարման Գլխ քարտուղար, պատմական գիտությունների թեկնածու հանգուցյալ Վ.Հակոբյանի անձնական արխիվ:

ПАЛЕОЛИТИЧЕСКИЕ ПАМЯТНИКИ КАРАБАХА В ОСВЕЩЕНИИ АЗЕРБАЙДЖАНСКОЙ ИСТОРИОГРАФИИ

В.А. Сафарян
кафедра истории

История изучения палеолита Нагорного Карабаха насчитывает немногим более 40 лет. В 1960 году экспедиция под руководством М.М.Гусейнова открыла пещерные стоянки недалеко от сел Азох и Мец Таглар Гадрутского района НКАО.

Первое публичное сообщение о ходе раскопок в Азохской пещере было сделано на научной сессии Института истории АН Азерб.ССР, посвященной итогам археологических исследований в 1962-1963 гг. При этом, в целях азербайджанизации, Азохская пещера была окрещена в «Азыхскую» и несмотря на то, что находится в пределах села Азох, неожиданно оказалась близ села Салакатин, неподалеку от города Физули.¹ Данное искаженное наименование памятника затем перешло во все научные издания, союзного и мирового масштаба.

Азохская пещера — один из немногих палеолитических памятников постсоветского пространства, на котором представлены все этапы ашель и обнаружены следы ископаемого гоминида. Здесь за более чем четверть века азербайджанскими исследователями² была вскрыта толща отложений общей мощностью 14 м, в котором выявлено 10 слоев. За исключением первого современного слоя, остальные относятся к мустье (II-III), позднему ашелю (IV) и среднему ашелю (V). Индустрия III слоя Азохской пещеры, по данным М.Гусейнова, является верхнеашельской, переходной к мустье.³ Она содержит много отщепов и орудий на отщепах. Обилие отходов производства и костных остатков, по мнению В.П. Любина, свидетельствуют о существовании долговременной стоянки-мастерской.⁴

Если всрить М.М.Гусейнову, IV слой является стерильным, без находок. Однако раскопки, проведенные в Азохской пещере в 2002 и 2003 годах выявили не только костные остатки мелких животных, пещерного медведя, бизона, но и каменные орудия из кремня, обсидиана и известняка.⁵

Среднеашельский (V) слой мощностью около 4 м залегает в красноцветных суглинках. Здесь вместе с каменными орудиями была собрана большая коллекция фаунистических остатков. По мнению первых исследователей Азохской пещеры среднеашельский слой залегает в миндель-рисских (лихвинских) отложениях.⁶ Однако, и этот вывод не был подкреплен аналитическими результатами других методов изучения плейстоценовых толщ, в силу чего эта дата не представляется незыблемой. Одна из причин этого — сбивчивые свидетельства о встреченных в этом слое фаунистических остатках. Так, если в более ранних публикациях говорилось о находках здесь остатков таких представителей тираспольского фаунистического комплекса как *Bison schotensack* и *Tquus caballus meshbachensis*,⁷ то в более поздних эти животные не указаны в списках видового состава млекопитающих этого слоя.⁸

Под среднеашельским слоем было выявлено еще несколько культурных слоев с археологическим материалом и фауной. В слое VI, залегающим непосредственно под среднеашельским слоем, обнаружены грубые каменные орудия, сопоставляемые с древним ашеlem Западной Европы. Здесь же собраны многочисленные остатки ископаемой фауны, в составе которой присутствуют месопотамский олень, зессенборнская лошадь, носорог Мерка, бизон Штензака, характерные для тираспольского фаунистического комплекса. На основе фаунистических находок в VI слое, было высказано предположение о миндельрисском возрасте этого слоя.⁹ Однако, и эта датировка, опирающаяся в значительной мере на обнаруженные в данном слое остатки животных тираспольского фаунистического комплекса, без соответствующих радиометрических измерений, нуждается в серьезном дополнительном обосновании.¹⁰

В 1974-1979 гг. в Азохе, на глубине 10-14 м от дневной поверхности пола пещеры, в толще придонных слоев, были найдены гальки со следами обивки, напоминающие олдувайские орудия. М.Гусейнов отнес эти слои (VII-X) к олдувайской эпохе.¹¹ Однако, поскольку коллекции галек VII-X слоев, до сих пор, известны лишь по предварительным публикациям и демонстрациям отдельных предметов, мнения специалистов в отношении датировки этих находок разошлись и она не получила признания. В частности, по мнению В.Любина для такой датировки «пока нет достаточных аргументов».¹² А редактор книги Гусейнова, В.А.Ранов считает, что «утверждение о преднамеренной обработке камня в нижних слоях (седьмой-десятый), скоропалительно и принимается в научном мире неоднозначно», к тому же

М.Гусейнов выдает свои утверждения за аксиомы признанные среди ученых, в то время как умалчивает о тех спорах, которые велись вокруг признания «этих находок за подлинные артефакты».¹³

Рассматривая типологические формы, приемы техники изготовления орудий из слоев Х-VI, М.Гусейнов делает следующий, на наш взгляд, совершенно необоснованный, вывод: «Преемственность индустрии, возможно, отражает и преемственность генетическую и этническую, что позволяет в дальнейшем называть материалы из Азыха куручайской культурой, так как она возникла и развивалась в долине реки Куручай».¹⁴ Во-первых, названная М.Гусейновым «куручайской» культура – это, как правильно подметил редактор его книги, галечная культура нижних слоев Азыхской пещеры и, поэтому, нет никаких оснований придумывать новое название. Что касается остальных слоев (VI-III), то они относятся к ашельской и мустьерской культурам, и представляют собой «иные культуры, не принадлежащие к собственно куручайской культуре», и подразделение ее на «этапы куручайской культуры» неприемлемо. Во-вторых, о какой «этнической» преемственности можно говорить в рассматриваемое время, почти за миллион лет до н.э., что за этносы могли тогда быть, когда еще самого человека не было. Правда, иного мнения об этом академик И.Алиев, считающий что в Азыхе обитали «отдаленнейшие предки» азербайджанцев: Благодаря Азыхской пещере, мы историю нашу можем начинать с эпохи самой седой древности – более чем миллион лет назад. История наша, благодаря этим открытиям, удревнилась на несколько десятков тысяч поколений»¹⁶ (подч. нами – В.С.). Тот же И.Алиев уверен, что люди «эпохи раннего палеолита в основном, жили оседло», «знали счет, обладали мышлением и формирующейся речью, а также какими-то элементами духовной культуры».¹⁷

Наиболее значительное открытие в Азыхе было сделано в 1968 году, когда в среднеашельском слое V был обнаружен фрагмент правой ветви нижней челюсти с двумя коренными зубами. Однако, место находки челюсти не было четко представлено в отчетах М.Гусейнова. Так, в предварительном сообщении Гусейнова М. и Гаджиева Д., опубликованном в «Ученых записках» Азербайджанского медицинского института отмечается, что фрагмент челюсти обнаружен в третьем горизонте V слоя,¹⁸ и таким образом его абсолютный возраст составляет 250 тысяч лет. В то же время, в фонде драгоценных материалов Музея Истории Азербайджана, где хранится фрагмент челюсти, «по письменным сообщениям автора находки М.М.Гусейнова в инвентарной книге отмечается, что он найден в пятом горизонте»,¹⁹ что автоматически увеличивает возраст находки до 350-400 тысячи лет. Кстати, тот же М.Гусейнов другом месте²⁰ отмечает, что челюсть найдена в IV горизонте пятого слоя.

Подобная неуверенность может быть с одной стороны объяснена слабым стратегическим описанием на месте, при котором толщина горизонта не была четко определена, с другой – тем, что раскопки 70-80-х гг велись с определенными нарушениями. Так, в 2002 году международной экспедицией, проводящей раскопки в Азыхской пещере, были обнаружены доказательства использования азербайджанскими исследователями взрывных устройств.²¹

Надо отметить, что публикации по обнаруженным в Азыхе материалам носили предварительный характер и не получили широкого распространения в научном мире. Так, вплоть до 1986 года об обнаруженном фрагменте челюсти древнего гоминида не было опубликовано ни одной обстоятельной статьи, отвечающей требованиям антропологической науки. Исключение составляет лишь предварительное сообщение палеонтолога Д.Гаджиева, с которым он выступил в 1970 году.²² На протяжении почти 20-ти лет (с 1968 по 1986 год) научный мир был лишен возможности увидеть находку и все выводы делались на основании вышеуказанной предварительной публикации. За все это время «ни один антрополог Советского Союза не имел возможности исследовать костный фрагмент ископаемого человека из Азыхской пещеры или же высказать свое мнение о находке в антропологической литературе».²³

В 1986 году была опубликована работа Касимовой Р.М., в которой впервые был дан подробный метрический анализ, а также сравнительно-морфологическая характеристика находки ископаемого гоминида. Ценность работы заключается в том, что в ней, также впервые, представлено фото и рентгенограмма челюсти. По мнению специалистов, челюсть описанная Касимовой может быть соотнесена с другими остатками гоминид среднего плейстоцена, обнаруженных в Ля Араго и Сима де Лос Нуселос.²⁴

Согласно Касимовой абсолютный возраст азыхской челюсти составляет примерно 250 тысяч лет.²⁵ Правда, необходимо оговорить, что ее вывод также не основывается на радиоуглеродной датировке.

По мнению Касимовой, Гаджиев и другие без научного анализа и обоснования отнесли гоминида из Азыхской пещеры к переходной стадии от поздних архантропов к ранним палеантропам, а позднее определили его как питекантропа, назвав «азыхантропом».²⁶ Касимова

считает, что «родовое наименование «азыхантроп»...по результатам нашего сравнительно-морфологического анализа не соответствует действительности» и правильнее было бы назвать его «палеоантроп азыхский».²⁷

Следует отметить, что исследование Касимовой при всех своих положительных качествах, также не лишено определенных недостатков. В частности, вряд ли можно согласиться с ней, в том, что общая площадь заселенной части пещеры не более 8 квадратных метров,²⁸ тогда как только привходовая часть, где были обнаружены сотни артефактов составляет около 300 кв.м. У Касимовой имеются некоторые неточности и в определении культурных слоев палеолита. Так, у Касимовой оказался «лишний» период шель.²⁹

Свидетельством возникновения в мустьерскую эпоху примитивных религиозных верований принято считать прежде всего неандертальские погребения и так называемые «медвежьи культы». Первые на территории Кавказа пока не обнаружены, вторые судя по публикациям, имели широкое распространение.³⁰

Еще в начале 70-х гг XX века М.Гусейнов сообщил об обнаружении в Азохской пещере особого «тайника» с черепами медведей.³¹ По свидетельству М.Гусейнова в 1971 г. в верхнем ашельском слое Азохской пещеры был найден «тайник» азохантропа, в котором намеренно, в определенном порядке, собраны и зарыты черепа пещерного и бурого медведей, что по его мнению является «символом, зачатком таинственных религиозных представлений».

Однако полномерная оценка «тайника» предполагает публикацию разнообразной и доказательной документации (планы, разрезы и т.п.), выяснения соотношения костей в «тайнике» с другими костными материалами пятого слоя, демонстрацию находок более широкому кругу специалистов.³² В нашем случае, исследователями Азохского «тайника» ничего подобного сделано не было. Зато имеются ничем не обоснованные заявления: «Обнаружение черепов пещерных медведей в «тайнике» заставляет нас говорить и о зарождении религиозных представлений ашельских охотников в пещере Азых... Мы имеем возможность сделать предварительные выводы о появлении культа зверей, об абстрактном сочинении рисунков в виде линейных изображений, нанесенных на черепную кость медведя» Более того, оказывается ашельские охотники строили жилье, изготавливали и носили одежду, умели считать, сверлили кости.³³

По мнению М.Гусейнова «приемная» (так он называет первый зал –В.С.) служила азохантропам не только жилищем, но и ритуальным священным местом «...человек познал еще в далеком прошлом большое значение огня, превратив его в священный объект, поклоняясь ему, а на очаг смотрел как на место поклонения, придавая ему культовое значение».³⁴ Трудно представить, что человекообразная обезьяна, каковым и был гоминид из Азоха, имела осознанные ритуалы и поклонялась чему-либо, тем более огню.

В 2002 году в Азохской пещере были возобновлены археологические работы, в ходе которых был уточнен план пещеры, составлена детальная карта залов, проходов.

Согласно М.Гусейнову основной сквозной 200 метровый ход ее тянется с севера на юг в виде амфилады из 5 залов и 2 устьевых галерей. По уточненному плану пещера тянется с северо-запада на юго-восток. Кроме того, при исследовании был выявлен еще один вход, находящийся в 25 метрах к северу от основного входа.

Необходимо подчеркнуть, что у азербайджанских исследователей есть ярко выраженная тенденция «азербайджанизировать» все, что выявлено в Закавказье. Так, если М.Гусейнов, авторы «Истории Азербайджана» и другие отмечают, что Азохская пещера находится «около г.Физули», «в Физулинском районе...» и т.д., то согласно Касимовой «удабнопитек» (выявленный в Грузинской местности Удабно) был обнаружен «...на западной границе Азербайджанской ССР около горы Удабно».³⁵ Она же, несмотря на то, что в отличие от Гусейнова не указывает Физулинский район в связи с Азохом, все же воздерживается от упоминания Нагорного Карабаха и просто пишет: «обе пещеры (имеются ввиду Азох и Мец Таглар – В.С.) находятся в пределах Гадрутского района в юго-восточных предгорьях Карабахского хребта, приблизительно в 50 км от границы Северного Ирана». В одной из последних работ, посвященных Карабаху, Азохская пещера оказалась в Ходжавендском районе.³⁶ Уместно отметить также стремление азербайджанских исследователей «мусульманизировать» даже палеолитические памятники.

Так, в книжке Э.Авалова «Архитектура города Шуши», в разделе описания палеолитической пещеры, находящейся недалеко от города, приводится следующее примечание со ссылкой на М.М.Гусейнова: «Раскопками обнаружены окаменевшее мусульманское погребение, орудия древнего палеолита, несколько микролитических изделий мезолитического возраста, глазурованная керамика, керамическое изделие 4 тыс. до н.э. и т.д.»³⁷ (подчеркнуто нами- В.С.). В другом месте, описывая Азохскую пещеру, М.Гусейнов указывает, что «входящего в грот встречает стоящий справа, прямо у входа «сторож» - статуэтка, высотой в рост человека (1,8 м), похожий на укутанную в чадру женщину».³⁸ (подчеркнуто нами- В.С.).

Опубликованные сообщения показывают, что азербайджанские исследователи не имеют представления о историко-культурном процессе и среды эпохи палеолита, создается впечатление, что им трудно представить, что в ту далекую эпоху не было ни Азербайджана, ни НКАО, ни Армении.

Следует отметить, что проанализированные выше раскопки проводились, в отрыве от культурной жизни НКАО (тогдашней автономии Азербайджана). Это, в первую очередь проявлялось в том, что к работам не привлекались специалисты из Карабаха, все делалось кулуарно, в областное управление культуры ни разу не представлялись отчеты о проведенных раскопках, не было ни одной публикации в местной прессе, и, что немаловажно, все обнаруженные артефакты вывозились за пределы Карабаха. Примечательно, что в государственном историко-краеведческом музее Карабаха не было оставлено ни одного предмета, выявленного в Азохской или Тагларской пещерах.

Ամփոփում

Ղարաբաղի տարածքում պալեոլիթյան հուշարձանների ուսումնասիրման պատմությունը կազմում է շուրջ 40 տարի: Այդ ժամանակ բոլոր հնագիտական ուսումնասիրությունները ԼՂԻՄ տարածքում՝ այն ժամանակների Ադրբեջանի ԽՍՀ ինքնավարության, իրականացնում էին ադրբեջանցիները: Հայ գիտնականները զրկված էին ոչ միայն անմիջականորեն զվաղվել տվյալ հուշարձանների հետազոտություններով, այլև ծանոթանալ հայտնաբերված նյութերին: Հնագիտական հետազոտությունները կատարվում էին կտրված մարզի մշակութային կյանքից, ինչն, առաջին հերթին, արտահայտվում էր նրանով, որ Ղարաբաղի մասնագետները չէին ընդգրկվում աշխատանքներում, ամեն ինչ արվում էր ծածուկ. մարզային մշակույթի վարչություն չէին ներկայացվում հաշվետվություններ կատարված պեղումների մասին, տեղական մամուլում չկար որևէ հրապարակում, եւ ամենակարևորն այն էր, որ հայտնաբերված բոլոր նմուշները դուրս էին բերվում Ղարաբաղից:

Հրապարակված տեղեկությունների վերլուծությունը ցույց է տալիս, որ ադրբեջանական հետազոտողները պատկերացում չեն կազմում պալեոլիթի դարաշրջանի պատմա-մշակութային գործընթացի եւ միջավայրի մասին, տարվողություն է ստեղծվում, թե իրենց համար դժվար է պատկերացնել, որ այն հեռավոր դարաշրջանում գոյություն չեն ունեցել ոչ ադրբեջանցին, ոչ ԼՂԻՄ-ը, ոչ Հայաստանը:

Резюме

История изучения палеолитических памятников на территории Карабаха насчитывает немногим более 40 лет. Все это время археологические изыскания на территории НКАО, тогдашней автономии Азербайджанской ССР, осуществляли азербайджанцы. Армянские ученые были лишены возможности не только непосредственно заниматься исследованиями этих памятников, но и знакомиться с выявленными материалами. Археологические изыскания проводились, в отрыве от культурной жизни области. Это, в первую очередь проявлялось в том, что к работам не привлекались специалисты из Карабаха, все делалось кулуарно, в областное управление культуры ни разу не представлялись отчеты о проведенных раскопках, не было ни одной публикации в местной прессе, и, что немаловажно, все обнаруженные артефакты вывозились за пределы Карабаха.

Анализ опубликованных сообщений показывает, что азербайджанские исследователи не имеют представления о историко-культурном процессе и среды эпохи палеолита, создается впечатление, что им трудно представить, что в ту далекую эпоху не было ни Азербайджана, ни НКАО, ни Армении.

Примечания

1. Гусейнов М.М.О результатах археологических раскопок в Азыхской пещере.- Археологические исследования в Азербайджане, Баку,1965, Изд.-во АН Азерб.ССР.: История Азербайджана. Изд.-во «Элм»,Баку,1985,с.7.
2. Как известно, в советское время для армянских исследователей на изучение истории и культуры Арцаха было наложено негласное табу, поэтому этими проблемами занимались исследователи соседней республики.
3. Гусейнов М.М., Древний палеолит Азербайджана,Изд.-во «Элм», Баку,1985,с.20.
4. Любин В.П., Ранний палеолит Кавказа, В кн.: Палеолит СССР.с.60.

5. Yolanda Fernandez –Jalvo, Tania King, Peter Andrews, Norah Moloney, Peter Ditchfield, Levon Yepiskoposyan, Vardges Safarian, Manuel Nieto Diaz, Anoush Melkonyan. Azokh Cave and Northern Armenia. *Arqueologia Miscelanea en homenaje a Emiliano Aguirre*. Vol.1 Y.p.164
6. Гусейнов М.М., Рустамов Д.И., Гаджиев О.В., Археологические памятники Азербайджана и их взаимосвязь с климатическими изменениями, В кн.: Материалы советско-американского симпозиума по природно-климатическим изменениям в плейстоцене и голоцене, Баку, 1976, с.44.
7. Алиев С.Д., Фауна Азыхской палеолитической стоянки, Автореф. дисс. Канд. Ист. Наук, Баку, 1969.
8. Гаджиев Д.В., Гусейнов М.М., Мамедов А.В., Ширинов Н.Ш., Краткие результаты комплексных исследований Азыхской древнепалеолитической стоянки, Изв.АН Азерб.ССР, серия наук о земле, № 3, Баку, 1979.
9. Алиев С.Д., Фауна Азыхской палеолитической стоянки; Гаджиев Д.В., Гусейнов М.М., Мамедов А.В., Ширинов Н.Ш., Краткие результаты комплексных исследований Азыхской древнепалеолитической стоянки, Изв.АН Азерб.ССР, серия наук о земле, №3, Баку 1979; Гусейнов М.М., Рустамов Д.Н., Гаджиев Д.В., Археологические памятники Азербайджана и их взаимосвязь с климатическими изменениями.
10. Любин В.П., Ранний палеолит Кавказа., В кн.: Палеолит СССР, с. 57.
11. Гусейнов М.М., Археология Азербайджана (каменный век), Баку, 1975 (на азерб. языке).
12. Любин В.П., Ранний палеолит Кавказа, с.42.
13. Гусейнов М.М., Древний палеолит Азербайджана, с.4.
14. Там же, с.30.
15. Там же, с.5.
16. Алиев И., Карабах в древности, В кн.: Карабах, Баку, 2004, изд-во «Чашыоглу», с.8-9.
17. Алиев И., Карабах в древности, с.10.
18. Гаджиев Д.В., Гусейнов М.М., Первая для СССР находка ашельского человека (Азербайджан, Азыхская пещера). Юбилейный сборник Уч.зап.Азгосмединститута, 1970, т. XXXI, с.15. Кстати в работе «Древний палеолит Азербайджана» тот же М.Гусейнов указывает на IV горизонт V слоя см. с.15.
19. Касимова Р.М., Первая находка самого древнего пещерного человека на территории СССР (Азербайджанская ССР. Азых), Баку, 1986, с.56.
20. М.М.Гусейнов, Древний палеолит...с.15.
21. *Arqueologia*, p.163.
22. Гаджиев Д.В., Гусейнов М.М., Первая для СССР находка ашельского человека (Азербайджан, Азыхская пещера). Юбилейный сборник Уч.зап. Азгосмединститута, 1970, т. XXXI.
23. Касимова Р.М., Первая находка самого древнего пещерного человека на территории СССР (Азербайджанская ССР. Азых), Баку, 1986, с.5.
24. *Arqueologia*, p.163.
25. Касимова Р.М., Первая находка ..., с.55.
26. Там же.
27. Там же с.57.
28. Там же, с.11,12.
29. См.Палеолит СССР, с.9.
30. Любин В.П., Высокогорная пещерная стоянка Кударо 1.- ИВГО, т.91; Любин В.П., Колбутов А.Д., Древнейшее поселение человека на территории СССР и палеогеография Кавказа.-БКИЧП, № 26, 1961; Векуа А.К., Тушабрамашвили Д.М., Уникальная культовая пещера.ИПК, 1978; Муруашвили Л.И., Мамацашвили Н.С., Векуа А.К., Тушабрамашвили Д.М., История развития пещерной системы и ее окрестностей, ИПК, 1978.
31. Гусейнов М.М., Азыхская пещера.- многослойный памятник ашельского периода в СССР,- АО, 1971 г. М., 1972; его же: О тайнике азыхантропов в ашеле,- Уч. Зап.Аз.ГУ, №8, 1973; Гусейнов М.М., Древний палеолит...с.15.
32. Любин В.П., Ранний палеолит Кавказа, с.67.
33. Там же, с.54, 55-56, 57.
34. Там же, с.47.
35. Касимова Р.М., Первая находка..., с.9.
36. Карабах, Баку, Изд-во «Чашыоглу», 2004, с.4.
37. Э.Авалов, Архитектура города Шуши, Изд.-во «Элм», Баку, 1977, с.26.
38. М.М.Гусейнов, Древний палеолит..., с.18.

ՅԱԾԻ ՄԵԿՆԱՐԿԻ ԵՎ ՄԵԿՆԱՐԿԱՅԻՆ ԹԱԾԻ ՏԵՄԵՆԻԿԱՅԻ ՌԵՍՈՒՅՄԱՆ ՄԵԹՈԴԱԿԱՆ ՌԵՍՈՒՄՆԱՍԻՐՈՒՄԸ (ՀԵՏԱԶՈՏՈՒՄԸ) ՎԵՅԵՐՈՂԴ ԴԱՍԱՐԱՆԻ ՏՂԱՆԵՐԻ ԵՎ ԱՂԶԿՆԵՐԻ ՄՈՏ

Մ.Վ.Բաղդասարյան

ՆԶՊ և ֆիզդատոհիարություն ամբիոն

Վեցերորդ դասարանի տղաների և աղջիկների մոտ ցածր մեկնարկի և մեկնարկային թափի տեխնիկայի և պատրաստականության մակարդակի պրակտիկ ուսումնասիրումն ու հետազոտումը իրականացվում է հատուկ կազմակերպված ստուգումների համակարգով, որոնք ներառված են ֆիզիկական կուլտուրայի դասերի բովանդակության մեջ: Նման ստուգումները հնարավորություն են տալիս սովորողների առաջադիմության հաշվառումը վարել երկու առավել կարևոր ուղղությամբ՝ շարժողական գործողությունների տեխնիկայի յուրացման աստիճանի և շարժողական որակների գաղափարային մակարդակի, ինչպես նաև մշտապես վերահսկել աշակերտների պատրաստականության դինամիկան ու դրա հիման վրա իրականացնել ուսումնագրատիարակական գործընթացի տեղին՝ ժամանակահատված շտկումներ:

Շարժողական գործողության տեխնիկայի յուրացման վերահսկողության (ստուգման) համակարգում ընդունված է տարբերակել տվյալ գործողության ուսուցման ողջ ընթացքում համաստորադասված հաջորդականությամբ անցկացվող ստուգումների երեք տիպ. նախնական՝ միևնույն ուսուցումն իրականացվող գործողությունների յուրացման մեջ սովորողների պատրաստականության մակարդակի բացահայտման համար, համընթաց՝ փուլային, որ անց է կացվում գործողության յուրացման ընթացքում՝ նրա միջակա փուլերի ուսուցման արդյունավետության վրա վերահսկողություն սահմանելու նպատակով, հանրագումարային, որը բացահայտում է շարժողական գործողության ուսուցման վերջնական արդյունքը:

Շարժողական՝ առաջադրված փնտրյալ ստուգման (ուսումնասիրման) անհրաժեշտությանը պայմանավորված է նրանով, որ շարժողական գործողության յուրացումը, ինչպես որ ինքը՝ ուսուցման գործընթացն ունի փուլային բնույթ: Այդ փուլերից յուրաքանչյուրի համար ուսուցիչը սահմանում է նրանց լուծման ուսուցման խնդիրներն ու միջոցները՝ ուսումնասիրվող գործողության առանձնահատկության, շարժողական ունակությունների ձևավորման օրինաչափության, սովորողների տարիքային հնարավորությունների և ֆիզիկական պատրաստականության մակարդակի նկատմամբ փոփոխությունների հաշվառումով:

Սովորողների ուսուցման նկատմամբ պատրաստականությունը դրսևորման ու բացահայտման համար մատչելի տարբերակով նրանց առաջարկվում է կատարել նախատեսված՝ պլանավորված շարժողական գործողությունը: Այն համաձայնեցվածությունն ու ներդաշնակության առումով այն բարդ է կամ նրա փորձարկումն ընդհանուր առմամբ պահանջում է ուսուցանվող հնարավորությունների գնահատման ֆիզիկական ուժերի գործադրում ու լարում, այստեղ պետք է սահմանափակվել աշակերտների՝ միայն առանձին, ամբողջ գործողության առավել նշանակալից բաղադրամասերի պատրաստականության մակարդակի ստուգմամբ: (Այսպես, ձեռնամուխ լինելով ցածր մեկնարկի եւ մեկնարկային թափի տեխնիկայի պատրաստականության մակարդակի ուսումնասիրմանը՝ նպատակահարմար է ստուգել սովորողների պատրաստականությունը տեխնիկայի հետևյալ տարրերի (էլեմենտ) յուրացման առումով. ա) մեկնարկային կաղապարների տեղաբաշխում, բ) ըստ վազորդին ներկայացվող՝ «մեկնարկի», «ուշադրություն» հրամանի, մեկնարկի դիրքում նրա ռետերի կորացման (ծավալների, ծնունդ) ամենաանհրաժեշտ անկյան առկայություն, գ) մեկնարկի ժամանակ մարմնի կշռի բաշխում, զ) վազորդի հայացքի ուղղությունը, ե) սրունքի ետին մակերեսի և հոդո (հրման) ռետերի ազդրի ու մեկնարկային ետին կաղապարին հենված ռետերի միջև եղած ամենաանհրաժեշտ անկյունները, գ) մեկնարկային թափի սկիզբը և այլն:

Մշակական ստուգման տվյալային նշված ուսումնական խնդիրների, նրանց լուծման միջոցների ու միջոցների համակարգի ճշգրտման համար յուրօրինակ կողմնորոշիչ են: Ըացի այդ, նման ձևով որոշվել (փորձարկումը) սովորողների հնարավորությունը է աղիխ մականային զգացողության հիման վրա՝ ճշտել (ճշգրտել) շարժումների մեխանիզմի մասին ունեցված իրենց պատկերացումը: Համապատասխան ուսուցողական խնդիրների լուծման արդյունքում, ինչպես ուսումնական գործընթացի տրամաբանությունն է թելադրում, սովորողները հաջորդաբար, փուլ առ փուլ յուրացնում են տեխնիկայի առանձին էլեմենտներ, տիրապետում ընդհանուր առմամբ (ընդհանուր վերջածավ) գործողությունների կատարման ամբողջ ու ավելի կատարելագործված միջոցների: Այդ գործընթացի արդյունավետ վարման համար հատուկ նշանակություն է ստանում առանձին ուսուցման մասնակի կրթական խնդիրների լուծման որակի օպերատիվ վերահսկողությունը: Այն իրականացվում է ընթացիկ (հարընթաց) ստուգման ձևով՝ ուսուցչին հնարավորություն ընձեռնելով ուսուցման միջոցիկադրում մտցնել տեղին՝ ժամանակահատված ճշգրտումներ:

Հանրագումարային ստուգումն անց է կացվում յուրաքանչյուր կոնկրետ շարժողական գործողությունն ապարտկելուց հետո: Սրա արդյունքները ուսուցչի և աշակերտների ուսումնական համատեղ գործունեության որակի գնահատման հիմնական չափանիշներ են համարվում: Ստուգման են ենթարկվում, նախ և առաջ, շարժողական այն գործողությունները, որոնց տիրապետման մակարդակով կարելի է դատել ընթացիկ ուսումնական տարվա համար առաջատարված ուսուցողական խնդիրների լուծման լիարժեքության մասին:

Շարժողական գործողության տեխնիկայի ստուգման իրականացվում է ստուգողական վարժությունների միջոցով, որոնք ընտրվում են ուսուցման կոնկրետ փուլերի ուսուցողական խնդիրների հաշվառումով:

«Մաս առ մաս» գործողության ուսուցման դեպքում որպես ստուգողական ընտրվում են առաջատարված՝ մատուցվող այն վարժությունները, որոնք կիրառվում են ուսուցման տվյալ փուլում: Դրանք են.

1. Ծանոթացում մի ձեռքին հենմամբ ցածր (իջևզված) մեկնարկին (պարզաբանել բարձր մեկնարկի եւ մի ձեռքին հենմամբ մեկնարկի տարբերությունը),

2. ցածր (իջևզված) մեկնարկի՝ տարբեր դիրքերով կառուարում՝ 2-3 անգամ (կախված յուրացման բնույթից),

3. վազք 6 վայրկյան՝ մեկ ձեռքին հենմամբ մեկնարկից, 2-4 անգամ (կախված այն բանից, թե ինչպես է սովորողները մեծ մասը յուրացնում առաջատարանքը),

4. վազք ցածր մեկնարկից՝ 2-3 անգամ՝ 10-15 մ,

5. վազք ցածր մեկնարկից՝ 6 վայրկյան արագության համար,

6. բարձր մեկնարկի, բարձր մեկնարկից 6 ռալե տեղողությամբ վազքահետվորության մասին աշակերտների գիտելիքների գործնականորեն արդյունավետացում-իրականացում:

Ցածր մեկնարկի կատարվում է մեկնարկային կաղապարներից կամ մեկնարկային հարթակից: Առավելապես տարածված է, այսպես կոչված, մեկնարկի այն տեսակը, որի դեպքում առջևի մեկնարկային կաղապարը սահմանվում է մեկնարկային գծից 1-1,5 քայլի (ստանտեղի) չափով, իսկ հետևիվոր առջևի մեկնարկային կաղապարից (մատուցվող 1,5 ոտնաչափի) սրուսի երկայնքով ընկած հետավորության չափով: Առջևի կաղապարի հարթակի թեքության անկյունը 45-50° է, հետևիվոր՝ 60-80°: Կաղապարների առանցքների միջև եղած հեռավորությունը լայնքով 18-20 սմ է:

«Մեկնարկի» հրամանի ժամանակ սովորողը ելման դիրք է ընդունում մեկնարկային կաղապարների առջևում ձեռքերի վրա խցնում մեկնարկային գծի առջև, ոտքն աճուր (քիպ) հարմարեցնում՝ ոտքով հենվում է առջևի կաղապարի հենման հարթակին (մակերեսին): Այստեղ ոտքը դնում է հետևի կաղապարի հենման հարթակին, ծնկն է իջնում կանգնած ոտքի վրա՝ ձեռքերը դնելով մեկնարկային գծից առաջ: Ձեռքի մատները ճկան կամար են կազմում մեծ եւ մյուս՝ անոտքին միմյանց համակցված մատներով՝ իրար միջև: Ուղիղ, չլարված վիճակում գտնվող ձեռքերը տարածված են ուսերի լայնքով: Իրանը ուղիղ է, մարմնի զանգվածի ընդհանուր կենտրոնը (ՄՋԿ) հավասարաչափ բաշխված է ձեռքերի ու ոտքերի վրա: Ուսերը գտնվում են մեկնարկային գծի վերելք, գլուխ իջնված-հավասար է և իրանի հետ շարունակություն է կազմում:

«Ուղադրություն» հրամանից հնչելուն պես վազորդը թեքմանի ուղղում է ոտքերը եւ գետնից կտրում հետևի մատուց գտնվող ոտքի ծունկը: Դրանով մարզիկը մարմնի զանգվածի ընդհանուր կենտրոնը մի փոքր տեղաշարժում-տեղափոխում է վեր եւ առաջ: ՄՋԿ-ն տեղաբաշխվում է ձեռքերի ու առջևում կանգնած ոտքի միջև եղած մասին, բայց այնպես, որպեսզի վազորդու վրա նրա պրոյեկցիան (տարածական գծադրում) 15-20 սմ չափով չանցնի մեկնարկային գծից: Ոտքի թաթերը քիպ հենված են մեկնարկային կաղապարների հենման մակերեսին: Իրանը ուղիղ է: Կոնքը ուսի մակարդակից բարձրանում է քիչ վեր (10-15 սմ): Գլուխն իրանի համեմատությամբ մնում է անփոփոխ դիրքում: Հայացքն ուղղվում է ներքև:

Ազդանշանի համաձայն (կրակոց, «մարշ» հրամանը), անհրաժեշտ է ձեռքերով վազքի շարժումներ անել՝ միաժամանակ ետ հրվելով գույգ կաղապարներից, մարմինն ուղարկել առաջ ու վեր եւ կաղապարներից սկսել վազքը (ոչ թե գտնվել): Ի մեկնարկային կաղապարներից ետ հրվելով՝ հետևի մատուց կանգնած ոտքը ծնկափողից ուժեղ ծովելով, արագ դուրս է սկսվում առաջ եւ վեր: Առջևի կաղապարին գտնվող ոտքն այդ պահին ամբողջությամբ ուղղվում է Մեկնարկային ելքն ապարտվում է առջևի կաղապարն արագ ու թափով ետ հրվելով ու մյուս ոտքն առաջ տանելով:

Ինչ վերաբերում է ցածր մեկնարկի անմիջական տեխնիկային, սովորողները պետք է իմանան, որ՝

ա) ցածր մեկնարկից մեկնարկային կաղապարների կիրառումը հնարավորություն է տալիս ավելի արագ ձեռք բերել առավելագույն արագություն,

բ) «ուղադրություն» հրամանով ընդունված դիրքը պետք է լինի հարմար, կայուն եւ հաստատուն, գ) առջևում գտնվող ոտքի ուղղումը-շուկուկը վազքի սկզբում, մեկնարկից սկսած՝ զուգակցվում է մյուս ոտքի ազդող առաջ տանելուն եւ ձեռքերի՝ արմկամասերի ավելի շարժումներին,

դ) վազքի ժամանակ մեկնարկային դիրքի թեք վիճակից իրանի շուկում-ուղղումը կատարվում է աստիճանաբար, վազքի արագության քայլի երկարության մեծացումով, այս դեպքում գլուխը չպետք է կտրվել բարձրացնել:

Մեղողական ցուցումներ: Ցածր մեկնարկը բարդ վարժություն է, որը պահանջում է բարձր մակարդակի արագաժամային որակներ: Նրան տիրապետելու համար երկար ժամանակ եւ ուժեղ են պահանջվում: Ցածր մեկնարկից անմիջական վազքը չպետք է լինի պատրաստականության գլխավոր

միջոց, այնպես որ, ցածր մեկնարկի՝ մի քանի անգամ սխալը կրկնելը հանգեցնում է սխալների ամբողջական, ինչպես օրինակ՝ ոտքը ոչ լրիվ ուղղելը հիման ժամանակ եւ առաջին քայլն անելիս վազքին ու հետադարձությանը յուրաքանչյուր (շնորհ?) իրանի դիրքը վաղաժամ ընդունելը: Յաճոր մեկնարկի տխնիկիայի մասին հասկացողություն ձեռվորելու համար հարկ է գազացվում հասնել այն բանին, որ սովորողները պատկերացում կազմեն վազքի արագ սկզբի համար մեկնարկային դիրքի արդյունավետության վերաբերյալ:

Անհրաժեշտ է լինում նրանց հասկացնել, որ վազորդը ՄՁԿ ցածր մեկնարկի դեպքում անմիջապես հայտնվում է հենման հարթակի սկզբում՝ հենց որ ձեռքը հեռացնում է մեկնարկային գծից: Յաճոր մեկնարկի դեպքում վազքն իրականացնելու կարողությունը է կախված ուշակներտների կողմից արագության գծով ուսումնական նորմատիվների հանձնման հասողությունը:

Յաճոր մեկնարկին տիրապետելու համար հարկավոր է իմանալ հետևյալը.

1. Տարբեր հենումների ժամանակ ձեռքերը ծալվել են ուղղել-բացվել (տարածել):

2. Ձեռքերի վրա ման գալը, քայլելը («ձեռնաստայլաբ»): Պարապոդներից (մարզվողներից) մեկը «հենում պառկած» դիրք է ընդունում՝ ոտքերն ուսերի լայնությամբ, մյուսը տնդավորվում է առաջինի ոտնաթաթերի միջև եւ, բռնելով նրա սրտնաթաթաթային հողերից, ոտքերը բարձրացնում է մինչև իր գտնվածությունը: Առաջինը շարժվում է ձեռքերի վրա, երկրորդը բռնում է առաջինի ոտքերից:

3. «Հենում պառկած» կամ «հենում-կրանիստ» դիրքից ձեռքերի վրա քայլելը կամ վազելը՝ քայլելով նույնաբան կամ տարբաբան մեկով.

4. «Հենում-կրանիստ» դիրքից «նապաստակի» ցատկեր՝ հերթով երկու ձեռքով եւ երկու ոտքով եւս հրվելով,

5. «Հենում-պառկած» դիրքում ձգված ոտնաթաթերով քայլը միայն ձեռքերի վրա (ոտքերը քաշը տալով տանել):

6. «Հենում-պառկած» դիրքում ձեռքերի վրա շրջանաձեռն դեպի աջ եւ ձախ առաջացում, ոտքերն անշարժ են:

7. Ձեռքերի մատներն ամրացնել՝ լցրած գնդակներն ընդունելու եւ փոխանցելու համար, գաղափարակերտ, փչովի եւ ձգված վրա տարբեր հենումների կատարման հարմարանքներով:

8. Ձեռքի հենման դիրքից (իրանը ուղղահայաց է կամ թեքված) ձեռքերով եւս մղվել՝ նրանցով կատարելով վազքային շարժումներ:

9. Հիմնական կեցվածքով կամ մեկ ոտքն առաջ դնելով՝ ձեռքերը կորագված են՝ ինչպես վազելիս, ձեռքերով վազքի շարժումներ:

10. Ուտքերը հեղափոխել տարբեր դիրքերով, մարմնամարզական այնիկին «հենում-պառկած» մի ոտքը դրվում է մարմնամարզական այնիկի վրա, խորն արտանկ՝ ուսերին պահելով՝ մարմնամարզական փայտիկը կամ ծանրությունը (ծանրածոդը, ավագով պարկը եւ այլն):

Մեղադրական ցուցումներ: Ուսումնասիրելով ցածր մեկնարկի՝ անհրաժեշտ է առաջին պարապոդներից սկսած, պարապոդների (մարզվողներին) բացատրել, որ նրանք չսկսեն վազել՝ մինչև բուն մեկնարկի ազդանշանը հնչելը: Կնդծ (Ֆալստարտ) ազդանշանի դեպքում հարկավոր է ետ կանգնել վազորդներից՝ նրանց ուղարկությունը հրավիրելով կնդծ մեկնարկի (ազդանշան) անթույլատրելիության վրա: Խոթուտը է տրվում արձակել միայն եզրափակիչ ազդանշան: Այդ դեպքում վազորդներն առանց հրամանի դիրք են ընդունում՝ «ուղարկություն» ազդանշանի դեպքում: Կրակոցով ցածր մեկնարկի կիրառում է ճիշտ շարժումների տիրապետելուց հետո եղած պարապոդների ժամանակ: Կրկնությունների թիվը կարող է տատանվել 3-ից 15-ի միջև:

Ուժեղագույն վազորդների՝ մեկնարկի ժամանակ շարժողական ռեակցիան բաղկացած է ազդանշանողի (ստարտեր) տված կրակոցից մինչև շարժման սկիզբը ժամանակից (գաղտնի շրջանի ռեակցիայի տևողությունը 0,08-0,10 վայրկյան է)՝ գումարած գործողությունների սկզբից մինչև մեկնարկային կազմադրանքից ետիման ավարտի պահը եղած ժամանակը (շարժողական շրջանը՝ 0,29-0,30 վայրկյան): Մեկնարկի ամբողջ ժամանակաշրջանից տևողությունը կրակոցից մինչև աչքի երբ վազորդը թողնում է մեկնարկային կաղապարը, 0,37-0,40 վայրկյան է:

13-14 տարեկան սկսականների մոտ մեկնարկային ընդհանուր ժամանակը (Բ. Ի. Տաբաչնիկի տվյալներով) կազմում է 0,50 վայրկյան. 1-ին պատանեկան կարգի մարզիկների մոտ (14-15 տարեկան)՝ 0,48 վայրկյան, 3-րդ կարգի վազորդների մոտ (15-16 տարեկան)՝ 0,47 վայրկյան:

Խնդիր

Մեկնարկային թափի տեխնիկային տիրապետելը: Այն սկսվում է ցածր մեկնարկից: Մեկնարկային թափավազումը մեկուսի ախտ է, որոնք հնարավոր է, ավելի արագ հասնի առավելագույն արագության: Հիշեցնենք, որ մարզիկների մեկնարկային թափի երկարությունը կազմում է 20-25 մ (10-14 քայլ): Վեցերորդ դասարանցիների մոտ ուժի մեջ է նրանց արտաբազմականության տարիքային նկարագիրը, որը բնութագրվում է 6-8 վազարքայով:

Սովորողների առաջին խվ դասից բացատրելով նոր վարժությունները, ցուցադրելով կինոժամանակներ, ֆիզիկական կուլտուրայի ուսուցիչը բացատրելու ժամանակ պետք է ամեն անգամ ընդգծի, որ վազորդի իրանը զգալի թեքությամբ դեպի առաջ պետք է լինի, որը եւ առավել նպաստավոր պայմաններ է ապահովում ետիման առումով: Եվ այսպես, առաջին քայլը կատարվում է ոտքի ակտիվ ուղղման-տարածման, որը ետ է երվում առջևի մեկնարկային կաղապարից եւ մյուս ոտքի՝ նույնժամանակապես առաջ եւ վեր պահելու հաշվին: Բային այդ ավարտվում է ոտքի՝ իրանի համամատությամբ ցած եւս իջնելով եւ դրան հետևող՝ ետանդուն, ակտիվ, թափով ետիմումով (ետնորումով): Առաջին մեկ կամ երկու քայլերի ժամանակ ոտքը ետեփց ընդունում է մարմնի ՁԿ

(գանգվածի ընդհանուր կենտրոն) պրոյեկցիայի վիճակ՝ դիրք (մարմնի համեմատ մնում է ԶԸՂ դիրքում)։ Հնետազ քայլերում ոտը դրվում է հենց իր տակը մարմնի ԶԸՂ պրոյեկցիայում, իսկ հետո մարմնի ԶԸՂ պրոյեկցիայից որոշ չափով առաջ ելած դիրքում է։

Սովորողների պատրաստելով առաջին փորձնական մեկնարկային թափին՝ ուսուցիչը նրանց պետք է հիշեցնի, որ մեկնարկային թափի ժամանակ պետք է աստիճանաբար աճի քայլերի երկարությունը։ Արագության մեծացումով իրանի թեքությունը փոքրանում է, եւ վազքի իր տեխնիկայով աստիճանաբար մոտենում է տարածական (հետավորության վրա) վազքի տեխնիկային։ Մեկնարկային թափի ժամանակ ձեռքերն աշխատում են ակտիվ ու նստեղով, ավելի մեծ ամպլիտուդով՝ քան հետավորության վազքի ժամանակ։

Մեկնարկային թափի տեխնիկային տիրապետելը։ Այդ միջոցները հետևյալներն են.

1. Ցածր մեկնարկի վազք ըստ նշագծման (առաջին նշումը՝ աջքնի մեկնարկային կադապրեյց չորս ուղայաթա հետավորության վրա, յուրաքանչյուր հաջորդը՝ կեն ունաթաթա առաջ)։

2. Ցածր մեկնարկից վազք՝ արգելքի, դիմադրության հաղթահարումով։ Արգելքը կարող է լինել մրցակցի կողմից՝ նրա ուներով գցած գոտին, գոտին և աբարանը, մեկնարկողի ուներին հենվելը եւ այլն։

3. Ցածր մեկնարկից վազք դեպի տարբեր թեքություններ լինելը։

4. Ցատկ երկարությամբ՝ տեղից (նույնական՝ միատեսակ, մի մասից կազմված, կրկնակի՝ երկակի, եռակի եւ այլն)։

5. Ցածր մեկնարկից վազք՝ առաջին հինգ քայլին անցնելով լցրած գնդակների վրայով (մեկ, երկու եւ այլն՝ մինչեւ 5-6 գնդակ)։

6. Ցածր մեկնարկից վազք հետո՝ դեպի ետ մեկնած ոտերեով (կադապրեյցներով), այս հանձնարարությամբ իրանը հնարավորինս ուղիղ երկար թեք պահել։ Վարժությունը առաջարկվում է ժամանակից շուտ ուղղվելու-շտկվելու դեպքում։

7. Ազդրը վեր բարձրանալով թայր. ծունկը դիպչում է իրանին։ Կատարել՝ աշխատելով ձեռքերով ու առանց նրանց աշխատանքի։

8. Վազք՝ քայլերի աստիճանաբար աճող երկարությամբ. վազքի սովորական տեսակ է։ Վազքի այս տեսակի ժամանակ մեկնարկային գծի վազքի ուղու վրա նշումներ են արվում կամ դրվում են շերտագծեր՝ նրանց միջև աճող հետավորությամբ (3, 3 1/3, 3 2/3, 4, 4 1/3 ոտնաքայլեր եւ այլն) մինչև վազքային քայլի երկարությունը։ Վազքողը ոտքի մատներով հպվում է առաջին նշագծին (նշումին), ձեռքերը պահում վազքի դրոշմային, ոտքերը թեթևակիորեն կորացած՝ թեքված են։ Մարմինը պետք է թողնել հանգստի վիճակում՝ դեպի առաջ «փչնել-թուլանալով» եւ անմիջապես տրվել արագ վազքի՝ ազդրը վեր պահած, աստիճանաբար անցնելով տարածքային վազքի։

9. Արտահանվող քայլը. ամբողջովին, վազքողը լրիվությամբ առաջ է հրում և ուղղում-շտկում հիման ոտը։

10. Հետու-կրանիտից գլուխն ունի տալ դեպի առաջ, ապա ուղղվել-շտկվել և անցնել վազքի՝ ազդրը վեր բարձրացնելով (կարելի է առաջադրել վազքի քայլերի թիվը)։

11. Մեկնարկ գնալուց դիրքերից՝ նստած, պառկած դրվային, մեքի, կողքի վրա եւ այլն։

Վարժություններ ուղղված վազքի ժամանակ շարժումների համախառնության մեծացմանը։

1. Դիմանալ վազք տեղում։ Առավելագույն լարվածություն (զարմուկ) եւ ասիմետրիկ վերջնակետային թուլացումը (թուլանալը) հերթագային՝ չնվազեցնելով (չիջեցնելով) շարժումների համախառնությունը։ Խաղակիցը հաշվում է քայլերի թիվը՝ ձեռքը պահելով վազքողի աջ կամ ձախ ոտքի ազդրի վերևը՝ 3-4 անգամ՝ 10 վայրկյան տևողությամբ։

2. Վազք՝ 30-40 մ արագացումով։ Արագացումից հետո վազք՝ 10-15 մ ինքնուրույն՝ չիջեցնելով արագությունը։ Արագացման մեծացման դեպքում ուժգնությունը առավելագույն չափի է՝ 5-6 անգամ։

3. 30-40 մ տեղից բաղկացած հատվածների վազքանցում՝ բարձր մեկնարկից։ Հերթագային մարմնի առավելագույն լարվածությունը եւ վերջնակետային՝ ամենամեծ թուլանալը (ուժասպառելը)՝ չիջեցնելով շարժումների համախառնությունը՝ 4-6 անգամ։

4. Ոչ մեծ (փոքր) հատվածներով վազք դեպի լեռ՝ 2-3° անկյան տակ։ Հասնել առավելագույն համախառնության՝ շարժումների ներդաշնակությունը (կողողինացիան)՝ չխախտելով, դրանք պահպանելով, 4-6 անգամ։

5. Առավելագույն՝ ամենամեծ արագությամբ վազք նվազագույն, ամենափոքր թվով քայլերով՝ 15-20 մ ճանապարհահատվածում, 4-6 անգամ։

6. Շարժական խաղեր եւ փոխանցումավազքեր 6-րդ դասարանի ծրագրով։

Ամրապնդելով ու կատարելագործելով վազքի տիրապետման ունակություններն ու հմտությունները, ինչպես նաեւ արագ վազքի զարգացման հումար դասերին առաջարկվում են հետևյալ վարժությունները.

1. Վազք արագացումով՝ 40-60 մ։ Առաջարկվում է արագացմամբ վազքի այս վարժությունը կատարելով՝ արագությունը մեծացնել աստիճանաբար. սովորողների շարժումները պետք է ազատ լինեն։ Արագության բարձրացումը ավելորդ լարվածություն ու կաշկանդվածություն չի հալոյ գալուս պես հարկվում է կրճատել։

2. Վազք՝ ազդրը վեր պահած (10-15 մ)՝ ազատ վազքին հաջորդական անցումով (փոխանցումով)։

3. Վազք՝ առաջ ցատկելով, ցատկումներով (եռանդազին, թափով) հետ մղվելով ոտնաթաթերի վրա՝ ընթացքը (տեմպն) արագացնելով և ազատ վազքին հաջորդական անցումով (20-30 մ)։

4. վազը՝ կրճատված քայլերով (գտնվող, մանրաքայլ)՝ հանդարտ վազը: Վարժությունը կատարում են փորը, քայք արագ ու ազատ քայլերով:

5. վազը՝ կրճատված քայլերով (մինչև 20 մ)՝ ազատ վազքին աստիճանաբար անցումով:

6. վազք արագավազումով՝ առավելագույն արագության հասնելով (ծնք բերելով), ստտիճանաբար ազատ վազքի անցնելով:

7. Փոփոխական վազք՝ ինքնցիալով, առավելագույն արագությունից ազատ վազքի 3-4 անցումով (հերթափոխումով):

8. վազք ընթացքից՝ 10-15 մ առավելագույն արագությամբ: վազքի այս վարժությունը հարկավոր է, ինչպես հնարավոր է, ավելի հաճախացված քայլերով անել:

9. վազք ընթացքից՝ առավելագույն արագությամբ, անհամադր ըստակի քայլերով:

10. Անցում ազատ վազքի՝ ինքնցիալով, մեկ ձեռքին հենված (40-50 մ) բարձր մեկնարկային թափից:

11. վազք՝ 20-30 մ ցածր մեկնարկից՝ ըստ հրամանի եւ ինքնուրույն՝ աստիճանաբար անցնելով տարածական վազքի:

12. վազք 30-40 մ՝ մինչև 3⁰ թերության տակ:

Անցումն ազատ վազքի վազքային վարժություններից հետո պետք է իրականացվի առանց շարժումների մեջ հավանական փոփոխությունների:

Մեղողական ցուցումներ: Եթե վազորդը մեկնարկից հետո, առաջին քայլերից սկսած՝ ժամանակից առաջ ուղղվում-շտկվում է, նպատակահարմար է մեծացնել մեկնարկային կարողարաններից մեկնարկային գիծն ընկած հեռավորությունը կամ մեկնարկահարթակին ղեկ-տեղակայել վերջերի աճի հնարավորությունը սահմանափակող թեք փայտե ձող:

Ուսուցիչները պետք է հիշեն, որ մեկնարկային թափի ժամանակ իրանի թերության անկյունը կախված է ոչ միայն մեկնարկային վազքի կատարման տեխնիկայից, այլ նաեւ՝ դպրոցականների արագառույթից, որակներից, գարգացման մակարդակից: Դրա համար էլ սովորողների ոչ ըսվարտար պատրաստվածության դեպքում իրանի վաղաժամ ուղղում-շտկումը չպետք է դիտել որպես մեկնարկային թափի տեխնիկայի սխալ: Նման դեպքերում հարկավոր է առավել ուշադրություն դարձնել մեկնարկային թափի ժամանակ ծանրաբեռնվածությունն իրենց վրա կողո մկանների ամրապնդմանն ուղղված հաստով վարժություններին: Լավագույն վարժություն է համարվում մեկ ձեռքի վրա հենված վիճակից և իրանի հորիզոնական դիրքից բարձր մեկնարկից վազքի սկիզբը:

Ուսուցիչները մեկնարկային թափը (թափավազք) սովորեցնելուց հետո պետք է հասնեն այն բանին, որ սովորողները վազքի առավելագույն արագության հասնեն առանց ճիգ ու ջանքի, ազատ՝ առանց ավելորդ լարվածության: Այդ հարցում վնցներող դասարանցիներին օգնում է վազքի տեխնիկային լավ տիրապետելը: Այստեղ, նախ՝ մեկնարկային կարողարի նստիքովից հետո հարկավոր է ոչ թե ցատկել, այլ վազել: Երկրորդ՝ իրանի թերությունը արագության մեծացմանը զուգահեռ փոխվում է (բարձր արագության հասնելու պահին վազորդի իրանը ընդամենը անհշար թեքված է դեպի առաջ): Երրորդ՝ մեկնարկային թափից անցումը հեռավորության վազքին չպետք է ունենա կտրուկ սահման:

Մեր օրերում դպրոցականների՝ կարճ հեռավորության վազքի ուսուցման ժամանակ դեռեւս քիչ են օգտագործվում տեխնիկական միջոցներն ու հնարավորությունները: Հնտագոտողների (կազմակերպության) առջև դրվել են ներդրիչալ խնդիրները. մշակել կարգ, որն արդյունավետ կազգի դպրոցական մարզադասիիճի դաշյաններում հանրակրթական դպրոցում ֆիզիկական կուլտուրա առարկայի գծով սովորողների կարճ հեռավորության վազքի կարողությունների ու հմտությունների վրա, մշակել հանրակրթական դպրոցում «Ֆիզկուլտուրա» առարկայի անցկացման մեթոդիկա՝ օգտագործելով առաջարկված կարգը:

Թվարկված խնդիրների լուծման համար նախկինում մշակվել էր վազքի կազմակերպման-անցկացման կարգ, որը հնարավորություն է տալիս նպատակամուղղված կերպով ծնւավորել եւ իրականացնել կարճ հեռավորության վազքի տեխնիկան: Այս արագաշարում ստեղծվում են ալայաններ, որոնք նպատակում են վազքի և ցածր մեկնարկի տեխնիկայի ավելի արագ յուրացմանը, մեկնարկային թափի ու հետագա վազքի ներդաշնակմանը: Մարզատարրը (տրենավժող) ունի ոտքի վրանների գարգացման համար բեռնավորման հարմարանք և օժտված է վազքի արագության վերաբերյալ շտապ տեղեկատվություն (ինֆորմացիա) հաղորդելու համակարգով:

Արդյունքներ և քննադրումներ: Մեկնարկային վազքի արդյունքների պատկերը փորձնական՝ ելավելակային դասարաններում համեմատական կարգով հետևյալն է. 4-րդ դասարանում՝ 0,457 վրկ., 5-րդ դասարանում՝ 0,398 վրկ., 6-րդում՝ 0,451 վրկ. (տղաներ), իսկ ստուգողական դասարաններում՝ համապատասխանաբար՝ 0,443 վրկ. և 0,068 վրկ.: Փորձնական դասարանի աղջիկները նույնպես բարելավվել են վազքային այդ տարածքի (հեռավորության) արդյունքները. 4-րդ դասարանում՝ 0,437 վրկ.-ով, 5-րդում՝ 0,559 վրկ.-ով, 6-րդում՝ 0,502 վրկ.-ով, ստուգողական (ստուգիչ, վերահսկիչ) դասարաններում՝ աճը համապատասխանաբար կազմել է 0,050 վրկ., 0,035 վրկ. և 0,008 վրկ.:

Նորմատիվների կատարման ժամանակ կարճ հեռավորության վազքի արդյունքները ցույց են տվել, որ փորձնական դասարաններում դրանք հաճախողների տոկոսը տղաների մոտ 4-րդ դասարանում աճել է 33,4 տոկոսով, 5-րդում՝ 22,3 տոկոսով, 6-րդում՝ 52 տոկոսով, իսկ աղջիկների պարագայում համապատասխանաբար՝ 55,5, 29,1 և 14,8 տոկոսով: Ստուգողական (վերահսկիչ) դասարաններում՝ 4-րդ դասարանում տղաների մոտ վազքի աճը կազմել է 3,4 տոկոս, 5-րդում՝ 8,1

տոկոս եւ 6-րդում՝ 17 տոկոս, աղջիկների մոտ 4-րդ դասարանում՝ 6,4 տոկոս, իսկ 5-րդ եւ 6-րդ դասարաններում այն մնացել է անփոփոխ:

Փորձնական դասարաններում տնտեսելի աճ է նկատվել նաեւ ֆիզիկական զարգացման այլ ցուցանիշների գծով:

Ստացված տվյալներից գտյա ենք այն եզրակացության, որ վագրի նկարագրված կազմակերպումը կարճ հնաավորության վագրի ժամանակ նպաստում է սովորողների ունակությունների ու հմտությունների ճիշտ եւ արդյունավետ ձեւավորմանը: Արդյունքների բարելավման տեսակետից քարոքար է այն գործոնը, որ մարզատարրերի վրա կարելի է յուրացնել ու կատարելագործել ցածր մեկնարկի, մեկնարկային թափի եւ մարզադասիկիճի ադսմաններում եղած տնխնակման: Իսկ դա թույլ կտա 6-րդ դասարանի աղջիկների մոտ 60 մ-ում քարելավել վագրի արդյունքները, չնայած այդ տարիքում վագրի ժամանակ նկատվում է արագության իջեցում, ինչն էլ ամրակայվում է 6-րդ դասարանցիների ստուգիչ (վերահսկիչ) խմբերում:

1. Վագրի սարքերն ու հարմարանքները հնարավորություն են տալիս ակտիվացնել 4-6-րդ դասարանների դարձգականների շարժողական գործողությունները եւ էլ ավելի արդյունավետ ձեւավորել դարձգական ծրագրի շրջանակներում դարձգականների կարողություններն ու հմտությունները կարճ հնաավորության վագրի ժամանակ:

2. Սարքերի ու հարմարանքների վեր շարադրված ձևը կարելի է կիրառել հանրակրթական դարձգաների ուսուցիչների, ՍՊՄՄ- մարզիչների մանկավարժական պրակտիկայում, այն առաջարկվում է արդյունաբերական արտադրանքի (սպորտաստրոնների) համար:

Աղյուսակ 1

Աշխարհի ուժեղագույն մարզիկների ցուցանիշների հնտ (100մ)
երեխաների ցուցանիշները համեմատելու վերաբերյալ

N N	Անուն, հազարան, ազգանուն	հասակը (սմ)	ժամը (կգ)	մարդ (մ/վ)	վագր ընթաց վելաբ- նիչ	վագր (100 մ)	ՄԸ	Անուն, հազարան	հասակ- ըն (սմ)	թեւը (կգ)	վագր
Տղամարդ											
1.	Վլադիմիր Մարտիրոսյան	156	40	5.2	5.4	16.1	1.	Բ. Տոնյան (ՀԱՄԿ)	180	75	9.83
2.	Էդիկ Վաղանյան Վաղանյան	146	35	5.3	5.4	16.0	2.	Կ. Ղազարյան (ՀԱՄԿ)	188	80	9.95
3.	Դրաս Եղիշի Մարտիրոսյան	146	41	5.4	5.2	15.8	3.	Վ. Բաբայան (ՀԱՄԿ)	182	82	10.07
4.	Ալան Եւսեպի Մարտիրոսյան	152	40	4.9	5.0	15.6	4.	Բ. Ղազարյան (ՀԱՄԿ)	185	81	9.9
5.	Արսուր Բաղդոնի Մարտիրոսյան	150	36	5.3	5.5	16.2	5.	Բ. Ղազարյան (ՀԱՄԿ)	183	77	10.0
6.	Դավիթ Մարտիրոսյան	165	58	5.4	5.6	16.2	6.	Բ. Բաբայան (ՀԱՄԿ)			
7.	Էմիլ Մարտիրոսյան Մարտիրոսյան	150	37	5.5	5.6	16.3	7.	Ս. Եմիլյան (ՀԱՄԿ)	181	79	9.98
8.	Դրաս Կարապետի Մարտիրոսյան	141	38	5.3	5.5	16.1	8.	Կ. Ղազարյան (ՀԱՄԿ)	178	73	9.93
9.	Արսուր Կարապետի Մարտիրոսյան	148	39	5.5	5.6	16.2	9.	Վ. Բաբայան (ՀԱՄԿ)	179	76	10.0
10.	Արսուր Էդիկ Մարտիրոսյան	145	39	5.5	5.7	16.5	10.	Է. Եմիլյան (ՀԱՄԿ)	181	80	10.2
Աղջիկներ											
1.	Դավիթ Եմիլյանի Մարտիրոսյան	151	38	5.2	5.4	16.8	1.	Կ. Եմիլյան (ՀԱՄԿ)	168	56	11.02
2.	Մարիկա Մարտիրոսյան Մարտիրոսյան	150	44	5.7	5.8	17.4	2.	Մ. Եմիլյան (ՀԱՄԿ)	165	54	10.81
3.	Ինն Շամիկ Մարտիրոսյան	156	38	5.4	5.6	17.0	3.	Է. Եմիլյան (ՀԱՄԿ)	165	54	10.76
4.	Կարլեն Էմիլյանի Մարտիրոսյան	150	47	5.8	5.9	17.6	4.	Մ. Եմիլյան (ՀԱՄԿ)	165	54	10.81
5.	Լիլիթ Էմիլյանի Մարտիրոսյան	152	38	5.6	5.8	17.5	5.	Դ. Եմիլյան (ՀԱՄԿ)	161	70	10.91
6.	Լուսինե Մարտիրոսյան Մարտիրոսյան	150	30	5.8	6.0	17.9	6.	Մ. Եմիլյան (ՀԱՄԿ)	170	58	10.98
7.	Ինն Կարապետի Մարտիրոսյան	149	31	5.5	5.6	17.1	7.	Է. Եմիլյան (ՀԱՄԿ)	180	59	10.5
8.	Կատարին Եմիլյանի Մարտիրոսյան	146	29	5.9	6.0	17.8	8.	Վ. Եմիլյան (ՀԱՄԿ)	167	55	11.0
9.	Մարիկա Մարտիրոսյան Մարտիրոսյան	151	39	5.9	6.0	17.9	9.	Է. Եմիլյան (ՀԱՄԿ)	166	56	11.0
10.	Արսուր Եմիլյանի Մարտիրոսյան	144	27	5.0	6.1	18.1	10.	Վ. Եմիլյան (ՀԱՄԿ)	168	57	10.46

Ամփոփում

Ստացված տվյալներից գալիս ենք այն եզրակացության, որ վազքի նկարագրված կազմակերպումը կարճ հեռավորության վազքի ժամանակ նպաստում է սովորողների ունակությունների ու հմտությունների ճիշտ և արդյունավետ ձեռավորմանը: Արդյունքների բարելավման տեսակետից բարերար է այն գործոնը, որ մարզասարքերի վրա կարելի է յուրացնել ու կատարելագործել ցածր մեկնարկի, մեկնարկային թափի և մարզադահլիճի պայմաններում նդած տեխնիկան: Իսկ դա թույլ կտա 6-րդ դասարանի աղջիկների մոտ 60 մ-ում բարելավել վազքի արդյունքները, չնայած այդ տարիքում վազքի ժամանակ նկատվում է արագության իջեցում, ինչն էլ ամրակայվում է 6-րդ դասարանցիների ստուգիչ (վերահսկիչ) խմբերում:

1. Վազքի սարքերն ու հարմարանքները հնարավորություն են տալիս ակտիվացնել 4-6-րդ դասարանների դպրոցականների շարժողական գործողությունները և էլ ավելի արդյունավետ ձեռավորել դպրոցական ծրագրի շրջանակներում դպրոցականների կարողություններն ու հմտությունները կարճ հեռավորության վազքի ժամանակ:

2. Սարքերի ու հարմարանքների վերը շարադրված ձևը կարելի է կիրառել հանրակրթական դպրոցների ուսուցիչների, ՄՊՄԴ մարզիչների մանկավարժական պրակտիկայում, այն առաջարկվում է արդյունաբերական արտադրանքի (պատրաստուքների) համար:

Резюме

В результате исследований выявлено, что описанный метод способствует правильному и эффективному формированию умений и навыков в спринтерском беге. На улучшении результатов сказалось то, что на тренажерах можно осваивать и совершенствовать технику низкого старта, стартового разбега и бега в условиях спортивного зала. Это позволило улучшить результаты бега на 60м у девочек 6-х классов, хотя в этом возрасте наблюдается снижение быстроты движений в беге.

Устройства для бега позволяют активизировать двигательные действия школьников 4-6-х классов и интенсивнее формировать умения и навыки в спринтерском беге в рамках школьной программы.

Предложенные устройства можно применять в педагогической практике учителей общеобразовательных школ, тренеров ДЮСШ и следует рекомендовать его для промышленного изготовления.

Գրականություն

1. Физическая культура в школе, Для выполнения требований о развивающем влиянии урока, №1, 1981.
2. Физическая культура в школе, Бег на короткие дистанции, №9, 1982г.
3. Физическая культура в школе, Для улучшения двигательной подготовленности учащихся VI класса, №4, 1983г.
4. Теория и практика физической культуры, Методика обучения спринтерскому бегу учащихся 4-6-х классов с использованием устройства для бега. №2, 1986г.
5. Ն.Գ.Օգոլին, Վ.Ի. Վորոնկին, Յ.Ն. Պրիմակով, «Թեթև արևտրիկա», 1989թ.:

УРОВЕНЬ РАБОТОСПОСОБНОСТИ СТУДЕНТОВ АргУ И ОСОБЕННОСТЬ ППФП В ПРОЦЕССЕ ФИЗИЧЕСКОГО ВОСПИТАНИЯ

С.С.Погосян

кафедра НВП и физ. воспитания

Ключевые слова: (ППФП) профессионально-прикладная физическая подготовка, работоспособность, испытуемые, исследования, факультет, студенты.

Одной из задач ППФП студентов является формирование с помощью различных средств физической культуры и спорта профессионально важных свойств и качеств личности различных профессий.

В процессе физических упражнений достигается высокий уровень функционирования физиологических систем, обеспечивающих способность продуктивно трудиться, повышаются возможности их функционирования. Физические упражнения ведут к ряду положительных сдвигов в организме: совершенствуются взаимодействия процессов возбуждения и торможения в центральной нервной системе, регуляция вегетативных функций, улучшаются состав и функция крови, работа сердца, движение крови по сосудам (гемодинамика), кровоснабжение головного мозга, что очень важно при напряженной умственной работе, улучшаются биомеханика внешнего дыхания, обмен газов в легких, энергетическое обеспечение мышечной деятельности. У занимающихся физической культурой и спортом наблюдаются более высокие показатели профессиональной работоспособности, чем у не занимающихся, что доказывается в ходе проведенного нами исследования.

Исследования проводились среди студентов АргУ. Среди испытуемых принимали участие как юноши и девушки физкультурного факультета по специальности НВП и физвоспитания, так и студенты из математического, химико-биологического, народно- хозяйственного и других факультетов.

Измерение работоспособности студентов проводилось по индексу оценки работоспособности Руффле-Диксона с нагрузкой 30 приседаний за 30 сек.:

$$ИРД = \frac{(x_1 + x_2 + x_3) \cdot 6 - 200}{10}$$

где:

x_1 - ЧСС за 10 секунд до нагрузки,

x_2 - ЧСС после 30 приседаний за 30 секунд,

x_3 - ЧСС через 2 минуты отдыха.

Таблица 1

В ходе эксперимента принимали участие 167 юношей и 120 девушек.

Были получены следующие результаты

пол	кол-во испытуемых	результаты в %			
		отлично	хорошо	удовлетворительно	плохо
юноши	18	10.7			
	53		31.7		
	60			35.9	
	36				21.5
девушки	10	8.3			
	37		30.8		
	48			40	
	25				20.8

В результате исследований выявлено, что отличный результат работоспособности 10.7% юношей и 8.3% девушек – это студенты физкультурного факультета, 31.7 % юношей и 30.8% девушек являются студентами различных факультетов и занимаются разными видами спорта. Остальные 57.4 % юношей 60.8% девушек- это студенты различных факультетов, посещающие только уроки физкультуры и не занимающиеся спортом. Таким образом, приходим к выводу, что уровень работоспособности данного контингента находится на низком и удовлетворительном уровне, естественно необходимо для поддержания высокой умственной и физической работоспособности нагрузка на выносливость, а также уделять особое внимание на профессионально- прикладную направленность в процессе физического воспитания студентов. Актуальность данного исследования является тем, что систематическая физическая тренировка является надежным способом повышения уровня профессиональной работоспособности.

Ամփոփում

Հետազոտության նպատակն է ուսումնասիրել ուսանողների աշխատունակության մակարդակը: Ուսումնասիրությունը անցկացվել է 167 պատանիների և 120 աղջիկների միջև՝ ինչպես ֆիզիկական դաստիարակության ֆակուլտետի, այնպես էլ այլ մասնագիտությունների ուսանողների շրջանում:

Հաշվի առնելով, որ ուսանողների աշխատունակության մակարդակը գտնվում է ցածր միջակայքում, քննականաբար անհրաժեշտ է, որպեսզի բարձրացվի ուսանողների մտավոր ու ֆիզիկական աշխատունակության ծանրաբեռնվածության դիմացկունությունը, ինչպես նաև հատուկ ուշադրություն դարձնել նրանց ֆիզիկական գործունեության գործընթացի մասնագիտական կիրառական ուղղվածությանը:

Резюме

Цель исследования - изучить уровень работоспособности студента.

Исследования проводились среди 167 юношей и 120 девушек как физкультурного факультета, так и из факультетов различных специальностей. Учитывая то что уровень работоспособности данного контингента находится на низком уровне, необходима для поддержания высокой умственной и физической работоспособности нагрузка на выносливость, а также уделять особое внимание на профессионально-прикладную направленность в процессе физического воспитания студентов.

Литература

1. Ильинич В.И., Профессионально - прикладная физическая подготовка студентов вузов, Москва, 1978г.
2. Ильинича В.А. , Физическая культура студентов, Москва, 1999г.
3. Ковяков Ю.П., О нормативном обеспечении предмета “ физическая культура” в вузах, Теория и практика физической культуры, 2005, №5, с-44-47.
4. Раевский Р.Т., Профессионально-прикладная физическая подготовка студентов технических вузов, Москва, 1985г.

ПРОБЛЕМЫ ИЗУЧЕНИЯ И ФОРМИРОВАНИЯ ТВОРЧЕСКОГО ВООБРАЖЕНИЯ ПОДРОСТКОВ С УЧЕТОМ ИХ ИНДИВИДУАЛЬНО-ВОЗРАСТНЫХ ОСОБЕННОСТЕЙ

А.М. Мхитарян

кафедра педагогики и психологии

Первейшей задачей педагогической работы является проникновение в сложный мир школьника, изучение его возрастных и индивидуальных особенностей.

В современной возрастной и педагогической психологии выявлен и научно обоснован ряд психологических характеристик подросткового возраста и психологических новообразований личностного плана. Имеются в виду работы Л.С. Рубинштейна, Д. Б. Эльконина, Н.Ф. Добрынина, В.А. Крутецкого, А.Б. Петровского, Т.В. Драгуновой, Д.И. Фельдштейна, А.А. Налчаджяна и других, а также ряд учебных пособий по возрастной и педагогической психологии. Однако, на наш взгляд, в психологических характеристиках подросткового возраста относительно недостаточно представлены особенности воображения подростков: те индивидуально-возрастные особенности подростков, которые непосредственно или опосредованно связаны с развитием творческого воображения и которые надо учитывать при формировании последнего.

Характеризуя подростковый возраст, Т.В. Драгунова с иронией замечает, что подросток может гордиться количеством названий, придуманных для его возраста: "переходный", "переломный", "трудный", "критический" и т.д. Одновременно она справедливо считает это естественным, ибо "возраст подростка особенный: происходит переход от одной эпохи жизни к другой - от детства к взрослости" /7, 3/. Подростковый возраст - качественно новый этап в развитии школьника. Наряду с детскими проявлениями в его облике появляются также качественно новые черты повзрослевшего человека и активное желание быть и казаться взрослой, в социальном смысле - самостоятельной личностью.

Переход в подростковый возраст знаменуется, таким образом, кардинальными изменениями в структуре личности ребенка в связи с развитием его самосознания и чувства взрослости.

"Чувство взрослости как специфическое новообразование самосознания-стержневая особенность личности, ее структурный центр, так как выражает новую жизненную позицию по отношению к себе, людям и миру, определяет специфическое направление и содержание его социальной активности, систему новых стремлений, переживаний и аффективных реакций" /4, 109/. Воображение школьника в подростковом возрасте приобретает новую направленность, связанную с самооценкой своей личности, стремлением понять свой внутренний мир, формированием мечты о будущем, то есть подросток уже включает воображение в процесс мотивации своих жизненных планов, действий и поступков.

Развитие чувства взрослости у подростка происходит прежде всего в учебно-познавательной деятельности, во взаимосвязи с развитием познавательных процессов, в том числе и с развитием воображения.

В процессе становления чувства взрослости и рефлексивных механизмов громадную роль играет художественная литература. Содержание художественных произведений становится для подростка предметом деятельности во внутреннем плане. Благодаря образно-эмоциональному воздействию произведения подросток приобщается к жизни взрослых, осваивает многообразие их взаимоотношений, общественных норм поведения, нравственно-эстетические эталоны. Все это приводит к тому, что мысленное освоение подростком разных сторон действительности в психологическом плане опережает практическую долю его вмешательства в них, а это противоречие, как справедливо замечает Т.В. Драгунова, весьма существенно для общего развития личности подростка и диалектики становления его познавательных процессов.

Через художественное освоение действительности развиваются проективные способности подростка. Подростковый возраст, как известно, - пора романтики и мечты. "Все подростки очень любят мечтать. В мечтах подросток как бы проектирует желаемое настоящее и будущее, видит себя таким, каким ему хотелось бы быть" /7,51/. В мечтах подросток уже создает для собственного действия новые, воображаемые жизненные положения на основе чего-то, поразившего в прочитанном произведении, особенно на примерах любимых литературных героев. Через сравнение с литературными героями подросток познает себя, как бы находит свое "я" (по И.С. Кону), и некоторые персонажи становятся для него образцами - идеалами. Примечательно также и то, что подростки проигрывают в своем воображении разные варианты воплощения мечты в действительность.

Известно, что при этом крайне мечтательные подростки переоценивают уровень своих притязаний и возможностей в мечтах, не считаются с объективными помехами реализации желаемого. Фантазия у них подчас не имеет границ, оторвана от истинной реальности и в своем протекании не переплетается с реальными обстоятельствами и отношениями. Вот почему в повседневной воспитательной работе надо стараться мечты подростка направлять по относительно реалистичному руслу. Конечно, "подрезать крылья мечты подростка нельзя, но необходимо доводить до его сознания мысль, что путь к успеху в любом деле устлан трудностями, а не розами" /7,89/.

Развитие самокритичности подростка в качестве психологического новообразования - проявление основных творческих компонентов его воображения.

С.Л. Рубинштейн находит, что вместе с развитием самосознания у личности происходит глубокое внутреннее преобразование воображения на рациональной основе: с возрастом воображение переходит от субъективных форм фантазирования к сознательно объективирующимся формам творческого воображения, воплощающегося в реальных продуктах творчества, что "этот переход обусловлен глубоким внутренним преобразованием воображения в результате перестройки его на новой, рациональной основе, развивающейся у подростка" /12, 337/.

Таким образом, системное рассмотрение воображения подростка предполагает изучение его процессов в русле общего интеллектуального развития подростка. И прав Дж. Ролари, когда в книге "Гимнастика фантазии" развитие воображения (фантазии) ребенка рассматривает в тесной взаимосвязи с развитием его мышления, "ума". Именно в этой взаимосвязи воображение выступает "как орудие познания действительности". Причем, "воображение отнюдь не составляет некую обособленную часть ума, - пишет Ролари, - оно - само ум, одно с ним целое и реализуется путем одних и тех же приемов в самых различных областях" /11,25/.

Однако в процессе системного изучения и формирования творческого воображения подростков необходимо дифференцировать специфику воображения и мышления в структуре интеллектуальной творческой деятельности. Это тем более актуально в том смысле, что в теории воображения, особенно в решении вопроса о соотношении воображения и мышления, имеется ряд неточностей и попыток концептуализации воображения в рамках психологии мышления. По этому поводу А. В. Петровский и М. Б. Беркинблит пишут: "Попытка ликвидировать воображение, включив его в область мышления, столь же несостоятельна, как и попытка свести мышление к формально-логическим операциям, сохранив творческое начало лишь за фантазией" /2,242/.

Так, критикуя традиционную теорию познавательных процессов (В. Вундт, Т. Рибо, Лэди и другие) в ее попытках отождествлять воображение, образное мышление и зрительную память, Л. С. Выготский еще в 30-х годах писал о том, что различие между указанными функциями заключается "не в самой деятельности воображения, а в тех поводах, которые выявляют эту деятельность" /6, 437/.

Анализ специфики воображения Л.С. Выготский проводит не на основе выявления того "строительного" материала, из которого якобы построена его чувственная ткань ("образы",

эмоции и пр.), а на основе выявления его функциональной целесообразности в решении человеком проблемных ситуаций.

Указанные психические процессы проявляются и в интеллектуальной деятельности не раздельно, а межфункционально, как это показал Л. С. Выготский. Вот почему развитие форм мышления активно способствует развитию других психических процессов, в данном случае воображения. Д. Б. Эльконин пишет: "Многочисленные экспериментальные исследования показали, что вместе с формированием новых, более высоких форм мышления происходят существенные сдвиги в развитии всех других психических процессов" /16,60/. Это полностью относится и к процессу развития воображения в подростковом возрасте, когда формируется у подростка "новая, более высокая форма мышления". Имеется в виду так называемое гипотетико-рассуждающее мышление, которое формируется у подростка на основе его относительно развитого (по сравнению с мышлением младшего школьника) словесно-логического мышления.

Качественный сдвиг в развитии воображения у подростка проявляется в процессе целостного комбинирования представлений и понятий как на основе раскрытия их внутренних, существенных связей, так и на основе осознания их значимости. Говоря о природе воображения, Ю. А. Самарин отмечает: "... комбинирование представлений и понятий в разнообразных мыслимых ситуациях и есть то, что называется воображением (фантазией)" /14,12/. Имея в виду способы комбинирования, он различает два пути развития воображения: один путь - это путь допущения, путь установления произвольных, иногда совершенно несобослованных, случайных отношений между предметами и явлениями" /14,15/; второй путь воображения - это догадка. Догадка - это уже попытка раскрыть внутренние, существенные связи и отношения. Здесь налицо комбинирование со строгим учетом свойств предмета или явления /14,16/.

По сравнению с предыдущими возрастными периодами ребенка в подростковом возрасте начинает доминировать именно второй путь: развитие воображения в тесной взаимосвязи с развитием логического мышления. Это хорошо показано Ю. А. Самариным на примере конструкции модели самолета детьми разных возрастов: малыши 3-4 лет, крестообразно положив друг на друга две палочки, "строят самолет"; дети 7-8 лет полагают, что модель внешне должна быть похожа на самолет: "чтобы крылья были и пропеллер"; дети 11-12 лет хотят, "чтобы совсем как настоящий был и летал бы"; подростки, наконец, желают, чтобы модель не просто летала, а была "по-настоящему настоящей", чтобы на ней летали сами - "конструкторы", то есть их воображение требует не суррогата, а реального воплощения. Такова логика развития воображения и мышления в онтогенезе /14,39/.

В тесной связи с психологическим новообразованием - развитием самосознания у подростков - воображение приобретает критический характер, который Л. С. Выготский называет "критической фазой воображения".

Преодолевая трудности "критической фазы" воображения подростков и учитывая их индивидуальные различия, особенно преподаватели литературы и искусства должны также диагностировать тех подростков, которые обнаруживают задатки и склонности к литературной и изобразительной деятельности, создавая при этом оптимальные условия для дальнейшего развития их литературных и художественных способностей. При этом мы исходим из положений современной возрастной и педагогической психологии о том, что в любом психическом процессе или явлении проявляются не только возрастные, но и индивидуальные особенности учащихся. В различных видах деятельности творческое воображение у подростка также проявляется по-разному в зависимости от его индивидуальности. Вот почему развитие "воображения, так же как развитие восприятия, мышления и т. д.," - пишет С. Л. Рубинштейн, - нельзя представлять в виде друг на друга наслаивающихся форм, так что каждая приурочена только к определенному возрасту и к определенному возрасту приурочена только она. Воображение у ребенка проявляется во множестве форм, из которых лишь одна является более характерной. Большую роль при этом играют не только возрастные, но и индивидуальные различия" /13,336/.

аспект психологии воображения предполагает выделение также индивидуальных различий, выступая в качестве дифференциальной психологии воображения.

И лишь опираясь на теоретический фундамент, педагог может овладеть мастерством индивидуального подхода в деле формирования психических функций и личности воспитанника, хотя, конечно, педагогическая теория не может дать при этом готовых стандартов и рецептов решений всех ситуаций многогранной воспитательной работы. Уместно поэтому вспомнить при этом замечательные слова К.Д. Ушинского: "Мы не говорим педагогам- поступайте так или иначе, но говорим им: изучайте законы тех психических явлений, которыми вы хотите управлять, и поступайте, сообразно с этими законами и теми обстоятельствами, в которых вы хотите их приложить /15,55/

Хотя в статье мы не задавались целью осветить все аспекты развития творческого воображения, тем не менее целесообразно учитывать следующее:

1. Формирование творчества подростков предполагает необходимость развития у них познавательных процессов, лежащих в основе этого творчества и, в первую очередь, целенаправленное формирование у них элементов творческого воображения.

2. Наиболее оптимальным путем такого формирования является учет а) возрастных и индивидуальных особенностей подросткового возраста; б) возможностей построения комплексного межпредметного обучения основам искусств; в) системной перестройки познавательных процессов подростка; г) привлечение наиболее современных методов обучения и общения подростков в экспериментальных условиях.

3. Процесс практического формирования творческого воображения подростка предполагает также такой уровень теоретического осмысления той функции, который был бы способен дифференцированно вычленить ее от сложных психологических процессов.

4. Признакообразующие характеристики воображения составляют нами поэтому не на основе феноменологизации этого процесса, а на основе системно- деятельностного его осмысления, то есть с учетом движущей им целесообразности, обусловленной перечнем социальных, индивидуальных, возрастных, профессиональных, коммуникативных требований, предъявляемых подростку со стороны общества, образования, общения и собственной психофизиологической природы.

5. В построении межпредметных комплексов должны быть учтены как учебные, так и внеучебные резервы обучения, общения и коллективного творчества, новые стратегии формирования творческого воображения подростков.

Таким образом, развитие творческого воображения подростка реализуется в процессе учебных и внеучебных занятий, построенных на основе межпредметного комплекса, учитывающего: индивидуально-возрастные и социально-психологические особенности подросткового возраста; специфические особенности межфункциональных связей воображения и мышления подростка; особенности ведущих типов деятельности в подростковом и дошкольном периоде обучения.

Ամփոփում

Հոգիւածում լուսաբանվում են դեռահասի ստեղծագործական երևակայության զարգացման սկզբունքներն ու ուղիները՝ նրաց տարիքային, անհատական-հոգեբանական նորագոյացությունների հաշվառմամբ: Հաստատվում է այն տեսակները, որ դեռահասի ստեղծագործական երևակայության զարգացումը նրանց ընկալումների, ստեղծագործական մտապատկերների նոր համադրությունների ստեղծումն է, որը օրինաչափ ու բնական է այս

տարիքի համար: Դեմատեսության տարիքը սննդիսիվ է յուրացնելու բարոյա-գեղագիտական ասարկանքի յուրացման գործընթացում, այն ավելի բարենպաստ է և շրջանգում է դպրոցական կյանքի առանձին դժվարություններն ու արգելքները:

Резюме

В статье рассматриваются основные принципы изучения и формирования творческого воображения подростков с учетом их индивидуально-психологических новообразований и особенностей. Подтверждается идея о том, что формированием творческого воображения подростков в учебном процессе является их активное приобщение к восприятию, анализу и созиданию художественных ценностей, так как сама образно-эмоциональная природа искусства, личностные новообразования подросткового возраста и сензитивность подростков к усвоению нравственно-эстетических эталонов общения и к переживанию значащих эмоций и чувств делают указанное их приобщение к искусству в рамках школьного учения процессом максимально естественным, интенсивным и лишенным ряда объективных ограничений и трудностей их школьной жизни.

Литература

1. Абрамян Д.Н., Специфика художественного воображения и проблемы психологии личности, Ереван, 1985, 55с.
2. Беркинблит М., Петровский А.В., Фантазия и реальность, М., Политиздат, 1968, 128с.
3. Брушлинский А. В., Воображение и творчество (трудности в трактовке воображения), сб. Научное творчество, М., Наука, 1969, с.341-346.
4. Возрастная и педагогическая психология /Под ред. А.В. Петровского/, М., Просвещение, 1979, 288с.
5. Выготский Л.С., Воображение и его развитие в детском возрасте (лекция 5), Развитие высших психических функций, М., АПН, 1960, 327-349.
6. Выготский Л.С., Собр. соч. в 6-и томах, М., Педагогика, 1982, т.2, 502с.
7. Драгунова Т. В., Подросток, М., Знание, 1976, 96с.
8. Кон И.С., Психология юношеского возраста, М., Просвещение, 1976, 176с.
9. Налчаджян А.А., Основы психологии, Ереван, 1997
10. Рибо Т., Опыт исследования творческого воображения (пер. с франц.), СПб, 1901, 232с.
11. Ролан Дж., Грамматика фантазии (пер. с итальян.), М., Прогресс, 1978, 212с.
12. Рубинштейн С. Л., Основы общей психологии, М., Учпедгиз, 1946, 704с.
13. Рубинштейн С. Л., Проблемы сознания и деятельности в истории советской психологии, кн. Принципы и пути развития психологии, М., 1959, с. 294-255.
14. Самарин Ю. А., Воспитание воображения школьника, Л., 1947, 80с.
15. Ушинский К. Д., Предисловие к работе "Человек как предмет воспитания", Собр. соч., т.8, М., Л., АПН РСФСР, 1950, с. II, 58.
16. Эльконин Д. Б., Психология обучения младшего школьника, М., Знание, 1974, 64с.
17. Erikson E.H., Identity: Youth and crisis. New York: Norton, 1968
18. Osborn A.F., Arried imagination. Ch. Scribners, New York: Norton, 1957.

САМОУБИЙСТВО ПОДРОСТКОВ: СОЦИАЛЬНЫЕ ПРИЧИНЫ И ПОСЛЕДСТВИЯ

Ж.А. Саркисян

кафедра педагогики и психологии

*«Когда еще не понимаешь жизни,
как сможешь ты понять смерть?»*

Конфуций

Понятие «суицид» (от лат. *sui* - самого себя и *caedere* - убивать) впервые было употреблено в книге сэра Томаса Брауна «*Religio Medici*», написанной в 1635 г. и опубликованной в 1642 г. В Оксфордском словаре оно первый раз появляется в 1651 г., но используется редко. Чаще применяются слова «самоуничтожение», «самоумертвление», «самокровопролитие», т.е. понятия, которые ассоциируются с убийством.

Адлер считал, что «самоубийство» - индивидуальная проблема, но имеющая социальные причины и последствия.

Самоубийство - это намеренное уничтожение собственной жизни под влиянием внешних, видимых или внутренних, таинственных побуждений в рациональном состоянии.

Жизнь и смерть - две стороны единой тайны. Противоположность жизни не есть смерть. Жить - значит родиться! Жизнь не меняется - меняются лишь облики жизни. Для Э. Канта моральный долг по отношению к себе: самосохранение - первейший долг, а самоубийство - величайший порок.

В разрушительных импульсах З. Фрейд видел влечение к смерти, влечение, цель которого - уничтожение жизни. «Кажется, что энергия, направленная к жизни, будто совершив ошибку, проходит через процесс разложения и превращается в энергию, направленную на разрушение, иными словами: влечение к жизни и влечение к разрушению - независимые друг от друга явления, а находятся в обратной взаимозависимости».

Ж.-П. Сартр был прав, утверждая, что человек огличается от животного тем, что может покончить жизнь самоубийством.

Человек современности убивает себя на каждом шагу: вырабатывает смог, чтобы постепенно задохнуться, портит пищу, чтобы постепенно отравиться, производит в больших количествах смерть, чтобы убить жизнь на своей единственной и романтично голубой планете. Извращенное общество - большая опасность для человеческой жизни. Отдельный индивид не столь опасен для общества, сколь общество опасно для него. «Как только интеллекту оставлена свобода выражать себя так, как он хочет, он из всех сил старается найти самый легкий способ стереть себя с лица Земли», - утверждает Фромм.

Веками самоубийство считалось делом рук дьявола. Пифагор и Платон испытывали к самоубийству отвращение и требовали, чтобы тела самоубийц хоронили без надгробных знаков. Философ и писатель Сенека полагал, что собственноручное лишение себя жизни вполне приемлемо, и сам он, обвиняемый в заговоре, по приказу императора покончил жизнь самоубийством.

В Индии вдовы приносили себя в жертву на похоронах мужей; в Новой Зеландии вдовы также добровольно расставались с жизнью посредством удушения. Во Франции тела самоубийц били и таскали по улицам, а затем вздергивали на виселицу. В Англии веками действовал обычай, по которому тело самоубийцы нельзя было вынести из дому до наступления темноты, да и то лишь через окно. У некоторых народов самосожжение и другие виды самоубийств входят и по сей день в моральные нормы поведения. (Например, лидер Курдистана Абдулла Оджалан в интервью с главным редактором московской газеты заявил: «Сегодня мою правоту подтверждают героические акты курдских патриотов. Когда я покидал Москву, двое наших соратников совершили самосожжение».

Самоубийца не трус, но и храбрость не его добродетель. Самоубийца - прежде всего несчастный человек.

Сегодняшнее общество «богато», в нем побеждены многие болезни, жизнь человека становится все дольше, но уровень самоубийств не снижается. Стало ли общество больным и самоубийственным? Самоубийство – это протест, но не только против общества, но и против жизни. В высокоразвитых странах царит экономическое варварство, в котором индивид ведет постоянную борьбу не на жизнь, а на смерть.

К концу XIX начало XX веков суицид стали называть «болезнью века», «эпидемией», «белой чумой».

В мировом масштабе проблемы суицида уже вышла за пределы медицины. Было доказано, что «лишь менее трети лиц, совершающих попытки самоубийства, страдают психическими заболеваниями или ранее обращались к психиатрам».

Уже к концу XIX века стало ясно, что самоубийство совершают и вполне нормальные люди. Если в недавнем прошлом самоубийство квалифицировалось как преступление, то в наши дни оно не влечет за собой ни правового, ни морального осуждения. Категория суицидентов крайне неоднородна. Это и учащиеся школы, и студенты, и беженцы, старики и одинокие, разведенные, люди, страдающие тяжелыми хроническими и неизлечимыми болезнями, военнотруженики, алкоголики и наркоманы, лица с расстройствами психики и душевнобольные. Всех их объединяет одно – наличие личной трагедии, толкнувшей на лишение себя жизни (6).

Основная причина суицидальных действий, т.е. то, что вызывает суицид, кроется в социально-психологической дезадаптации личности. Кроме главной причины могут быть и второстепенные, например, бытовые трудности, семейные неурядицы, болезни и т.д.

Обратим внимание на суицидальное поведение подростков.

Некоторые считают, что подростковый возраст – это процесс созревания, плод которого Человек в биологическом, психическом и социальном смысле. Существуют и люди, которые умирают в глубокой старости, так и не успев созреть. Более уместно было заменить слово «созревание» на категорию «приспособление».

Подросток начинает взрослеть в семье. Созревание подростка идет извилистыми путями. Подростку трудно нормально и постепенно развиваться. Чрезмерное желание родителей, чтобы их ребенок «преуспевал», часто становится непреодолимым злоупотреблением, совершаемым над ребенком. Ребенок есть ребенок, и никто не имеет право требовать от него, чтобы он уже был взрослым человеком. Родители очень рано отправляют детей в жестокий мир.

Школьная программа становится все трудной, ребенок вынужден работать в день по 10-12 часов. Тем самым ему сокращают детство. Если ребенок не демонстрирует ожидаемого успеха на этом тяжелом пути, родители переживают такую неудачу как катастрофу. Именно это негативно действует на ребенка, именно из-за этого он иногда решает на самоубийство из-за стыда перед родителями.

В высокоразвитых странах (Япония, Германия) число самоубийств среди молодежи постоянно растет, потому что они не могут выдержать суровой атмосферы конкуренции. Они находятся в состоянии постоянного напряжения от первых классов до окончания учебы.

Средства массовой информации рекламируют типы, в которых мало положительного, но много насилия, даже в мультфильмах для детей.

Например, в России в сатанинских сектах подростки программируются на самоубийство, а общество все это терпит и делает вид, что ничего не видит.

Подросток ищет объяснения цели жизни, а учитель должен ему посоветовать, как прожить свою единственную, неповторимую жизнь. В наше время у всех остается мало времени для детей. А что может быть важнее для детей. Родители, да и педагоги мало обращают внимание на то, какие слова они произносят. Слова могут тяжело повредить детскую душу, даже убить, но могут действовать и как самое лучшее лекарство. Слова и тон голоса сохраняют культуру человека, поэтому тот, кто обращается к ребенку, должен знать не только что он говорит, но и как он говорит. Интонация голоса передает ребенку мысли и чувства. По голосу ребенок узнает красоту души родителей, воспитателей или их грубость. Дети смотрят и оценивают, живут ли их родители или учителя с истинностью слов. Дети не могут обмануться, но могут разочароваться.

как успехи сына. Оказавшись в затруднительном положении, он ответил ему: «Я не могу научить его, потому что он меня не любит». Педагог, который входит в класс, очень озабочен своими проблемами существования, так что никто не имеет право требовать от него энтузиазма. Способный педагог полезен, но если он и друг ученика, то он идеален.

Ж.Ж. Руссо считает, что важнее, чтобы люди были добрыми, чем учеными. Он хочет, чтобы его ученики были крепкими, морально сильными и стали хозяевами своих поступков. Ученик должен научиться терпеть и это будет его защитой против боли, которую приносит жизнь. Он научится сочувствовать страданиям других. Ремесло, которому Руссо хочет научить, - жить.

Суицидологи указывают на следующие семейные факторы, которые могут предрасполагать к самоубийству:

- отсутствие отца в раннем детстве;
- недостаточность материнской привязанности к ребенку в родительской семье;
- отсутствие родительского авторитета;
- матриархальный стиль отношений в семье;
- развод родителей;
- семья, где суицид или суицидальную попытку совершали родители или близкие родственники.

Наряду с этим выделяют определенные социально-психологические типы семей, стиль взаимоотношений, в которых создается потенциальную опасность самоубийства. К ним относятся следующие:

1) тип дезинтегрированной семьи (интеграция – объединение части в одно целое), характерной особенностью которой является обособленность ее членов, формальность отношений, отсутствие эмоциональных связей между ними, особенно опасная ситуация может сложиться в частично дезинтегрированной семье, в которой кто-то оказался изолированным в одиночестве перед коалицией, объединившихся против него родственников;

2) тип суперинтегрированной семьи, где нарушается чувство личной автономности членов семьи, которые настолько «вжились» друг в друга, что и не мыслят существования врозь, отдельно, в такой семье смерть одного обнажает абсолютную беспомощность другого;

3) тип дисгармоничной семьи, (отсутствие согласия), характеризующий рассогласование целей, потребностей ее членов, отсутствие взаимной ориентации на общность и согласие, нежеланием поступиться собственными интересами и привычками. Соблюдение принятых норм принимает характер принуждения, связан для кого-то с фрустрацией. Постоянное навязывание одним другому своих привычек, требование изменить поведение, стремление заставить его вести себя в соответствии с неприемлемыми для него жизненными ориентациями может создать в такой семье опасную ситуацию;

4) тип закрытой самодостаточной семьи, для членов которой семья является основной сферой приложения сил, единственным смыслом жизни, все остальное – работа, внесемейные отношения – рассматривается лишь как средство для поддержания и обеспечения семейного благополучия. Какой-либо кризис в главной области жизнедеятельности – семье грозит обернуться для ее членов суицидоопасной ситуацией;

5) тип консервативной семьи, основной особенностью которой является неспособность адаптироваться к изменчивым внешним условиям. Если член такой семьи оказывается вовлеченным в конфликт, развернувшийся вне этой семьи, другие члены в силу консервативной установки не могут прийти ему на помощь и дистанцируются от конфликта или принимают сторону противника. Подобная ситуация может восприниматься как предательство и привести к самоубийству вовлеченного в конфликт члена семьи. Как отмечают исследователи, таков механизм большинства так называемых «школьных» самоубийств.

При сборе информации о личности погибшего не следует пренебрегать сведениями о его развитии в детстве, школьной успеваемости, характера взаимоотношений в родительской семье, в особенности, если расследуется самоубийство подростка.

Экспертам-психологам нужно знать следующее:

- возраст матери на момент рождения самоубийцы;
- была ли беременность желанной, запланированной;
- течение беременности, роды, осложнения;
- не было ли задержек в развитии, речи;
- особенности поведения, возбудимость, плаксивость, пассивность, частые истерики,

ночные страхи и т.д. ;

- кем воспитывался в детстве;
- не было ли длительных разлук с матерью;
- черты характера родителей, их стиль воспитания;
- посещал ли детские дошкольные учреждения (отзывы воспитателей)
- возраст начала учебы в школе;
- успеваемость (отзывы педагогов);
- какие предметы усваивались легче, какие труднее;
- увлечение во внешкольное время;
- круг друзей.

Анализ завершённых самоубийств подростков и юношей с 2002г. по 2006 г.

1.Случай самоубийства в г. Степанакерте в 2002 г. Подросток в возрасте 17 лет совершил самоубийство через повешение. До самоубийства подросток жил и воспитывался в исключительно интеллигентной семье. В ходе расследования были выявлены следующие обстоятельства: в доме неоднократно пропадали деньги, подросток часто посещал казино, увлекался азартными играми, подвергался жестоким наказаниям со стороны матери, до этого случая находился в подавленном, депрессивном состоянии, факт самоубийства обернулся неожиданностью и для родителей и для друзей.

2. Случай самоубийства в г. Степанакерте в 2004 г.

Мужчина в возрасте 30 лет совершил самоубийство через сожжение. До самоубийства он проживал с женой, в семье росли дети. Жена работала в штабе медсестрой.

В ходе расследования были выявлены следующие обстоятельства: муж отличался ревнивым характером, неоднократно на этой почве в доме происходили семейные ссоры и скандалы, в день самоубийства он трижды появлялся у штаба и требовал вызвать жену. Получив отказ со стороны жены и в третий раз, он облил себя бензином и сжег себя. В итоге наступила смерть.

Причины и мотивы попытки к самоубийству у подростков и молодежи

П-16 /12-1994 г.р., 2003 г. муж.

Диагноз: колото-резаная рана левой груди.

Ужинал с другом и матерью, беседовал о жизни и был очень недоволен. Пьянствовал и попросил несколько раз у матери водку, но когда получил отказ от матери, то нанес себе удар ножом.

П-16/31 – 1976 г.р., 2003 г. жен.

Диагноз: отравление пафталином.

Была беременной на 9-ом месяце беременности, муж отказывался от отцовства ребенка. Состоит на учете в Республиканском психонркологическом диспансере НКР с диагнозом “Олигофрения”.

П-16/37 – 1976 г.р., 2003 г. муж.

Перерезал вены из-за женщины, подозревая, что у нее есть любовник.

П-16/04 – 1987 г.р., 2004 г. жен.

Поссорилась с другом, была в депрессивном состоянии, молчалива. Выпила 3 пачки “Аскофен”.

П-16/07 – 1975 г.р., 2004 г. муж.

Выпил 2 бутылки водки и в состоянии алкогольного опьянения он перерезал себе вены на левой руке.

П-16/15-1994 г.р., 2004 г. жен.

Выпила эссенцию из-за ревности к мужу. У мужа была любовница, она не смогла перенести это.
II-16/24-1974 г.р., 2004г. муж.

Перерезал себе вены, жалуясь на плохую жизнь. Не следует забывать, что безработица и бедность имеют сильное суицидальное влияние.

Диагноз: "Шизофрения".

II-16 -1976 г.р., 2005 г. жен.

Отравилась пищевой эссенцией после очередного скандала с мужем.

II-16/24 -1985 г.р., 2006 г. жен.

Выпила 30 таблеток "Демидрол".

Студентка объяснила, что ей надоела эта жизнь, она устала от этой жизни.

Привели несколько примеров попытки к самоубийству.

Суицид- чума XXI века

По данным экспертов, ежегодно в мире самоубийством жизни заканчивают почти один миллион человек, а попытки суицида предпринимают 10-20 миллион человек.

-По данным агентства социальной безопасности АСБ в России уровень самоубийств в молодежной среде составляет 53 случая на 100 тыс. населения. В последние годы в России совершаются ежегодно около 55 самоубийств.

-В Иркутской области на 100 тыс. населения было отмечено 40,2 случая самоубийств среди подростков 81,1 случаев взрослого суицида. В 2004г. в Иркутской области 19 % всех летальных исходов пришлось на самоубийство, что на 10 % больше, чем в 2003г. По словам специалиста, это говорит о недоступности психологической помощи для детей этого возраста.

-Недавно шведский Центр суицидальных исследований опубликовал доклад, в котором сообщается, что по абсолютному количеству самоубийств среди подростков в возрасте от 15 до 19 лет Россия занимает первое место.

-В Бурятии количество самоубийств среди подростков почти в три раза выше, чем в среднем по России.

-В республиках Балтии ежегодно в результате самоубийств погибает 30 человек из ста тысяч.

-За последние десять лет число самоубийств среди подростков Одесской области возросло втрое.

-120-таково среднее число самоубийств среди белорусских подростков в год. В минувшем году покончили с собой 100 юношей и девушек в возрасте от 15 до 19 лет и 26 подростков от 10 до 14 лет. А попыток суицида было чуть ли в 10 раз больше. И с каждым годом количество увеличивается. В Татарстане в 2000-2004гг. самоубийство составляет 24,4 %. В 2004г. зарегистрировано 37 случаев самоубийств со смертельным исходом и 9 случаев - незавершенного суицида.

-Во Франции число самоубийств среди подростков за последние 10 лет утроилось.

-В Польше число самоубийств среди подростков и юношей увеличилось в 4 раза, из них лица мужского пола 21 %.

-В Японии в 2002г. число самоубийств среди 20-летних подростков повысилось на 22 %.

-По данным НИИФЗОЖ-Национальный Центр проблем формирования здорового образа жизни растет число самоубийств среди детей и подростков. У мальчиков- подростков этот показатель составил 10,4 на 100 тыс., у девочек-подростков- 3,7 на 100 тыс населения.

-В Степанакерте за последние 10 лет совершено 2 самоубийства среди подростков и молодежи на 57 тыс. населения.

В растерянности перед самим собой и всем, что вокруг него происходит, часто вынужденный в одиночку искать себе дорогу сквозь джунгли, униженный экономической зависимостью в семье и туманным будущим в обществе, подросток поражен кризисом смысла жизни, который ведет его к наркомании, алкоголизму или агрессии, к подавленности и к самоубийству.

Изолированный, потерянный и одинокий, суицидент делает вывод, что ничего в жизни не видел, что его жизнь пуста, он существует без собственной жизни и любая попытка перемен бессмысленна. Из приведенных наблюдений складывается отчетливое впечатление, что самоубийца не был против жизни как таковой, а сопротивлялся лишь некачественному ее проживанию. Некачественное проживание также обесмысливает жизнь, и тогда

неудивительно появление суицидальных идей, которые силой внушения постепенно или стремительно захватывают сознание. Так, в теле «рождается» новая личность, жизнь которой завершается самоубийством.

Таблица 1

Возраст и пол подростков и юношей, которые совершили или пытались совершить самоубийство в г. Степанакерте за период с 2002 по 2006 годы

Пол	В о з р а с т																		Обш ее числ о
	до 14	14	15	16	17	18	19	20	21	22	23	24	25	26	27	28	29	30	
муж.	1	-	-	1	1 само уб. 1	-	-	-	1	-	-	-	1	-	1	-	-	4	10 (2 само- убийс тв.)
жен.	-	-	-	-	-	1	1	1	1	1	-	-	2	-	1	1	1	-	10
Всего	1	-	-	1	1	1	1	1	2	1	-	-	3	-	2	1	1	4	20

Из 20 подростков и юношей:

2- самоубийства (муж. пол)

18- незаконченные самоубийства

Таблица 2

Возраст и пол подростков и юношей, которые совершили или пытались совершить самоубийство в г. Степанакерте за период с 2002 по 2006 годы

Способ и средства / пол	Число самоубийств и попытка к самоубийству по годам					Всего
	2002	2003	2004	2005	2006	
Отравление	1	3	5	3	2	14
Повешение	1 самоуб.					1
Утопление						
Огнестрельное оружие						
Прыжок с высоты						
Гибель под колесами транспорта						
Самопорезы		2	2			4
Электрошок						
Ожоги			1 самоуб.			1
Голод						
Всего	2	5	8	3	2	20

Причины и мотивы самоубийства и попытки к самоубийству
(2002 – 2006 гг.)

Причины и мотивы	Число случаев
1. Мотив неизвестен	-
2. Депрессия	1
3. Утрата смысла жизни	4
4. Ревность	3
5. Ссора с родителями	2
6. Психологическое заболевание	3
7. Брачные конфликты	3
8. Нежелательная беременность	2
9. Бедность и тяжелая ситуация в семье	2
Всего:	20

Таблица 1
вершить

Общ ее числ о	
10 (2 само- убийс .)	
10	
20	

Ամփոփում

Հոդվածում քննարկվում են դեռահասների և պատանիների սուիցիդալ վարքը: Մեծ նշանակություն են դարձնում հիմնականորեն տարիքային ասպեկտներին, վերլուծվում դեռահասության և պատանեկության հասակի յուրահատկությունը, ինչպես նաև ինքնասպանության պատճառները, միջոցները, մոտիվները, որոնք թաքնված են շրջապատող մարդկանց հարաբերություններում, առաջին հերթին ծնողների հետ: Սխալ դաստիարակությունը, հատկապես մեծերի անուշադրությունը երեխաների պահանջներին և էմոցիոնալ փճակներին ամենագլխավոր գործոնն է, որը դրդում է երիտասարդներին հուսահատական վարմունքի:

Դրա հետ միասին տարբերվում են նաև սոցիալ-հոգեբանական ընտանիքների տիպեր, փոխհարաբերությունների ոճ, որում ստեղծվում են ինքնասպանության պոտենցիալ փտանգ: Հոդվածում ցույց է տրվում փճակագրական տվյալներ դեռահասների և պատանիների մասին, որոնք վարձել են կատարել ինքնասպանության փորձ և ինքնասպանություն: (ք. Սիփանակերտ 2002-2006):

Таблица 2

ить

Всего	
14	
1	
4	
1	
20	

Резюме

В статье анализируется суицидальное поведение подростков, юношей. Особое внимание уделяется возрастному аспекту проблемы. Анализируется специфика подросткового и юношеского возраста, а так же причины, способы, мотивы самоубийства и попытки к самоубийству, которые кроются в отношениях с окружающими, прежде всего с родителями. Неправильное воспитание, в особенности невнимание взрослых к нуждам и эмоциональному состоянию детей – один из основных факторов толкающих молодых людей на отчаянный поступок.

Наряду с этим выделяются социально-психологические типы семей, стиль взаимоотношений, в которых создает потенциальную опасность самоубийства. В статье указывается статистические данные о подростках, юношах, которые совершали попытку самоубийства и самоубийство. (2002-2006г. г. Степанакерт)

Литература

1. Амбарцумова А.Г., Теоретико-методологические и организационные проблемы суицидологической первенции, М., 1984.
2. Бердяев Н.А., О самоубийстве, Психологический журнал, том 13, N 1-2, М., 1992.
3. Ребер Артур, Большой толковый психологический словарь, тома I-II ООО. Изд-во АСТ. 2003.
4. Пурич-Пейакевич Йу, Дуньич Душин Й., Самоубийство подростков, М., 2000.
5. Сикорский И.А., Психическое состояние перед самоубийством, М., 1986.
6. Столин В., Самосознание личности, М., 1983.
7. Грин Э.А., Психологический аспект самоубийства, Психология и жизнь, Изд-во «Зангак». 2001 (2).

ԱՆՏԻԿ ՓԵԼԻՍՈՓԱ՝ ՊԼԱՏՈՆԻ ՀԱՅԱՅԵՆԵՐԸ ՀՈԳՈՒ ԲԱՅԱՏԱՐՈՒԹՅԱՆ ՇՈՒՐԸ

Մ. Ե. Մելիքսեյան

հոգեբանության և մանկավարժության ամբիոն

70 տարի մենք ապրել ենք մի ժամանակաշրջան, երբ սուրբիմացվել (վնիացվել) է մի գաղափարայնություն, որի առնունք էր մատերիալիստական և ժխտվել և ոչ թե քննադատվել, իդեալիստականը ու թաղթմանք և մասայական մատչելիությանը էր հասցվել այն ինչ համահունչ էր սոցիալիստական գաղափարայնությանը: Բանի որ վերջին ժամանակները հաճախակի է խոսվում հոգու անմահության, այնպիսիային կյանքի հոգեմեղմության մասին, նպատակ դրվեց հասարակության լայն խաղերի ներկայացնել Պլատոնի մոտեցումները հոգու անմահության շուրջ:

Չիսական փիլիսոփա Կոնֆուցիոն նշել է. «Ուսումնառիրնցներ անցյալը, եթե ուզում եք կանխագուշակել ապագան»:

Նիս հուսակալան փիլիսոփա, անտիկ իդեալիզմի խոշորագույն ներկայացուցիչ Պլատոնը Պլատոն Աթենացի «խակական անանը Աթիստոլեն», ծնվել է արիստոկրատական ընտանիքում, գրքով 427-348 մ.թ.ա., աշակերտել Կրատիլոսին, այնուհետև հիմնականում Սոկրատեսին: Չալաժ Պլատոնի ստեղծագործական աշխատանքը շատ մեծ է մոտ 36 աշխատանք, որը լրիվությամբ հետևել է մեզ, սակայն հատուկ աշխատանք նվիրված հոգեբանությանը չկա, մինչդեռ նրա որոշ աշխատություններում շոշափվում են հոգեբանական հարցեր: Այսպես «Մենոն»-ում շարադրված են վերիւրերի թելորան, «Ֆեդոս»-ում տրված է հոգու կրոնական մեկնաբանությունը, «Թեետետոս»-ը նվիրված է հոգու մասին Հերակլիտի տեսության քննադատությանը, «Ֆեդոն»-ում ներկայացված է հոգու անմահության մասին տեսությունը, «Պետություն» աշխատության մեջ ընդգրկված է հոգու կառուցվածքի և այն մասերի բաժանման մասին Պլատոնի տեսությունը:

Ըստ Պլատոնի՝ մարդու հոգին կազմված չէ մարմնից: Նա գոյություն ունի մինչ օրգանիզմի ծնունդը և օրգանիզմի մահից հետո: Նա մի մարմնից կարող է տեղափոխվել մյուսը: Հոգու անմահության հիմնավորվածության համար Պլատոնը տալիս է 4 ապացույց: Առաջինը հիմնված է հակադրության սկզբունքի վրա: Ըստ Պլատոնի՝ աշխարհը լիքն է հակադրություններով՝ գեղեցիկ-տգեղ, բարի-չար, քուն-արթնություն և այլն: Մի շարք միջանկյալ վիճակների միջով մի հակադրությունը ծնվում է մյուսից, օր.՝ քուն-արթնացում-արթնություն, գեղեցիկ-միջշաղ-գեղեցիկ, գեղեցիկ-արշավույ-ցեղեցիկ և այլն: Նման ձևի էլ ծնվում է կենդանին մահացածից, իսկ մահացածը՝ կենդանիից: Այսպես, բարձր մարդու հոգուց անցման ժամանակ տեղի ունի կիսահոգևոր վիճակներ, որոնք առոխճանաբար ավելի սերտ կապվելով մարմնի հետ, բերում է այնպիսի որակների, որոնք մարմնի հետ կարող են քայքայվել:

Մահվան փոխարկումը կենդանացման տեղի է տնենում հոգու օգնությամբ: Որպեսզի կենդանի փոխարկումը մահվան և ընդհակառակը տեղի ունենա, պետք է, ըստ Պլատոնի, որ գոյություն ունենան մահացողների հոգիներ, միշտ պատրաստ մտնելու ծնվող մարմիններ: Նման դեպքում հոգին պետք է գոյություն ունենա մարմնի ծնվելուց առաջ և մահվանից հետո, այսինքն լինի մշտական և անմահ:

Հոգու անմահության 2-րդ ապացույցը կառուցված է վեբուշների թելորիայի հիմքի վրա: Պլատոնի կարծիքով մաքր բացահայտում է իրերի անանությունները և տարբերությունները առանց որևէ ուսուցման: Մաքրը գիտելիքները ձեռք է բերում ի չնայելի մասաբերման հոգու ի ծնն ընդունակությունների: Բայց մաքրու հոգին կալող է հիշել այն, ինչ նախկինում արդեն գիտեր: Դրա հետևաբ հոգին պետք է տիրապետեր գիտելիքներին մինչ այն, քանի դեռ չէր բնակվել մարմնում: Մինչդեռ դա հնարավոր չէր լինի, եթե հոգին գոյություն չունենար մինչև նրա բնակվելը ծնվող մարմնին: Եվ եթե հոգին գոյություն ունի մինչև մարմնի ծնվելը, ապա նա կարող է և պետք է գոյություն ունենա և մարմնի մահից հետո, որովհետ, ըստ էության, նա մշտական է և անմահ:

3-րդ ապացույցը հիմնված է հոգու և գաղափարների նույնականության մասին դրույթի վրա: Պլատոնը պնդում է, որ բոլոր բաղադրվածը, բարդը քայքայվում և մահանում է, քայքայման ենթակա չէ միայն հասարակը և ոչ բաղադրվածը: Այս տեսակետից մարմինը միշտ կա ինչ-որ տեսանելի, բաղադրված, փոփոխական, և որի համար նրան հատուկ է քայքայվելը և մահը: Ի հակադրություն մարմնի, մարդու հոգին և գաղափարները տեսանելի չեն, բաղադրված չեն, և անդասավորվելի, և որի համար նրանք ենթարկա չեն քայքայման և մշտական են: Եթե հոգին իմացության ժամանակ օգտվում է մարմնային օգգաբներից, նա չեղվում է իսկական ճանաչարից, դառնում հարթածի նման: Երբ նա իմանում է ինքնություն, ապա նա տանում է գաղափարների աստվածային աշխարհը, որտեղ ամեն ինչ հասարակ է, անբաժանելի, անտեսանելի և մշտական: Նշանակում է հոգին ազգական է աստվածայինին և նման նրան: Իսկ ինչ ասածոց է և նման նրան, ապա մշտական է և անմահ:

Աշխարհը, ըստ Պատոհմի, կառուցված է սցենարով, որ ողջ մարմնացիներ նվաճարվում է տատվածայինին: Նրբ հոգին բնակվում է մարմնում, ապա վերջինս սկսում է նվաճարվել նրան: Իսկ ինչ տեսնված է իշխելու և կառավարելու, ապա ոմնի աստվածային ծագում: Եվ բոլոր աստվածայինը մշտական է, որին մե և մարդու հոգին անմահ է:

Եվ վերջապես վերջին ապագույցը կայանում է նրանում, հառնաձայն որի հոգին իր մեջ ընգրկում է կյանքի սկիզբը: Տոգին, բնակվելով որևէ մարմնում, միշտ նրան կյանք է նվիրում: Եվ այն, ինչ կյանք է տալիս, նա մեծ չունի, այսինքն՝ մահկանացու չի կարող լինել: Վերանդից մարդու հոգին պետք է լինի անուշադանի և անմահ:

Բերված փաստերից տեսնում ենք, որ բոլոր նրանք ուղղված են մարմնից հեռու անկախության ինստիտյուններ: Մարդու մարմնից հեռու համար ժամանակավոր ապաստարան է: Նրա մնալու ինստիտյուն տեղը աստվածային բարձունքներն են, որտեղ նա ձևք է բերում հանգիստ մարմնային կրքերից և հաղորդակցվում գաղափարների աշխարհին: Բոլոր մարմնային հոգիներին վիճակված չէ հասնել աստվածային բարձունքներին: Նրանց հոգին, որոնք եղել են մարմնային բուսն օրհնություններ՝ անուշադան, գերին որոնք նվաճարվել են որկրափայլության կամ այլ մարմնային անախարկությունների, սերունդների միջով վերածնվում են կենդանիների հոգու՝ էշի, գայլի, ազգակի և այլնի մեջ: Գաղափարների աստվածային բարձունքներին մոտենում են միայն փիլիսոփաների հոգիները, քանի որ միայն նրանց է հատուկ համարյա լրիվ ազատվել մարմնային վերադարձից:

Տոգին, գտնվելով գաղափարների աստվածային աշխարհում, նրանից ստանում է գիտելիքների այն պաշարը, որը մատչելի է նրան՝ կախված անցյալ մարմնային ծանրաբեռնվածությունից: Այնուհետև իջնելով երկրի և մտնելով մարմին, հոգին լցնում է այն ամենը, ինչ նա գնել և ինչի հետ շփվել է գաղափարների աշխարհում: Նրա հետագա գործունեությունն ուղղված է միայն նրան, որպեսզի այդպես իր ակտիվացնի աստվածային աշխարհում ձևք բերած գիտելիքները, զբաղվի գաղափարների դիտարկմամբ և նրա էության մեջ թափանցմամբ: Ըստ Պատոհմի, այս գործունեության դիտարկում անցում է դիմել գզալանի օրգաններին կամ այլ մարմնային միջոցներին: Նրանք միայն արգելք, խոչընդոտ են ճշմարտության հասնելուն ճանապարհին: Մարդու մարմնից և նրա գզալանի օրգանները հազուս բերում են միայն հոգևոր, պահանջում ուշադրություն, հոգուն շնորհում իր ինստիտյուն իմացական գործունեությունից՝ մտաբերումից: Տոգին լավ է մտածում, նրբ նրան չեն անհանգստացնում ոչ տեսողությունը, ոչ լսողությունը, ոչ ցավը, ոչ հաճույքը: Առավել եր, գզալանի օրգանները մեզ ճշմարիտ գիտելիքներ չեն տալիս: Պատահող ցույց է տալիս այն, որ տեսնելով, օր, ուրիշ լեզվի բաներ, մարդ չի կարող հասկանալ նրանց իմացող, ստացվում է գզալությունը և ընկալումը արգելա աղբյուրի կամ, քայց ոչ մի գիտելիք նրանք մարդուն չեն բերում: Դրա համար ճշմարտությունը մատչելի է միայն բանականությանը, տիրապետողը «մարդու» գաղափարների կենդանացման ընդունակությունն է, որոնց հետ հոգին հանդիպել է գաղափարների աշխարհում, լինելով ազատ մահկանացու մարմնից:

Քանի որ մարդկային հոգիները նրանց մարմնային ծանրաբեռնվածության պատճառով տարբեր են գնել բարձր գաղափարները, ապա երկրի վրա եւ, մտնելով նոր մարմին, նրանք աստվածում են մարդկային հիմքերից նրանք ըստ բանականության: Տոգին աստվածային աշխարհում տեսնելով և ընդունելով բարձրագույն գաղափարների մեծ մասը, բնակվում են ընտանիքներ, որոնցում ծնվում է փիլիսոփա: Փիլիսոփայից հետո բանականության ընդունակությունների մակարդակով ստնում է թագավորի կամ թագավաճի, այնուհետև պետական գործի մեջ և այլն:

Մարդու մտո Պատոհմի ասանճացում է հոգու երկու մակարդակ՝ բարձր և ցածր: Բարձր մակարդակը ներկայացված է հոգու խելացի մասով: Նա անմահ է, անմարմին, հանդիսանում է իմաստության հիմքը և կատարում է ղեկավարող ֆունկցիա ցածր հոգու և ողջ մարմնի նկատմամբ: Խելացի հոգու ժամանակավոր ապաստարանը համարվում է գլխուղեղը:

Ցածր հոգին իր հիմքին ներկայացվում է երկու մասով կամ մակարդակով՝ հոգու ցածր առաքինի մաս և ցածր բուսն կրքերի հոգի: Առաքինի հոգին իր մեջ ընգրկում է աֆնելտիկ վիճակների և ծգուտի կրքերի բնագավառը: Նրա հետ կապված է կամքը, խիզախությունը, արիությունը և այլն: Տոգու այս մասը կարծես թե կատարում է կենդանիների հոգու պաշտպանող շան դեր: Նա ամբողջությամբ գործում է երկրի կամ հոգու բանական մասի թելադրանքով: Տոգու այս մասին բնորոշ է սերտ կապ մարմնի հետ, տեղադրվում է նա սրտի շրջանում: Բուսն կրքերի կամ ցածր հոգին ընգրկվում է պահանջմունքների, հալոսումների և կրքերի դրոսը: Տոգու այս մասը լինում է հոտի, որը բանական և առաքինի հոգու կազմից պահանջում է կառավարում: Բուսն կրքերի հոգու լոկալիզացիան լյարդն է:

Տոգու կառուցվածքը բերված պնմայից տեսնում ենք, որ Պատոհմը առանձնացնում է նրա երեք մակարդակ, որը անվանում ենք «հոգու կառք»: Տոգու երեք մասերի բաժանման հիման վրա Պատոհմը տալիս է անհատական բնագիտությունների դասակարգում, տարբեր ժողովուրդների բնագիտությունների, կառավարման ձևերի, հասարակության բաժանումը դասերի: Մարդիկ տարբերվել են հոգու այս կամ այն մասի գերակշռությամբ: Իմաստուններին և փիլիսոփաներին բնորոշ է բանական հոգին: Խիզախների մտո դավաճանո է առաքինի հոգին, մարմնային անախարկություններով մարդկանց մոտ առաջնային է բուսն կրքերի հոգին:

Բանախմբի հոգու գերակշռությունը, ըստ Պլատոնի, հատուկ է հոյեմեղին, առաքինի հոգու գերակշռությունը՝ կյուսիսի ժողովուրդներին, բուսն կրքերի հոգին՝ եգիպտացիներին և արևելքի այլ ժողովուրդներին: Դասերի հիերարխիան ևս կառուցվել է հոգեբանական սկզբունքով: Մեծ խելքի հատուկ է արիստոկրատներին, խիզախությունը՝ զինվորներին, կրքերը և հսկունքը՝ արհեստավորներին և սարուկներին: Այստեղից արվել է դեկավարման ձևի ենթադրություն: Իդեալական էր համարվում այն պետությունը, որը դեկավարում են արիստոկրատները, պահապանությունը վարում զինվորները, իսկ աշխատում և ենթարկվում արհեստավորները և ծառաները: Պետության մեջ զինվորական իշխանությունը բերում է թնապետության, իսկ ավելի վատ, երբ պետությունը գլխավորում է դեմոսը, որը բերում է անկարգության և քաոսի: Ըստ Պլատոնի պետության մեջ մարդիկ պետք է գրավեն իրենց տնդը համապատասխան իրենց ծառանգական նախադրյալների: «Նրա համար, ով իր բնական նախադրյալներով պիտանի է կռիվակարի, ճիշտ կլինի զբաղվի միայն կռիվակարությամբ և չբաղվի ոչնչով, իսկ ով պիտանի է հյուսնի թաղ զբաղվի հյուսնությամբ: Այս նույնը և այլ դեպքերում»:

Բայց միաժամանակ Պլատոնը մեծ նշանակություն է տվել և դատաիրարությանը: «Ճիշտ դատաիրարությունը և ուսուցումը մարդու մեջ արթնացնում են լավ բնական նախադրյալներ, որոնք նրանք մոտ արդեն կան: Ի շնորհիվ լավ դատաիրարության նրանք դառնում են ավելի լավ և ավելի, նաև իրենց սերունդներին փոխանցելու իմաստով», - գրված է «Պետության» մեջ: Պլատոնի մտքերը դատաիրարության մասին հիպոթեզների գնահատականի արժանացավ Ռուսայի սոսո: Ռուսոն գրել է. «Յանկանում եր ատանալ հասարակական դատաիրարության մասին հասկացությունը - ընթերցեք Պլատոնի «Պետությունը»: Դա ոչ թե քաղաքական ստեղծագործություն է, ինչպես մտածում են որոշները դատելով գրքի մասին վերնագրով, դա փայլուն, որը միայն կազմվել է - իդեալիստ է դատաիրարության մասին»:

Պլատոնին հաջողվեց ցույց տալ, որ բանականությունը ընդհանուր նշանակալից կատեգորիաների, գաղափարների և հասկացությունների համակարգ է: Մինչդեռ այս հասկացությունների էությունը բացահայտվել է իդեալիստական ձևով: Հասկացությունները վերագրվել են գաղափարների անկողմնային աշխարհին, գոյություն ունեցող դրսից և անկախ իրերից ու մարդուց:

Ամփոփում

Ցանկացած գիտական աշխատանք ենթարկում է անգլայի մասին ինֆորմացիա ունենալու անհրաժեշտության: Եվ դիմումը պատմությանը Յարոշևսկին անվանում է «առեղծագործական երկխոսություն անգլայի հետ»: Դիմումը պատմությանը հոգեվարքի մասին գիտելիքների ծագման ու զարգացման վերլուծություն է և պատմության տիրապետումը չի ասանանախակվում անգլայի տեղաբնակների վերադարձությանը, այլ պետք է ծառայի ներկային ակտուալ պրոբլեմի լուծման նպատակով: Անտիկ շրջանի մտածողների տեսությունների իմացությունը անհրաժեշտ է ժամանակակից գիտության զարգացման և իմացության համար: Եվ ինչպես նշել է 15-րդ դարի իտալացի փիլիսոփա-հումանիստ Լորենցո Վալլան՝ «Պատմությունը առավել օգտակար է, այն լիքն է իմաստությամբ»: Նա մեզ ծանոթացնում է գիտության մարդկանց կյանքի հետ, բացահայտում է հետմյալ ճյուղային պայքարի ողջ դրամատիզմը, առաջ բերում տարբեր գգացմունքներ՝ հիպոստեզիսի միջև իմացաբաղկություն:

Резюме

Любая научная работа включает в себя необходимость наличия информации о прошлом. Обращение к прошлому Ярошевский назвал “Мудрым диалогом с прошлым”. Обращение к истории - это анализ знаний о - создании и развитии психики. Изучение истории не ограничивается воспронведением прошлых мыслителей, оно должно служить решению нынешних актуальных проблем. Знание идей античных мыслителей нужно для развития современной науки. Итальянский философ-гуманист Лоренцо Валиа в XV-ом веке заметил. “История более полезна, она полна мудростью”. Она знакомит нас с жизнью людей науки, раскрывает весь драматизм борьбы за справедливости.

Գրականություն

1. Հայկական Սովետական Հանրագիտարան, հ, 9, Ե., 1983 թ.:
2. Արևշատյան Ս.Ս., Պլատոնի երկերի հայերեն թարգմանության ժամանակ, Բ.Մ.: 1971, Բ.10:
3. Аревинатян, Формирование философской науки в древней Армении, Е, 1973.
4. Аревинатян С.С., Платон и его эпоха (к 2400 летию со дня рождения), М., 1979.
5. Ярошевский, История психологии.
6. Ждан А.И., История психологии (от античности до современности), М.
7. Якушин В.А., История психологии, Санкт-Петербург: 1998.

ՀԱՅ ԼԵԶՎԱԲԱՆՈՒԹՅԱՆ ԱՆՀԱՍՏԱՆԵԼԻ ԲԱՐՁՈՒՆԸ (Հրաչյա Աճառյանի ծննդյան 130-ամյակի առթիվ)

Ա.Յու. Սարգսյան

հայոց լեզվի և նրա դասավանդման մեթոդիկայի ամբիոն

Գիտնականներ կան, առանց որոնց հնարավոր չէ պատկերացնել գիտության տվյալ բնագավառի յիստություններին ու առաջընթացը: Հայ իրականության մեջ այդպիսի գիտնականներից է Հրաչյա Աճառյանը, որն իր ողջ գիտակցական կյանքը նվիրել է մայրենի լեզվի ուսումնասիրությանը՝ ճանապարհի հարթելով հայությունը լեզվաբանների համար:

Հրաչյա Հակոբի Աճառյանը ծնվել է 1876թ. մարտի 8 (20)-ին Կոստանդնուպոլսում: Նախնական և միջնակարգ կրթությունը ստացել է տեղի Արամյան (1883-1885), Ս.Սահակյան (1885-1889) և Լեոդոնական (1889-1893) վարժարաններում՝ աշակերտելով Հ. Պարոնյանին, Ե. Տնայրճիսյանին, Մ.Չերազին, Գ.Արվանձյանին և Ժամանակի հայտնի այլ մտավորականների ու մանկավարժների: Երկու տարի ուսուցչություն անելով Պոլսում և Կարինում՝ ապագա նշանավոր հայագետը 1895 թվականին մեկնում է Փարիզ՝ ուսումը շարունակելով Սորբոնի համալսարանում և Արևելյան կենդանի լեզուների դպրոցում, որտեղ աշակերտում է մի շարք լեզվաբանների, հատկապես նշանավոր հայագետ և հնդեվրոպաբան Անտուան Մելին, որն էլ նրա կյանքում բախտորոշ դեր է կատարում: Այստեղ նա ծանոթանում է տարբեր լեզուների և լեզվաբանության տարբեր բնագավառների: 1897 թվականին Փարիզում կայացած հայագիտական 11-րդ կոնգրեսում հայագետ Հյուբշմանը, լսելով Աճառյանի երկու զեկուցումները՝ աշտնջ լինելով վերջինիս՝ Փարիզի լեզվաբանական ընկերությանը ներկայացրած լազերենի ուսումնասիրությանը, հրավիրում է նրան Սոյասքաբո՝ լսելու իր դասախոսությունները հայերենի ծայնաբանությունից: Խորհրդակցելով Մելինի հետ և ավարտելով ուսումը Փարիզում՝ Աճառյանը մեկնում է Սոյասքաբո և մի քանի ամիս աշակերտելով Հյուբշմանին ու լրացնելով լեզվաբանական կրթությունը՝ նույն թվականի առաջին վերադառնում Կովկաս և շարունակում ուսման պատճառով ընդհատված մանկավարժական գործունեությունը: 1898-1902թթ. նա որպես ուսուցիչ աշխատում է Էջմիածնում, 1902-1904թթ. Շուշում, 1904-1906 և 1920-1923թթ.՝ Թավրիզում, 1906-1907թթ.՝ Նոր Բայազետում, 1907-1919թթ.՝ Նոր Նախիջևանում, 1919-1920թթ.՝ Թեհրանում՝ տարբեր տարիների դասավանդելով հայերեն, ֆրանսերեն, թուրքերեն, հին և մատենագրության պատմություն, հայ նոր գրականության պատմություն, հայոց պատմություն, Հայաստանի աշխարհագրություն, հայկազգայնություն: 1923թ. արդեն մեծ ճանաչում ստացած գիտնականն ու մանկավարժը Թավրիզից հրավիրվում է Երևան՝ դասախոսելու նորաստեղծ պետական համալսարանում, որտեղ աշխատում է մինչև իր կյանքի վերջին օրը՝ 1953թ. ապրիլի 16-ը, դասավանդում գրաբար, ֆրանսերեն, թուրքերեն, պարսկերեն, լեզվաբանության ներածություն, համեմատական քերականություն, արևելյան լեզուների և արևելքի պատմություն, հայ բարբառագիտություն, հայոց լեզվի պատմություն իր գիտելիքները, գիտական և մանկավարժական հարստ տիրույթ ի սպաս զննելով լեզվաբանական տարբեր բնագավառների հետագա զարգացմանը, մեծապես նպաստելով գիտական բարձրորակ կադրերի պատրաստմանը, որոնցից շատերը, շարունակելով մեծ ուսուցչի ավանդները, դարձան այդ բնագավառի ուսուցատարները:

Աշխարհափառ լեզվաբանի գիտական և մանկավարժական ծառայությունները գնահատվել են ըստ արժանվույթ: 1897թ. լազերենի ուսումնասիրության համար նա ընտրվել է Փարիզի լեզվաբանական ընկերության անդամ, 1937թ.՝ Հիստորիո-լեզվաբանական ինստիտուտի գերանական բաժնի թղթակից անդամ, 1943թ.՝ Հայաստանի գիտությունների ակադեմիայի իսկական անդամ: Թեհրան այդ ամենից վեր է այն չխամրող սերն ու հարգանքը, որ ունի հայ ժողովուրդը իր արժանավոր գավառի հանդեպ:

Առավել բեղմնավոր է գիտնական Աճառյանի գործունեությունը, որի անկապտելի մասն է կազմում բարբառագիտությունը: Մեծ հայացմոյի բարբառագիտական գործունեությունը սկսվում է աշակերտական տարիներից՝ ուղեկցելով նրան մինչև կյանքի վերջին օրերը: Այդ գործունեությունը ծավալվում է երեք հիմնական ուղղություններով՝ բառերի հավաքում, հայերեն բոլոր բարբառների տեղի, դիրքի և հիմնական հատկանիշների որոշում, բարբառային միավորների յիստատա

նկարագրություն: Դեռևս աշակերտական տարիներին նա կազմում է մայրենի Կ.Պոլսի բարբառ բառարանը, որին հաջորդում է դասընկերների օգնությամբ հայերենի գրվածական բառերի հավաքագրման աշխատանքը: 1902 թ. հրատարակվում է բառարանագրական առաջին աշխատությունը՝ «Թուրքերենն փոխառյալ բառեր հայերենի մեջ» վերնագրով, որը պարունակում է թուրքերենից, ինչպես նաև թուրքերենի միջոցով պարսկերենից, արաբերենից և այլ լեզուներից հայերենին անցած շուրջ 4200 բառ, որոնք գործածվում են Կ.Պոլսի, մասամբ նաև Նոր Նախիջևանի, Վանի և Ղարաբաղի բարբառներում: Աշխատության մեջ գույց են տրվում թուրքերենից փոխառյալ բառերի ծագումը, ֆոնաներեն համարժեքը, հայերենում գործածության սահմանները ասանձին նշաններով առանձնացնելով միայն հին սնդուկներին հատուկ, հայերեն համապատասխան ձև ունեցող բառերը և նոր փոխառությունները: Բառարանին կցված ընդարձակ ներածականում հեղինակը ներկայացնում է թուրքական տիրապետության պատմությունը, հայ բարբառների դասավորությունն ու ազդեցությունը ըստ թուրքերենի ազդեցության աստիճանի առանձնացնելով երեք խումբ. ա) ամբողջապես թրքախոս հայեր, բ) չի թրքախոս հայեր, բայց որոնց բառապաշարում զգալի տեղ են գրավում թուրքական բառերը, գ) բարբառներ, որոնց մեջ այդ կարգի բառերի թիվը համեմատաբար նվազ է: Մոմեն սկզբունքով է կազմված «Եվրոպական փոխառյալ բառեր հայերենի մեջ» բառարանը, որը թեև պատրաստ էր 1921 թ., սակայն տպագրվեց նախ «Հանդես ամսօրյայի» 1947-1950 թթ համարներում և ապա առանձին գրքով (Վիեննա, 1915): Այստեղ ընդգրկված է Պոլսի, ինչպես նաև Արաբկիթի, Ջուրտնիսի, Վանի, Ղարաբաղի և որոշ այլ բարբառներում գործածված 860 բառ, որոնք փոխառություններ են իտալերենից, ֆրանսերենից և հիթալական այլ լեզուներից:

Աճառյանի հաջորդ բառարանագրական աշխատությունը «Գավառական բառարան» է (Թիֆլիս, 1913), որի կազմման աշխատանքը սկսելով դեռևս 1890-ական թվականների սկզբին Պոլսի Կեդրոնական վարժարանում ուսանելու տարիներին, և հիմք ընդունելով Ա.Չալաբյանի Պոլսի բարբառի մի քանի հարյուր բառերի բառացանկը հնտագայում հարստացրել է այն գրավոր բազմաթիվ աղբյուրներից և ուսուցչական գործունեության ճանապարհորդությունների ընթացքում հավաքած հազարավոր օրինակներով: Բառարանը պարունակում է շուրջ 30000 բառ ու դարձվածային սիմվոլ, որոնք հեղինակի վկայությամբ «հին մատենագրությամբ ավանդված չեն. կամ ավելի պարզ խոսվելով՝ Վենետիկի աճածոն բառարանին մեջ չկան»¹: Բառարանում տեղ են գտել նաև հին մատենագրությամբ վկայված այն բառերը, որոնք հայերենի բարբառներում առբերել իմաստներ են ձեռք բերել, ինչպես նաև օտար և սնվական բաղադրիչներով կազմված բաղադրությունները: Յուրաբանցյուր գաղափարական լատի մոտ նշվում է նրա գործածման վայրը, որոշ բառերի համալս՝ նաև աղբյուրը, բառերի իմաստները հաստատելու համար բերվում են օրինակներ, իսկ որոշ դեպքերում կատարվում են բառակազմական և ստուգաբանական վերլուծություններ: Բառարանն ունեցավ լեզվաբանական, պատմական, ազգագրական խոշոր նշանակություն: Նրա շնորհիվ հազարավոր բառեր, փրկվելով կորստից, մտան շրջանառության մեջ. իսկ դրանց մի մասը մուտք գործեց գրական հայերենի բառապաշարը:

Բացի գավառական և փոխառյալ բառերից Աճառյանը հավաքել է հին մատենագրությամբ ավանդված բառերի բարբառային ձևերը, որոնք տեղ են գտել «Հայերենի արմատական բառարանում»:

Մեծ բարբառագետը բառարանագրական աշխատանքներին զուգընթաց զբաղվում է հայերենի բարբառները ուսումնասիրելու բարդ ու աշխատատար առաքելությամբ՝ ծավալում մենագրական ուսումնասիրությունների նյութ դարձնելով մեկ տասնյակից ավելի բարբառներ: 1898թ. տպագրվում է «Բնագրություն Այսլանքի բարբառին» ուսումնասիրությունը, որն արժանանում է նշանավոր եռյապետներ Մելիքի, Վյուքմանի, Լ.Մանթյանի, Գ.Լավաթյանի ուշադրությանը և խրախուսանքին, և որին հետևում են Սուլալյայի (1899), Ղարաբաղի (1899-1901), Նոր Նախիջևանի (1925), Մարաղայի (1926), Նոր Զուղայի (1940), Կ.Պոլսի (1941), Հայնենի (1947), Վանի (1953), Աստուլի (1953), Կիլիկիայի (2003) բարբառներին նվիրված մենագրությունները: Այս և այլ բարբառներից տարիներ շարունակ հավաքած բարբառագիտական նյութերի հետազոտությունների ամփոփումը հանդիսացավ 1909թ. Փարիզում ֆրանսիացի լեզվով տպագրված «Հայերեն բարբառների դասակարգությունը» աշխատությունը, որը լրացված և վերանայված վերահրատարակվեց հայերեն «Հայ բարբառագիտություն. ուրվագիծ և դասավորություն հայ բարբառների՝ բարբառագիտական քարտեզով» խորագրով (1911): Այս

աշխատությունը հայ բարբառագիտության առաջին ընդհանրացնող ուսումնասիրությունն է. որով հայ բարբառագիտությունը հիմնադրվեց որպես հայերենագիտության ինքնուրույն բնագավառ և մտավ ուսումնական ծրագրերի մեջ: Աշխատության ներածական բաժնում հեղինակը ներկայացնում է հայերեն բարբառների ուսումնասիրության վիճակը, բարբառագիտական ուսումնասիրությունների համառոտ պատմությունը, բարբառագիտական ուսումնասիրությունների ծրագիրը, գիտական այբուբենը, ուսումնասիրության նդանակները, աշխատության կազմությունը և այլ հարցեր: Այնուհետև հանգամանորեն ներկայացվում են հայ բնակչության տարածման սահմանները, հայկական բոլոր գաղթօջախները, ինչպես նաև այն բնակավայրերը, որտեղ հայերը իրացել են մայրենին՝ դառնալով օտարախոս: Աշխատության թուն նպատակը հայ բարբառների բնիկատուր դասավորությունն է, որանց սահմանների հնչյունաբերականական կարևոր հատկանիշների որոշումը: Հստ Աճառանի՝ աշխարհագրական դասակարգումը չի բացահայտում հայերեն բարբառների բնութագրերը, չի ներկայացնում տարբեր բարբառավանդների ստանձնահատկություններն ու բնորոշ հատկանիշները: Ահա թե ինչու նա քննության է առնում բարբառների դասակարգման հիմունքի խնդիրը՝ գտնելով, որ դասակարգման գլխավոր հիմունքը պետք է բացահայտի բարբառների լեզվաբանական հատկանիշները, իսկ այդպիսի կարող են լինել կամ հնչյունաբանական հատկանիշները, կամ բառային, կամ էլ քերականական առանձին իրողություններ: Աճառանն ընտրեց քերականական-ձևաբանական դասակարգումը, որը բացահայտում է բարբառների էական տարբերություններն ու ընդհանրությունները և հնարավորություն է տալիս բազմաթիվ բարբառները միավորել մի քանի խմբերի մեջ: Իբրև ձևաբանական դասակարգման հիմնական հատկանիշ՝ նա ընտրեց բայի սահմանական նդանակի ներկայի և անցյալի անկատարի կազմությունը, որին հիմնականում գուցադրվում է նաև ներգոյականի, մասամբ նաև թացառականի կազմությունը: Այս սովորույթով էլ նա իրեն հայտնի բոլոր բարբառները բաժանեց *-ում*, *-կը* և *-ել* ճյուղերի, որոնցից *-ում* ճյուղի մեջ մտնող բարբառները սահմանական ներկան և անցյալի անկատարը կազմում են *-ում* վերջավորությամբ դերբայով, *-ել* ճյուղի մեջ մտնողները՝ *-ել* վերջավորությամբ դերբայով, իսկ *-կը* ճյուղի մեջ մտնողները՝ *-կը* նախադր մասնիկով: Դրանցից *-ում* ճյուղին հատկացվեց 7, *-կը* ճյուղին 21, *-ել* ճյուղին՝ 3 բարբառ: Գիտականորեն լուծելով հայ բարբառների դասակարգման խնդիրը և տալով բարբառների դասակարգումն ու խմբավորումը՝ Աճառանն այնուհետև ներկայացնում է բարբառների ընդհանուր հնչյունաբանությունը՝ առանձնակի ուշադրություն դարձնելով բարբառների այն հնչյուններին, որոնք չկան գրական հայերենում և գրաբարում: Աշխատության մեծ մասը նվիրված է հայերեն բարբառների նկարագրությանը: 31 բարբառներից յուրաքանչյուրի նկարագրության մեջ նշվում են աշխարհագրական վայրը, բնակչության վիճակագրությունը, այդ բարբառին հարող բնակավայրերի անունները, նկարագրվում հնչյունաբանական և ձևաբանական կարևոր իրողությունները: Վերջում տրվում են նմուշներ 102 խոսվածքներով: Աշխատությանը կցված է 337 հայաբնակ վայրեր ընդգրկող «Հայոց խոսած լեզուներու և բարբառներու քարտեզը», որտեղ առանձին պայմանական նշաններով ցույց են տրվում բնակավայրի խոսվածքի ճյուղային պատկանելությունը, շրջակա լեզուների և հայերենի տարածման սահմանները: «Հայ բարբառագիտության» ամփոփ շարադրանքն է կազմում «Հայոց լեզվի պատմություն» նրկորդը հատուրի «Հայերենի բարբառները» գլուխը, որտեղ բարբառների դասակարգման հարցի մասին խոսվում է պլիկի հանգամանորեն, քննվում են նոր բարբառներ, կատարվում որոշ փոփոխություններ ու ճշտումներ, իսկ «Ե դարի հայերեն բարբառները» և «Հայ բարբառների ծագման ժամանակը» գլուխները նվիրված են պատմական բարբառագիտության հարցերի քննությանը: Նման անդրադարձ է կատարվում «Լիակատար քերականություն հայոց լեզվի» բազմախառոր աշխատության մեջ, որտեղ քննության նյութ են դարձել մինչ այդ չուսումնասիրված բազմաթիվ խոսվածքներ:

Մեծ լեզվաբանը ուսումնասիրել է նաև բարբառախոս հայ մասնիկների լեզուն ներկայացնելով 11 խոսվածքներում գործածվող 280 բառ, որանց կազմությունն ու ծագումը, մասնիկների լեզվի հնչյունաբերականական առանձնահատկությունները:

Աճառանը դեռևս Փարիզում ուսանելու ժամանակ փորձառական հնչյունաբանության հիմնագիր Ռոսյոյի լաբորատորիայում ստանբեկցի, նույնցի, չույնցի, սնքստագի, մշնցի բարբառախոսների և իր անձի վրա փորձառական մեթոդով ուսումնասիրության էր ենթարկել համապատասխան բարբառների հնչյունաբանությունը, ծանոթ էր ֆրանսերենին

ունենալով ուսումնասիրել բոլոր հայ բարբառները առ տեղատեղ, բայց նյութական միջոցներին գուրկ լինելով, որոշեցի շարունակ վռնել պաշտոնագրաբան»¹։ Այդպիսի շուրջ 40 բարբառներից և հայրուրից ալիքի խառվածքներից հավաքած հայրուստ նյութը և ուսումնասիրությունները, որանք ուղեկցող հանդիսացան հետագա բոլոր ուսումնասիրողների համար։

Աճառյանի հանճարը առավել խորությամբ դրսևորվեց «Հայերենի արևմտական բառարանում», որը հեղինակի շուրջ քառասուն տարվա տրեւան աշխատանքի արդյունքն է՝ դարագլուխ կազմող մի երևույթ, որի մտափն հիացմունքով են խառնել նշանավոր շատ հայագետներ, այդ թվում՝ Անտուան Մեյեն և Նիկոլայա Մալո։ Բառարանը պատրաստ էր այդքան 1922 թվականին, սակայն տպագրվեց 1927-1935թթ.՝ արավետիկ եղանակով, յոթ հատորով, իսկ հետագայում հրատարակվեց (1971-1979)՝ չորս հատորով։ Սկսած 19-րդ դարի 70-ական թվականներից՝ հայոց լեզվի բառարանների ստուգաբանությամբ զբաղվել են բազմաթիվ նշանավոր հայագետներ՝ Լազարյան, Հյուբշմանը, Մեյեն, Պեղերսենը, Լիզենը, Պետրուսյանին, Պետերսենը և ուրիշներ, և արդեն 19-րդ դարի վերջին հայերենի ստուգաբանված բառերի թիվը անցնում էր նրեք հազարից։ Հիմք ընդունելով այդ ամենը՝ Աճառյանը «Արևմտական բառարանում» ընդլայնեց 10996 արմատից ներկայացրեց 5095-ի ստուգաբանությունը, որից 1668-ը անհայտ է իր ստուգաբանած բառերն են։ Բառարանի յուրաքանչյուր բառահոգված բաղկացած է 1) Բառագիտություն, 2) Ստուգաբանություն, 3) Ստուգաբանությունների պատմություն, 4) Գաղափարական բառեր, 5) Հայերենից փոխառյալ բառեր բաժիններից։

Առաջին բաժինը փաստորեն բառարանտի բառագիտական, իմաստաբանական, բառակազմական բազմակողմանի ուսումնասիրությունն է՝ հնչյունափոխական օրինաչափություններով և հնչյունական տարբերակներով հանդերձ։ Այստեղ իբրև գլխաբառ ընդլայնվում է հայերեն արմատը, որից հետո տրվում են նրա ընթակաճական ձևերը, իմաստը, բառիմաստի գրագեղանքի փոփոխ, գործածությունը հնագույն վկայությունները, այդ արմատից կազմված կտրուր բառերը, արմատի տարբեր գրությունները։ Օրինակները իմաստաբանում ընդլայնվում են V դարի մանրագրական շրջանի գրավանությունից։ Բառարանի բուն լեզվաբանական մասը կազմում է բառահոգվածի նրկաբոլ բաժինը, որտեղ տրվում է արմատի ստուգաբանությունը։ Նախ ընդլայնվում է հնդեվրոպական մասյուն ձևը, այնուհետև նրանից առաջացած համապատասխան ձևերը զննակից լեզուներում։ Յուրաքանչյուր լեզվից վկայություններ ընդլայնվում է, թե ինչ նշանակություն ունի արմատն այդ լեզվում և ինչով է այդ նշանակությունը կապվում հայերենի հետ։ Եթե արմատը փոխառյալ է, նշվում է փոխառող լեզուն, այդ լեզվում բառի գրությունը և իմաստը։ Բառահոգվածի վերջում հիշատակվում է տվյալ արմատի ստուգաբանությունն առաջին անգամ առաջարկված հնդեվրոպի անունը և նշվում աղբյուրը։ Երբոր բաժնում ներկայացվում են շատուգաբանված և ոչ հավաստի ստուգաբանություն ունեցող արմատները, նշվում առաջարկված բոլոր ստուգաբանությունները, դրանց հնդեվրոպիները և աղբյուրները, այլ կերպ առած՝ սցս բաժնում ամփոփվում են բառաբանական և ստուգաբանական բոլոր փորձերը հայ կամ օտարագրի հնդեվրոպիների կողմից՝ V դարից մինչև բառարանի հրատարակության ժամանակը։ Չորրորդ բաժնում տրվում են բառի կամ բառարանտի համապատասխանությունները հայերենի 30 բարբառներում, դրանց հնչյունական տարբերակները, իմաստային ու բառակազմական փոփոխություններն ու ձևափոխությունները։ Մատնագիտությամբ ավանդվում էլ շարք անտույց բառերի ու ձևերի իմաստը բացահայտվում է հենց բարբառային տվյալներով²։ Հիմնըորդ բաժնում քննվում է հայերենի ազդեցությունը այլ լեզուների վրա։ Այստեղ հնդեվրոպի ամփոփում է իր և ուրիշ գիտնականների ուսումնասիրությունների արդյունքները՝ հայերենից այլ լեզուներին անցած բառերի մասին։

1942-1962թթ. տպագրվեց հայ բառարանագրության ևս մեկ գլուխգործոց՝ «Անձնանունների բառարանը»՝ հինգ հատորով, որն իրավամբ կարելի է համարել «արմատականի յուրովի շարունակությունը»³։ Այն ընդգրկում է հնագույն ժամանակներից մինչև XV դարը հայոց պատմության մեջ գործածված բոլոր անձնանունները, որ կրել են հայերը, իսկ XV դարից հետո առնված են միայն պատմական և գրական նշանավոր անձների անունները։ Բառարանը փաստորեն ստեղծված է բանասիրական-լեզվաբանական և պատմական-համընթացական սկզբունքների

համալրմամբ, որտեղ ներկայացվում են հայերեն անձնանունների լեզվաբանական-ստուգաբանական և պատմական-կիրառական բազմադրամանի և մանրամասն տվյալներ ու բնութագրումներ: Յուրաքանչյուր անվանը հատկացված է երկու բաժին, որոնցից առաջինում որպես գլխաբառ տրվում է անձնանունը, նրա ծագումը կամ ստուգաբանությունը, այդ անվան փառաքական և ժողովրդական ձևերը: Եթե անունը օտար է, ներկայացվում են նաև նրա համապատասխան ձևերը մի քանի լեզուներով, ինչպես նաև այդ անունը կրող նշանավոր դեմքեր օտար լեզուներից և ժողովուրդներից: Երկրորդ բաժնում ժամանակագրական կարգով բերվում են այդ անունով հիշատակված անձնավորությունները, տրվում նրանց սնվում և ամփոփ կենսագրությունը (եթե կան համապատասխան տեղեկություններ) և այն բոլոր աղբյուրները, որտեղ հիշատակված է այդ անձը: Հեղինակը առավել մանրամասն է գրում նրանց մասին, ովքեր պատմական դեմքեր են՝ գրող, պետական, հասարակական, գիտական գործիչ, գիտնական և այլն: Այսպես Գրիգոր անունը գրականության մեջ հիշատակվում է 745 անգամ: Յուրաքանչյուրի մասին առանձին խոսելով՝ Աճառյանը ընդարձակ հատվածներ է հատկացրել Գրիգոր Լուսավորչին, Գրիգոր Նարեկացուն, Գրիգոր Տղային և այդ անունը կրող այլ նշանավոր դեմքերի:

Աճառյանի հաջորդ խոշոր ուսումնասիրությունն է «Հայոց լեզվի պատմությունը» (I մաս, 1940, II մաս, 1951): Առաջին մասի առաջին գլխում («Նդեվրոպական նախաշրջան») ամփոփվում են հնդեվրոպական լեզուների համեմատական քերականության բնագավառում շուրջ մեկ դարի ընթացքում ձևեր բերված արդյունքները և ներկայացվում «հնդեվրոպացիների» մշակույթի, հնդեվրոպական նախալեզվի ու «նախահայրենիքի» ընդհանուր նկարագիրը: Այնուհետև քննվում են հայերենի ու ցեղակից լեզուների բառային ու հնչյունաքերականական ընդհանրությունները, ինչպես նաև լեզվի պատմական գաղափարն ընդհանուր խնդիրներ: «Հնդեվրոպական բարբառները և հայերենի դիրքը նրանց միջև» գլխում բերվում է հայերենի հնդեվրոպական բառերի (713 բառ) ցանկը՝ նախալեզվյան և ցեղակից ինքնուրույն համապատասխան ձևերի նշմամբ, որից հետո դրանք դասակարգվում են ըստ զբաղմունքային բնագավառների: Դրանց հիման վրա մեծ լեզվաբան ընդհանրում է հայերի նախնական քաղաքակրթության մակարդակը, զբաղմունքը՝ որոշելով նաև ցեղակից լեզուների շարքում հայերենի դիրքը և մերձավոր առնչությունները: Հաջորդ գլուխներում պատմական հաջորդականությամբ ներկայացվում են հայերենի, թրակերենի, փյուրգերենի, փոքրասիական լեզուների, խալդերենի, միտաներենի, Հայաստանի այլ բնիկների և կովկասյան լեզուների, իրանական, հռոմեական, ասորական աղեղնությունները հայերենի վրա: Երկրորդ գրքում ներկայացվում են հունարենից, եբրայերենից, արաբերենից, վրացերենից, թուրքերենից, իհն և նոր եվրոպական լեզուներից, ռուսերենից կատարված փոխառությունները: Յուրաքանչյուր նման աղեղնություն ներկայացնելուց առաջ հեղինակը տալիս է պատմական տեղեկություններ այն պայմանների ու հարաբերությունների մասին, որոնց հետևանքով կատարվել են այդ փոխառությունները: Բերվում են նաև փոխառյալ բառերի ամբողջական ցանկերը և դասակարգվում դրանք ըստ զբաղմունքային բնագավառների: Երկրորդ գրքում հեղինակը առանձնաձևի ուշադրություն է դարձրել գրաբարի զարգացման տարբեր շրջաններին, միջին հայերենին, աշխարհաբարին, հայերենի բարբառներին՝ լեզվական հարստ փաստերով նկարագրելով հայերենի՝ պատմական երկարատև ժամանակաշրջանում կրած փոփոխությունները:

«Հայոց լեզվի պատմություն» մեջ Աճառյանը քննության չի առնում պատմական քերականության հարցերը՝ ընթերցողին զգուշացնելով, որ քերականության պատմությունը թողնում է առանձին և հարգամանալից քննության: Այդ քննությունը նա կատարեց «Լեզվատար քերականություն հայոց լեզվի համեմատությամբ 562 լեզուների» բազմահատոր աշխատության մեջ: Հատորների հերթականության խախտումով երկրորդ հատորն է կազմում «Ներածությունը» (1955), որը քաղկացած է երկու մասից՝ «Լեզվաբանության ներածություն» և «Լեզուների դասակարգությունը»: Առաջին մասում Աճառյանը քննության է առնում լեզվաբանության այնպիսի կարևոր խնդիրներ, ինչպիսիք են՝ լեզվի բնույթը, ծագումը, փոխանցումը, էվոլյուցիան, հատկությունները, հասարակական, հոգիքանական և բնաբանական կոդները, երկրորդ մասում քննության են առնվում լեզուների ցեղակցությունը, լեզվաբնութանիքները և նրանց բնույթը, լեզուների վիճակագրությունը և դասակարգումը, նախալեզուների վերականգնումը, ընդհանուր նախալեզուն:

Մյուս հինգ հատորներն ունեն միատևական կառուցվածք: Դրանցից յուրաքանչյուրում քննվում են մեկ կամ մի քանի խոսքի մասեր. ինչպես նաև խոսքի մասերի որոշ ընդհանրություններ: Առաջին հատորում (1952) քննության են ենթարկվում ածականը և թվականը, երկրորդում (1954)՝ դերանունը, երրորդում (1957)՝ գոյականը, չորրորդում (Ա գիրք. 1959, Բ գիրք, 1961 թ.)՝ բայը, հինգերորդում (1965)՝ դերբայը, նախդիրը և նախադրությունը, մակբայը, շակվապը, ձայնարկությունը: Վեցերորդ հատորում (1971) հեղինակը ներկայացնում է ձայնախոսությունը և ձայնախոսությունը:

Ամեն մի խոսքի մասի ուսումնասիրությունը սկսվում է ընդհանուր ներածական տեսությամբ տվյալ խոսքի մասի վերաբերյալ, այնուհետև առաջին հատվածում ներկայացվում է լեզվական տվյալ իրողության, տվյալ երևույթի ընդհանուր լեզվաբանական քննությունը՝ 562 լեզուների տվյալների հիման վրա: Հաջորդ հատվածը համեմատական լեզվաբանական հետազոտություն է հնդեվրոպական լեզվաբանության շրջանակներում: Երրորդ հատվածում, որը նվիրված է հայերենի համեմատական քերականությանը, նախ նկարագրվում է տվյալ երևույթը հնդեվրոպական նախալեզվում և նրա զարգացումը ցեղակից լեզուներում, որից հետո այդ իրողության զարգացումը հայերենում մինչև V դարը: Ուսումնասիրության վերջին հատվածը հայերենի պատմական քերականությունն է:

Հայ մեծ լեզվաբանը իր ուսումնասիրություններին գուրնթաց ողջ կյանքի ընթացքում զբաղվել է մատենագրությամբ՝ նախանձելի հմտությամբ ու պարտաճանաչությամբ տասնյակ գիտական աշխատությունների մեջ ներկայացնելով նաև խնդրո հարցի շուրջ մինչև այդ եղած գրեթե բոլոր ուսումնասիրությունները: Պատահական չէ, որ նա համարվում է «առնչամատենագետ լեզվաբան»⁶ հայ լեզվաբանության մեջ: Մատենագիտական տեղեկատվությունը Աճառյանի ուսումնասիրություններում արտահայտվում է մատենագիտական հղումների, տեղեկությունների, գրականության գանկերի ձևով: Մատենագիտական հղումներով գերիազնված է «Լիակատար քերականություն հայոց լեզվի» բազմախտոյալը, որի էջերում վկայաբերվում են շուրջ մեկ հարյուրամյակի ընթացքում հայերենի համեմատական ու պատմական քերականությանը նվիրված ուսումնասիրություններն ու բազմաթիվ ուսումնասիրողների կարծիքները, իսկ ներածության մեջ շարադրվում են ուսումնասիրվող հարցերի մասին եղած տեղեկությունները, վեր հանվում դրանց արժանիքները ու թերությունները: Այդ տեսակետից ուշագրավ են նաև «Հայոց անձնանունների բառարանը» և «Հայերենի արմատական բառարանը», որոնցից առաջինին կցված է շուրջ 340 նյութից բաղկացած մի ընդարձակ գանկ, չնայած օգտագործված տվյալի և ձևազվի աղբյուրների թիվը մի քանի անգամ գերազանցում է դրան, երկրորդում ընդգրկված են շուրջ 1200 համառոտագրություններ, որոնցով նշված են միայն օգտագործված գրքերի և պարբերականների, իսկ արմատների մեկնաբանության «Մոտղաբանությունների պատմությունը» բաժնում զետեղված են դարերի ընթացքում արված բոլոր ստուգաբանական քննությունները և նույնիսկ դիտողությունները:

Մի շարք ուսումնասիրություններում օգտագործված աղբյուրների մասին տրվող տեղեկությունները վեր են ածվում մատենագիտական տեսությունների: Նման քննությունն «Գավառական բառարաններու պատմական» հատվածը «Հայերենի գավառական բառարանի» առաջաբանում, «Հայ բարբառագիտության պատմությունը» հատվածը «Հայ բարբառագիտություն» աշխատության ներածականում, ինչպես նաև «Հայոց գրերը» (1984) աշխատության առաջին մասը՝ «Աղբյուրներ և նրանց քննությունը» խորագրով: «Մատենագիտություն» վերնագրով առանձին բաժիններ ունեն Աճառյանի բարբառագիտական մի շարք մենագրություններ, իսկ որոշ աշխատություններ օժտված են առանձին գլուխների կցված աղբյուրների գանկերով:

Ընդհանուր առմամբ այնտեղ է առել, որ շարունակելով հայ դասական բանասիրության, հատկապես Մխիթարյան հայրերի տվանդությունը՝ Աճառյանը գրեթե իր բոլոր աշխատություններում անխրաժեշտ է համարում տևողակ պաշին, թե ուսումնասիրության ընթացքում ինչ աղբյուրներից է օգտվել, և ընդհանրապես ինչ ուսումնասիրություններ կան տվյալ հարցի շուրջը:

Աճառյանի հավաքած մատենագիտական բոլոր նյութերի նշված բոլոր գանկերի ետնադուրսարն է կազմում «Հայ լեզվաբանական մատենագրություն» անտիպ աշխատությունը, որտեղ ընդգրկված են հայերեն և օտար լեզուներով աշխարհի տարբեր տեղերում 17-րդ դարի

վերջից մինչև 20-րդ դարի 40-ական թվականները տպագրված շուրջ 4000 գրքեր. հատվածներ. հոդվածներ, որոնց մասին տեղյակ էր հեղինակը, և որոնք այս կամ այն կերպ անցվում են հայերենին: Եթե սրան ավելացնենք տարբեր տարիների կտրիմամ, Թավրիզում, Թեհրանում, Նոր Բայազետում, Էջմիածնում ուսումնասիրած հազարավոր ծեռագրերի ցուցակների կազմումը և երատարակումը, ապա իրավամբ կարող ենք Աճառյանին բնութագրել նաև որպես մեծ մատենագետ:

Այսպեսով չեն սպառվում աշխարհառակ լեզվաբանի ուսումնասիրությունները: Նա հեղինակ է երկու հայրույրից ավելի տպագիր և անտիպ ուրիշ աշխատությունների, հոդվածների, գրախոսությունների, որոնց մի մասն առնչվում է հայ գրականության պատմությանը և վիճաբանությանը, հայ ժողովրդի պատմությանը, արևելքի պատմությանը, հայ բանախոսությանը և այլ բնագավառների:

Առանձնակի արժեք ունի նաև «Կյանքիս հուշերից» (1967) աշխատությունը, որտեղ Աճառյանը իր կենսագրությանը գուցենթաց արժեքավոր տեղեկություններ է տալիս Մաթի, Վուրջմանի, Մելի, Պարոնյանի, Հովհաննիսյանի, խրիմյան Հայրիկի, Աբելյանի, Կոմիտասի, Մանանյանի և հայ ու օտարագրի բազմաթիվ ուրիշ գիտնականների, գրողների, մանկավարժների, հասարակական գործիչների մասին մանրամասն ներկայացնելով նաև իր այցելած երկրները, գավառները, քաղաքները, գյուղերը, նրանց բնակիչների կենցաղը:

Ամփոփում

Հոդվածում բնութագրվում է հայ լեզվաբանության մեծագույն ներկայացուցիչ Հրաչյա Աճառյանի մանկավարժական, լեզվաբանական և մատենագրական գործունեությունը: Հայ բանափորության և պատմագրության համար մեծ արժեք են ներկայացնում նրա այնպիսի աշխատություններ, ինչպիսիք են «Հայ բարբառագիտություն», «Գավառական բառարան», «Հայերենի արմատական բառարան», «Հայոց անձնանունների բառարան», «Հայոց լեզվի պատմություն», «Լիակատար քերականություն հայոց լեզվի» համալսարանային 562 լեզուների»: Աճառյանը նաև հեղինակ է ավելի քան 200 տպագրված և անտիպ գիտական աշխատանքների, որոնց մի մասը վերաբերում է գիտության այլ բնագավառների:

Резюме

В статье характеризуется педагогическая, лингвистическая и библиографическая деятельность крупнейшего представителя армянского языкознания Рачьи Ачаряна, 130-летие со дня рождения которого исполнилось в марте этого года. Для армянской филологии и историографии, большую ценность представляют такие его труды, как “Армянская диалектология”, “Армянский диалектологический словарь”, “Корневой словарь армянского языка”, “Словарь армянских личных имен”, “История армянского языка”, “Полная грамматика армянского языка в сравнении с 562 языками”. Ачарян также является автором более 200 напечатанных и непечатанных работ, часть которых относится к иным сферам науки.

Ծանոթագրություններ

1. Տես Հր.Աճառյան, Հայերեն գավառական բառարան, Թիֆլիս, 1913, էջ 18:
2. Տես Հր.Աճառյան, Մանկական բարբառ, Բանասիր, Փարիզ, 1901, N3, պրակ Ա:
3. Տես Հր.Աճառյան, Կյանքիս հուշերից, Երևան 1967, էջ 438:
4. Տես Հայերենի բարբառագիտական առլաւ, Խ.1, Երևան, 1982, թջ 52-53:
5. Տես Ա.Ս.Ղարիբյան, Հայ լեզվաբանության խոշորագույն ներկայացուցիչը, Պատմաբանասիրական հանդես, 1966, էջ 18
6. Տես Ա.Հարությունյան, Աճառյանը մատենագետ, Բանքեր Երևանի համալսարանի, 1986, N3, էջ 36:

ԲԱԶԵԼԻ ՄԻՍԻՈՆԵՐԱԿԱՆ ԸՆԿԵՐՈՒԹՅՈՒՆՆԸ ԵՎ ՆՐԱ ԼԵԶՎԱԿՐԹԱԿԱՆ ԳՈՐԾՈՒՆԵՐՈՒԹՅՈՒՆԸ ԸՌԻՇԵՐՈՒՄ

Օ.Ե.Բաբայան, Ա.Է. Հայրապետյան

հայոց լեզվի և նրա դասականության մեթոդիկայի ամբիոն

19-րդ դարի 20-30-ական թվականներին Շուշիում դաստիարակչական, լեզվակրթական որոշակի աշխատանք է կատարում Բազելի միսիոներական ընկերությունը: Սակայն դավանաբանական բնույթի մի շարք հարցեր դժգոհություն են առաջացնում հայ հոգևորականության մեջ, և ցարական կառավարությունը արգելում է նրանց գործունեությունը կտվիատում:

1815թ. Շվեյցարիայի Բազել քաղաքում հիմնադրվում է Բազելի քարոզչությունը: Բազելում են հոգևոր դպրոցներ, որտեղ պատրաստվում են քարոզիչներ: Ուսումնառումը հետո քարոզիչներն իրենց առարկությունն իրականացնում էին Անգլիայի և Հոլանդիայի Ավետարանական-քարոզչական ընկերություններում: 1820թ. Բազելի քարոզչությունը վերածվում է ընկերության: Ուսումնառումը քարոզիչները կարող էին աշխատել նաև ուրիշ նրկներում: Այդ տարիներին ռուսական կայսրության հարավում գտնվող գերմանական գաղութների համար հոգևոր հովիվներ էին փնտրվում: Բազելի միսիան դա ընդունում է որպես կոմիտեի և Առաջավոր Ասիայի շրջաններում իրենց առարկությունը իրականացնելու կոչ: Դեռ 1815թ.-ից Բազելի միսիան ցանկանում էր ներդրում ունենալ համաշխարհային միախառնման մեջ և դրա իրականացումը տննում էր ոչ քրիստոնեական ժողովուրդների շրջանում տարվող աշխատանքի մեջ: Իրենց կրոնական և ազգային պարտականություններից ելնելով՝ քաղցիցները չէին կարող հրաժարվել գերմանական գաղութներում հոգևոր հովիվ լինելուց, բայց դա կարծես կողմնակի առաջնություն էր դառնում նրանց համար:

1821թ. կոմիտեի և Առաջավոր Արևելք են ուղարկվում առաջին միսիոներները: Այդ և հաջորդ տարիներին նշված տարածքներ են գալիս տասնչորս միսիոներներ, որոնց մի մասը ռուսական կառավարության հանձնարարությամբ գաղութներում աշխատում է որպես քահանա:

Ընդհանրապես կոմիտեի միսիոներական աշխատանքը պետք է տարվեր երեք ուղղությամբ. 1. հոգևոր հովիվություն անել գաղութներում, 2. միսիա թաթարների մեջ, 3. միսիոներական կենտրոն ստեղծել Շուշիում, որը կազմապես միախառնվեր ճյուղին էր:

1822թ. Բազելի Ավետարանական-քարոզչական ընկերությունը Պետերբուրգում ռուսական կառավարությունից թույլտվություն է ստանում Շուշիում սկսելու քարոզչական գործունեություն: Այս ընկերության ներկայացուցիչները Ավգուստ Դիտրիխի և Ֆելիցիան Զարեմբայի ղեկավարությամբ 1823 թ. ժամանում են Շուշի և այստեղ ծավալում կրթադաստիարակչական և դավանաբանական աշխատանքներ: Շուշիում աշխատող միսիոներների մի մասը աշխատանք է տանում թաթարների շրջանում, մի մասն էլ իրենց նվիրում է հայերին: Միսիոներները աշխատում էին հայերի շրջանում նորարարություններ մտցնել արևմտաեվրոպական շնչով: Վերագալուսում հայերն էլ պետք է միսիոներական աշխատանք կատարեին թաթարների մեջ: Շուշիում բացվում են դպրոցներ հայ նրիտասարդների համար, թարգմանվում է Աստվածաշնչի որոշ մասը, տարածվում են հայրապետի գրություններ, որոնք տպագրվում են Շուշիի միսիոներական տպարանում: 1824-25թթ. Ա.Դիտրիխը Բազելում միսիոներական կոմիտեի և հրաշանգի Բյուսմարտի հետ (առ որոշիչ դեր էր խաղացել կոմիտեի միսիայի գործում) ճշտում է միսիոներների աշխատանքի ձևը, աշխատավարձի չափը և այլն: Այդ խորհրդակցությունների արդյունք էր Բազելի միսիոներական ընկերության 1825թ. հրահանգը, որը միսիոներների հիմնական օրենքն էր:¹ Սակայն հաջորդ տարիների իրադարձությունները, հատկապես ռուս-պարսկական պատերազմը, համաճարակները, արգելքներ ու խոչընդոտներ են ստեղծում միսիոներական աշխատանքի կազմակերպման համար: Բանի որ քառ օրենքի միայն ուղղափառ եկեղեցին իրավունք ունի միսիոներական գործունեություն ծավալել Ռուսաստանի այլադավան բրիտանականների մեջ, բազելցիների միսիոներական գործունեության իրավական հիմքը կայուն չէր: Այն պայմանավորված էր ռուսական թագավորների անհատական վերաբերմունքով: Երբ 1828թ. Ավերստեր Առաջին կայսրը մահանում է, նոր տիրակալը Նիկոլայ Առաջին կայսրը, գերապետություն է տալիս Բազելի միսիոներական գործունեությանը: Բայց քանի որ նրանք բողոքականներ էին, իրենց գոյատևությանը խանգարում էին ռուսական կայսրության կրոնական միասնականությունը, որին ձգտում էր Նիկոլայ Առաջինը Ռուսաստանում: Բողոքականները չեն

գնել ու ձեռնարկել ուսումնարանի, տպարանի և այլ պնդանքի համար շինք շինել. «...ընկը քարակիր կրկնապակ տուն ամենայն յարմարություններով, շուրջը պարսեղ, ջուր ծաղկոց»:

Բազելի ընկերությունը քարոզիչներին հանձնարարել էր. «1.Տարածել Աստուծոյ յօսքը նոյն կողմերի ազգաց և լեզուաց մէջ, առաջնորդ ունենալով Մեծ Բրիտանիոյ և Այլաւմիոյ Աստուածաշնչի ընկերութեան իմաստնաբար յօրինած կանոններն ու հաստատութիւնը 2.Սովորել տեղական նշանաւոր և Աստուծոյ յօսքը տարածելու համար կարելոր լիզրոնները մի քանիսը - արաբներն, պարսկերէն, թաթարներն, թուրքերէն և նոր յունարէն: Ձեզանից մինն, ասած է երեսնանցների մէջ, գիտէ սլաւոնական լեզուներն և նոր յունարէնի տարերջը. միւսն արաբներէնի և պարսկերէնի սկզբունքը: 3.Հիմնել մի յարմարաւոր տեղ տպարան՝ Ս. գիրքը զանազան լեզուներով տպելու համար. տպելու նաև դասագրեմար իրանց հիմնած ուսումնարաններին համար»:

Ա. Դիտրիխը և Ֆ. Ջարնմբան ընդհանուր քրիստոնեական-միսիոներական նպատակ էին հետապնդում: Նրանք զանկանում էին քրիստոնեաների մեջ տարածել Սուրբ գիրքը, իսկ էպրո ինչ կրօնաւաճիտ անել միայն հեթանոսներին, մահմեդականներին և հրեաներին: «Բրիտանից համար մենք կը հիմնենք ուսումնարաններ, ուր կ'աւանդուի Աստուծոյ յօսքն, որ հաստատարապէս ամեն քրիստոնեաներինն է: Մենք գիտենք, շարունակում են. որ մարդ ինչ եկեղեցու էլ պատկանելիս լինի՝ կը փրկուի, յէ՛ք սիրտն Աստուծուն նուիրէ...» (Акты Кавк. Арх. Ком. т.VI, с.469):⁹

Ինչպէս նկատում է Լեոն, եվրոպացի կրթված քարոզիչներն էլ շնն կարող գերծ լինել կրօնական նեղ նախապաշարունմներից, դառնալ աշխարհաբարաբացի քրիստոնյա: Ղատակարալչական նպատակով նրանք Շուշիում գեղեցիկ գործ են սկսում, բայց դալկանաքանական նպատակը՝ «ազգեր և պնտություններ իրարով պցող ու խորտակելո այս եին ուրուականը, պիտի նորից բարձրացնէր իր գլուխը դաստիարակչականը յարտակելու համար»:¹⁰ Բազելի միսիոներներն իրենց ծավալած գործունեությունը ոչ քրիստոնյա ազգերի շրջանում իրականացնում էին մասնակիորեն, ուշադրությունը հիմնականում կենտրոնացնում էին հայերի վրա: Դեռ 1823թ. իրենց փաստաթղթերում նրանք գրում են. «Թէպէտ մենք մտադիր ենք սկզբում մի քանի տարի շարունակ առանձին ուշադրութիւն դարձնել Աստուծոյ յօսքը տարածելու միակայն հայոց մէջ և հաստատելու սոցա համար ուսումնարաններ, այլ սակայն մեր ինկական նպատակն է այն, որ զալուց ժամանակներում առաւելապէս մահմեդականներին քարոզենք աշխարհի վրիկէ Բրիտանի անտաքանը » (Акты Кавк. Арх. Ком. т.VI, с.469):¹¹

1827թ. Շուշիում բացվում է Բազելի միսիոներական ընկերության ուսումնարանը, ուր աշակերտներին թիկը սնել տարում 30-40-ից հասնում է 130-ի: Փաստորեն դա մի ժողովրդական դպրոց էր: «Մանկունք զանազան դասակարգներից էին,- գրում էին միսիոներները,- բայց մենք աշխատում էինք, որ չբարոքներ լինին: Նորա հասակով 10-18 տարեկան էին. մեծ մասամբ Ղարաբաղից հայք: Սովորում էին հայերէն գրել ու կարդալ. ընթերնում էին Նոր Կտակարան. մասամբ և հինը վարժվում էին թարգմանութեան մէջ՝ գրաբարից աշխարհաբար և հուկադարձօրէն: Մեզանից մինն ուսուցանում էր թուաբանութիւն և աշխարհագրութիւն. կազմելով սոցա համար և հայերէն դասագրքեր: Մի ժամանակ աշակերտներից ոմանց ուսուցանում էինք նաև ռուսաց լեզու...»¹²

Մի քանի հայեր նույնպէս ուսուցչություն էին անում ուսումնարանում, այդ թվում և Պողոս վարդապետը, բայց նրանց աշխատանքը վերահսկվում էր միսիոներների կողմից:

«Մենք հսկում էինք դասատութեան մեթոդին, բարոյականութեանը, կարգապահութեանն ու աշխատութեանն: ...Երկու սակաւագուրք սովորում էին մեզանից մէկի մօտ յունարէն և իբրև սորան օժանդակ՝ լատիներէն. իսկ մէկը սովորում էր անգլիերէն: Սորա էլ օգնում էին իրանց ուսուցչին թարգմանելու Նոր Կտակարանը գրաբարից աշխարհաբար: Սորա միտք ունէին ներայերէն ևլ սովորել,որ Ա. Գիրքը բնագրով կարդան», - գրում են նրանք (Акты Кавк. Арх. Ком. т.VII, с.308):¹³

Այդ դպրոցը նաև կատարում էր մի այլ շատ կարևոր դեր: Միսիոներական դպրոցն ավարտած ներտատարդներից ոմանք ինքնուրույն կամ էլ միսիոներների օժանդակությամբ Շուշիում և գլուղերում նույնպէս բացում էին դպրոցներ: Այդպիսի հինգ դպրոցներ են բացվում (Նրկուտը՝ Շուշիում, Նրկը՝ գլուղերում), որոնցից յուրաքանչյուրում սովորում էր քսան-երեսուն աշակերտ: Փաստորեն կրօնական նպատակ ունեցող եվրոպացի բողոքականները հայ ներտատարդներին այնպիսի կրթություն էին տալիս, որ, կրօնական լինելով հանդերձ, դատարարակչական մեծ դեր էր կատարում: «Իսկապէս ժողովրդական դաստիարակութեան գործն էր սկսում Ղարաբաղում և այս կողմից Շուշու «լեմսին չլօլը» (գերմանական դպրոցը)

նման էր Թիֆլիսի Ներսիսյան դպրոցին, որի հիմնադիրը դրանից առաջ էր զգացել ժողովրդական կրթության ահազին խորհուրդը և բաց էր արել դպրոցը հասարակության բոլոր խավերի առջև»։

Միսիոներական դպրոցը նաև պատճառ է դառնում, որ շուտակաճ կառավարությունը ևս մտածի ժողովրդական կրթության մասին. 1831թ.-ից գաղափարական պետական տուսական դպրոցներ են բացվում Անդրկովկասի զանազան քաղաքներում, այդ թվում և Շուշիում։

Բազմեցի բողոքական քարոզիչների գործունեության մի կարևոր կողմն էլ հրատարակչությունն էր։ Չնայած հրատարակում էին կրոնական-բարոյական բովանդակություն ունեցող թարգմանություններ և ինքնուրույն գլուխներ, բայց և այնպես նրանք դառնում են աշխարհաբարի առաջին տարածողները։ Բազմեցի քարոզիչները, որոնք նվիրված էին կրթությանը ու դաստիարակությանը ստացած մարդիկ էին, լավ էին ըմբռնել խոսակցական լեզվի նշանակությունը կրթության և դաստիարակության հարցում։ Ինչպես վկայում է Տ. Ղուկասյանցը «...այս խմբի ղեկավարն և հոգին էր Ֆելիցիա Ջարեմբան։ Սա ի բնէ Լեհացի էր և ազնուական տնից, կոմսի սխտողով, ուսած էր Դոբրագտու համալսարանում և ստացած փիլիսոփայության դոկտորի աստիճան, յետոյ դարձած էր քառասուներ սենատի մեջ... Գիտնական պաշարով Ջարեմբայից յետ էին մնում նորա ընկերակից ընկերներն ևս, որոնցից մինը՝ Դիտրիխ մինչև անգամ Մոսկվայում Սալյանքեան Միք. վարդապետի մոտ սովորել էր հայոց գրաբար լեզուն»։¹⁵ Նրանցից մեկն էլ՝ Հաազը, սովորել էր «Լաթաբադի հայ գաւառաբարբառը»։

Տպարանը Շուշիում բացվում է դպրոցի հետ՝ 1827թ.։ Միսիոներական հրատարակությունները յույս էին տեսնում ինչպես Շուշիում, այնպես էլ Մոսկվայում՝ Լազարյան ճեմարանի տպարանում։ «Միայն այս տպարանը, ինքնուրույն, մի գեղեցիկ ներույթ էր Շուշու խուար իրականության մեջ, որին կարող էր նախանձել նույնիսկ Էշմիածինը իր անկատար տպարանով։ Միսիոներների տպարանական գործունեությունն արդիւնքներն էին (թէ Շուշում և թէ Մոսկվայում) 11.679 օրինակ հայերեն, 728 օրինակ պարսկերեն, 147օրինակ թուրքերեն և 100 օրինակ եբրայերեն գրքերը... Առաջին հրատարակությունը յույս է տեսնում 1828թ.՝ «Պատմություն Սուրբ Գրոց»։¹⁶ Թե՛ Շուշիում 7-8 տարվա ընթացքում հրատարակած, թե՛ նրանց հետնորդների՝ Լազարյան ճեմարանում տպագրած գրքերը աշխարհաբար էին, ժողովրդին հասկանալի լեզվով։ Ակադեմիկոս Գ. Սևակը ուշադրության արժանի էր համարում այն հանգամանքը, որ «19-րդ դարի առաջին քառամյակի կեսերին Շուշում Բազմեյան միսիոներներ Դիտրիխը և Ջարեմբան ծնունդներից միսիոներական գրականության հրատարակությունը այնպիսի աշխարհաբարով, որն իր մաքրությամբ և պարզությամբ գերազանց է ոչ միայն մինչև 30-ական թվականները, այլև մինչև 60-ական թվականները հրատարակված բոլոր գրքերի լեզվից»։¹⁷ Գ. Սևակը հետաքրքիր է համարում այն փաստը, որ Շուշիի «Ավետարանական ժողովրդի տան մեջ» վաճառվող բոլոր գրքերն էլ աշխարհաբար են. «Մեզ հետաքրքրողն այժմ ոչ այդ գրքերի կրոնական բովանդակությունն է, ոչ էլ այն, որ դրանց հրատարակիչներն ու խմբագիրները օտարազգի միսիոներներ էին։ Ամենից ուշագրավն ու մեզ այստեղ հետաքրքրողն այն է, որ այդ գրքերի մեջ արտահայտություն է գտել անցյալ դարի 20-ական թվականների խոսակցական աշխարհաբարը ստանց գրաբարյան ավելորդ համեմունքների, որպիսիք հետոսկ էին ուղղվառու րուսավորչականների լեզվին։ Այս օտարազգիները ժողովրդից սովորեցին կենդանի լեզուն և այդ լեզվով էլ հրատարակեցին իրենց պրոպագանդիստական գրականությունը՝ առանց լեզվաշինարարական այս կամ այն նկրտումի»։¹⁸

Լեզվաբան Մ. Լազարյանը նույնպես նշում է, որ «Ժամանակի Արարադյան քաղաքի հիման վրա մշակվող լեզվի առանձնահատկությունները գրեթեմամբ են նաև թարգմանական գրականության մեջ։ Շուշիում 1832-35 թվականներին յույս են տեսնում աշխարհաբարով գրված մի շարք այնպիսի թարգմանություններ, որոնց լեզուն թավականաչափ մշակված ու եղելված է»։¹⁹

Շուշիում հրատարակվում են նաև հայ քերականների՝ մալբոնի լեզվին նվիրված գրքեր, որոնք ներկայացնում են հայերենի ուղղախոսությունը, ուղղագրությունը, քերականությունը։ Այսպես, օրինակ, Ղոդոս Ներսիսյանց Լաթաբադի վարդապետի «Կամառսուդիան հայկական քերականության մեջ» (1829թ.) աշխատությունը, Հովսեփ Արզախիցի վարդապետի «Համաստու քաղցիրը ի գրաբար յաշխարհաբար» (ի պէտս համբավաց)» (1830թ.) քառաբանը որոշակի դեր են խաղում հայերենի ուսումնասիրության բնագավառում։

Այսպիսով, չնայած որոշակի թերություններին, «Բազելցիների միսիոներական գործունեության հիմքում ընկած էր մայրենի լեզվով կարդալու և գրելու հմտությունների ձևավորման մանկավարժական հիմնադրույթը: Նրանք Լոմվասի կարևորագույն կենտրոններից մեկում՝ Շուշիում, էապես նպաստում էին հայ բնակչության կրթամակարդակի բարձրագույնը»²⁰ իսկ նրանց տալագրած գրքերը փաստական նյութ են ծառայում՝ այդ տասնամյակների աշխարհաբար ուսումնասիրելու համար:

Ամփոփում

Բազելի միսիոներական ընկերության ներկայացուցիչները 1823թ-ից Շուշիում ծավալել են կրթադաստիարակչական, նաև դավանաբանական գործունեություն: Նախապատրաստական որոշ աշխատանքներից հետո 1827թ. նրանք Շուշիում բացել են ուսումնարան և տպարան: Աշակերտների թիվը մեկ տարում 30-40-ից հասել է 130-ի, որոնք 10-18 տարեկան չլավոր «դարբաթացի հայք» են: Շրջանավարտներից ոմանք նույնպես Շուշիում և գյուղերում բացել են դպրոցներ: Լեզվական առումով հեռաքրքրի է, որ տալագրված բոլոր թարգմանական և ինքնուրույն գրքերը աշխարհաբար են. նրանցով կարելի է պատկերացում կազմել այդ շրջանի աշխարհաբարի մասին:

Резюме

Представители Базельского миссионерского общества с 1823 года в Шуши развернули учебно-воспитательную, а также богословскую деятельность. После определенных подготовительных работ в 1827 г. Они в Шуше открыли школу и типографию. Число учеников через год от 30-40 возросло до 130. Это были 10-18-летние бедные "карабахские армяне". Некоторые из выпускников также открыли школы в Шуше и в селах. С языковой позиции интересно, что все напечатанные ими переведенные и самостоятельные книги написаны на новозармянском языке. И это дает нам возможность составить представление об ашхарабаре этого периода.

Ծանոթագրություններ

1. St'u Fbhrer zum Archiv der Basler Mission, Sßdrussland und Persien (besonders Kaukasus 1820 -1840). CH - 4003 Basel, Schweiz, 1980, էջ 1-38.
2. St'u Հայկական սովետական հանրագիտարան, հ. 2., է. 1976, էջ 515:
3. Հ. Ղուկասնանց, Բողոքականության Լովկասու Հայոց մէջ, Թիֆլիս, 1886, էջ 29:
4. Լեռ. Պատմություն Ղարաբաղի Հայոց Թմնական Հոգևոր Դպրոցի (1838-1913), Թիֆլիզ, 1914, էջ 96:
5. St'u Fbhrer zum Archiv der Basler Mission, Sßdrussland und Persien (besonders Kaukasus 1820 -1840). CH - 4003 Basel, Schweiz, 1980, էջ 4.
6. St'u Լեռ. Պատմություն Ղարաբաղի Հայոց Թմնական Հոգևոր Դպրոցի (1838-1913), Թիֆլիզ, 1914, էջ 86-87:
7. Հ. Ղուկասնանց, Բողոքականության Լովկասու Հայոց մէջ, Թիֆլիս, 1886, էջ 8:
8. Հ. Ղուկասնանց, Բողոքականության Լովկասու Հայոց մէջ, Թիֆլիս, 1886, էջ 4:
9. Հ. Ղուկասնանց, Բողոքականության Լովկասու Հայոց մէջ, Թիֆլիս, 1886, էջ 6-7:
10. Լեռ. Պատմություն Ղարաբաղի Հայոց Թմնական Հոգևոր Դպրոցի (1838 -1913), Թիֆլիզ, 1914, էջ 88:
11. Հ. Ղուկասնանց, Բողոքականության Լովկասու Հայոց մէջ, Թիֆլիս, 1886, էջ 5-6:
12. Հ. Ղուկասնանց, Բողոքականության Լովկասու Հայոց մէջ, Թիֆլիս, 1886, էջ 16-17:
13. Հ. Ղուկասնանց, Բողոքականության Լովկասու Հայոց մէջ, Թիֆլիս, 1886, էջ 16-17:
14. Լեռ. Պատմություն Ղարաբաղի Հայոց Թմնական Հոգևոր Դպրոցի (1838 -1913), Թիֆլիզ, 1914, էջ 91:
15. St'u Հ. Ղուկասնանց, Բողոքականության Լովկասու Հայոց մէջ, Թիֆլիս, 1886, էջ 3:
16. St'u Լեռ. Պատմություն Ղարաբաղի Հայոց Թմնական Հոգևոր Դպրոցի (1838-1913), Թիֆլիզ, 1914, էջ 93:
17. Գ. Սևակ, Ժամանակակից հայոց լեզվի դասընթաց, Ե., 1955, էջ 60:
18. Գ. Սևակ, Ժամանակակից հայոց լեզվի դասընթաց, Ե., 1955, էջ 61:
19. Ս. Ղազարյան. Հայոց լեզվի համառոտ պատմություն, Ե., 1981, էջ 343:
20. St'u Խ.Ղազարյան (ԳԴՀ), Բազելի միսիոներական ընկերությունը և նրա գործունեությունը Շուշիում, հայ գրերի գյուտի և Ամարասի դպրոցի հիմնադրման 1600-ամյակին նվիրված կրթական միջազգային գիտաժողովի թղթիկներ, Ե., 2005, էջ 173:

ՆԱՐԵԿԱՅՈՒ ԱՆՎԱՆ ԵՎ ՆՐԱՆ ԱՌՆՉՈՂ ԲԱՌԵՐԻ ԿԻՐԱՌՈՒԹՅՈՒՆՆԵՐԸ ՉԱՓԱՄՈՅՈՒՄ

Մ.Ա.Մինայան

հայոց լեզվի և նրա դաս. մեթ. ամբիոն

Այս հոդվածում նախապես ունենք համապատասխան բնագրային օրինակներով լուսաբանելու գնդարկման չափանիշները կիրառված Գրիգոր Նարեկացու անվան դրսևորման լեզվաբանական արտահայտությունները:

Գրիգոր Նարեկացին իր աստվածատուր շնորհքով, հավատով ու հոգեվարար քանսրովետով մի ամբողջ հազարամյակ է. ինչ ոգեղեն դասերով ինչպիսի է որպես լուսավոր ներսյա, ուստի հաղորդական է արդի արեգայում նրա անբողջական կամ որևէ հատկանիշի պատկերավոր ու արտահայտիչ ընդգծվելը, որ իշխող ձևն իր մեկնական պայման ազդանուն, կիրառությունն է: Այն ունի երևույթ գրսևորմանը:

1. Նարեկացի հասուն անվան իգակի թվի երկրորդը՝ բառաների կիրառությունը՝ որպես չարսիրական նվագազույն միավոր՝

1. համարական կառուցված (հիմք + վերջավորություն)

ա) ուղղական երկրորդ (ամենատարածվածն է՝ 20-ից ավելի, որոնց մեծ մասը հուլի. Ժիրագի «Հայոց հանքանվան»-ում է կիրառված)

Եվ Նարեկացին ճիշտ հազարամյա հորս հայրը մեծ,

Դանքանիս ասաց՝ «Այս տղան էլ իմ արդից խմեց,

Ինչպես կրկնվին մասով օրերն Աստվածաշնչից,

Թե հույսը թաղես կրկնես ոչնչից...»

Եվ Նարեկացին էլ ո՞նց չաղվար,

Երբ մեր կեն ճամփին ինչ-որ մի անկար

Հուսկ հայ մի կտրից մի շուխ տնանելով՝

Վիշտակ հոգիս պես փառ հասնելով՝

Մտավ ու մարեց օջախը վերջին...

Ես ճիշտ հանցի և գրի առա տնանքս դահին...

Եվ Նարեկացին մտա՞յ մտայանիս կնքահայր դառավ՝ (1, 98):

Հազար տարի ասաց մեծն Նարեկացին

Իր հայագրն ուղղեց մեկը Աստծուն,

Հագու գավթ արտունց խոլխոլ, արնացի,

Մի զավ, որ մեկ հեռու է ու չի անցնում...

Անպատասխան մնաց մեծ Նարեկացին,

Աստված չուզեց, որ որս ան հառնի իրեն... (2, 31):

բ) Սեռական երկրորդ (7 կիրառություն, ըստ գործածության հաճախականության՝ երկրորդ տեղն է գրավում)

Եվ աստ է տես,

Որ ուսունց անտես,

Ու գոռաց ոգին մեծ Նարեկացու,

Աստծո մտուն՝ ընդդեմ Աստծու,-

Ասես խաղեց նրկերից անգամ՝

Տնանելով դիմեր՝ այս արյունաբամ... (1, 279):

Ժամանակի արկունքներից ես գալիս, դու իմ հայ լեզու,

Դու Գործան կրակված գուսաններից ինձ հասած

Մոխրաթաթախ կանթեղ,

Ժամանակի ժանգը չբռնող՝ ոսկեղարի ոսկի,

Դավախ իմաստուն պայծառություն

Եվ Մեղի իմաստնագույն խաղի,

Նարեկացու տիեզերածավալ ավերվում

Եվ Բուշակի վարդաշաղախ սիրերություն,

Եղիշեց Եղիշե ճգվադ անեուն մարառնի գորավոր սրինգ,

Երդվում եմ (3, 114):

գ) Տրական երկր (3 անգամ)

-Հայր իմ,- չորացի մեծ Նարեկացուն,

՝ Հայերենում առ այսօր վիճաբար (5-6-7) երկրական կարգի թվի հարցը դիտարկվել է 7 հոլովականությամբ:

- Ինչպես վիրավոր որդին Աստծուն... (1, 163):
- դ) Հայցական հոլով (2 անգամ)
- Ազգ, որ մի գիշեր նմանվեց Աստծուն
- Ծննդով անգույց իր *Նարեկացուն* (1, 121)
- ն) բացառական հոլով
- Եվ խապը խլեց մեծ *Նարեկացուց*
- Մեծ հայրենացին՝ որպես Աստծուց (1, 158)
- զ) գործական հոլով
- Դու (մայրենի լեզու – Ս. Մ.) մեր սրբություն կնքված Մնարապով,
Նարեկացիով / օժված ու յուղված... (4, 508):
1. Վերլուծական կառույցով գործածություն (կապն իր խնդրով)
- ա) *ինչպես* կապն ուղղական հոլովով խնդրի՝ *Նարեկացի անվան հետ*
- Դու (քնարական հերոսը Շիրազը-Ս. Մ.) բաց ուր մտքերդ *ինչպես Նարեկացին* (5, 101):
- բ) *պնակապ* սնտական հոլովով դրված *Նարեկացի անվան հետ*
- Նարեկացու*, Բույակի *պն* լուսապակ ճակատ չկա... (6, 289):
- Վշտից քարացած՝ *Նարեկացու պն*... (1, 115):
- զ) *գինացկապ* սնտական հոլովով դրված *Նարեկացի անվան հետ*
- Ավա՛ւ... Գուցն վարանում էր *Նարեկացու դինաց* (2, 31):
- II. *Նարեկացի* մականունն ազգանունը քնարականության գանազան հարաբերություններով է դրսևորվում: Այն նախադասության գլխավոր անդամ ենթակային դերում հաճախակի է հանդիպում (մեր ձևերի տակ եղած 40 օրինակներից 20-ը վերաբերում է դրան):
1. ա) ենթակա՝ - Օ՛, Դանթն՝ - շրջաց ողբ *Նարեկացին*,
Էլ ո՛նց հավատում յունի էլ լացին... (1, 51):
- բ) կոդմանակ ենթակա՝ Եվ անցնում էինք յուր աստղաշույլով՝
Մեծ *Նարեկացին* միշտ առաջ ընկած... (1, 44):
2. Ստորոգծի՝ Մերթ մի նորոգ *Նարեկացի*, մնդթ թվում ես գնդած... (7, 52):
Ես տիգզերը նկարեցի
Եվ կոչեցի... *Նարեկացի* (7, 52):
3. Հատկացուցի (լուս գործածության հաճախականության ներկորդ տեղն է գրավում ողբ հատ)
- Ու ձգվեց ծայրը յուր *Նարեկացու*,
Աստծու տոնակ, ընդդեմ Աստծու (1, 211):
Եվ խապը կտրեց Մեծ *Նարեկացու*
Մեծ հայրենացին՝ Մասյանն Աստծու... (1, 160):
4. Ուղղիչ՝ *Նարեկացու*, Բույակի պն լուսապակ ճակատ չկա... (6, 289):
5. Սեղի՝ ա) ուղիղ խնդիր՝ Ամեն փնտրելով իր քաջ գործերը...
Նոցա տնդ գտավ յո՛ւր *Նարեկացուն* (1, 20):
- բ) կոդմանակ ուղիղ խնդիր՝ Ազգ, որ նմանվեց Աստծուն,
Ծննդով անգույց իր *Նարեկացուն* (1, 121):
- զ) Հանգման խնդիր՝ Թե ամուղ լուսկին մի հայ էլ հառնի՝
Մի կենա հայից էլ մի ազգ կբռնի...
Այնպես չէ՞... ասի հայր *Նարեկացուն* (1, 98):
- դ) կոդմանակ միջոցի խնդիր՝
Դու (մայրենի լեզու – Ս. Մ.) մեր սրբություն կնքված Մնարապով,
Նարեկացիով / օժված ու յուղված... (4, 508):
6. Պարագա՝ ա) ձևի պարագա
Ստվայն կնա ճառվեին լիապվել մի վանք
Հայտնվեց որպես անլեզու մի գանգ,
Վշտից քարացած՝ *Նարեկացու պն*
Կանգնել էր բլրին վերաբլված ու հեզ (1, 115):
- բ) Տեղի պարագա՝ Գուցն վարանում էր (Աստված – Ս. Մ.) *Նարեկացու դինաց*,
վարանում էր, այդ, մեր «Նարեկը» վրա (2, 31):
- գ) միաստության պարագա՝ Եվ թող հնչե մուծիքը *Նարեկի հետ* իմ անմե... (5, 301):
- III. *Նարեկացի* ածականը կտող անձնավորությանը բնորոշող հատկանշական բառերը
1. Մեծ մակդիրը, որն ընդգծում է միջնադարի այդ անհատականության համաբնորոշությունը, բազմաթիվ տարբերությամբ, օրինակելիությունը և այլն (տեսն անգամ)
- Խոնարհվեց մի քարաք *մեծ Նարեկացին*... (1, 56):
- Բայց խառք կտրեց *մեծ Նարեկացին*
Հաճնմով այն, ինչպես աղն՝ հացին (1, 160):
- Իրավ,՝ հառաչեց *մեծ Նարեկացին*... (1, 27) և այլն:

ՀՀՄԲՈՍՍ սխալները, անապայտությունները չհանդարձող, հասնելուդ, բայց անապարքեր չստացող հատվածությունը թուխնալավող բառերի գուգրդում Նարեկացուն (այս հատվածնիչի բնութագրումները ՄԵԾ մակդիրի կիրառությունից հետո եկվորդ տեղն է գրավում՝ վեց գործածություն)

Ու գաւազ ալին մեծ Նարեկացու... (1, 279),

Երբ խալ զորոսաց մեծ Նարեկացին... (1, 203),

Ու դողաց հանկարծ, կերկրաց աղոթքն հեղ Նարեկացու.

-Մի՞ յեմ սրտով է հայաց Աստծու,

Որ հայ շռնին հայաբնատ երկրում... (1, 164):

3. ՀԱՅՐ, կերպապար ինքնուր լուսավորող, բառի պատկերացին հարևանությամբ կիրառություն (այս ձևը իր գործածության հաճախականությամբ նորոգող տեղն է գրավում)

Եվ Նարեկացին ճշիշ հազարապա հորս հաքր մեծ...

Եվ Նարեկացին մտնու մատդանիս կերպապար դառալով (1, 98):

Եվ Նարեկացին մեզնից մեկին շոյեց հոր նման (1, 138):

4. ՄՈՒՐԲ մակդիրի կիրառություն՝ անբախիր հատկանիշները մեծարման համար (այս բառն իր գործածության հաճախականությամբ շորորդ տեղն է գրավում)

Սուրբ Նարեկացին հենալն էր իրոյսիս... (1, 264):

Հայննն արտառնեց Բայրանի նման,

Բեղերն էլ կրծում սուրբ Նարեկացին... (1, 287):

5. ՄՐԸ մակդիրը կամ դրանից սնված բայի գործածությունը Նարեկացի տնխան հետ, որը հայ ժողովրդի ցավերն ու մեղքերը գնրազանց ձևով գնդարկուտորեն գրի առած ողբերգակի այդ հատկանիշն է ընդգծում

-Օ՛, Դանթե՛, չըջաց ողբ Նարեկացին... (1, 52):

Եվ Նարեկացին այժմ մեզ նման

Ողբում էր ինչպես Նարեկա վանքում (1, 183):

6. ԱՌԻՈ՝ մակդիրի կիրառություն, որը բնութագրում է շրջապատը շատ և ուշադիր դիտելու, ուսումնասիրելու, ունիվերսիտ, եզկիտյոց դառնալու, արտաբոստ լեկու, ներքուստ մտորելու հատկանիշները

Ու ձգվեց ծայր յուր Նարեկացու (1, 211):

7. ԱՆԶՈՒԹԳ՝ անհասանելի, եզակի, Բրիտտաի նման մակդիրի կիրառություն

Ազգ, որ նմանվեց Աստծուն,

Ծննդով անզոյոց իր Նարեկացուն... (1, 121):

8. ՀԵԴ՝ մակդիրը, որը հատկանշում է մարդկանց շատ մեղքեր, սխալներ, ցավեր տեսած, զգացած և այդ ամենն իր ուսերին առած ու խեղճացած անծնափորությամբ

-Բայց հայ գոսաններ, ինչպե՛ս լեցիք...

...Երբ խաքր կցեց, ինչպես աղն հագին,

Երկնից վրդովված հեղ Նարեկացին... (1, 21):

ԻՎՆԱՐԵԿԱՅԻ՝ բառի արմատի կամ նրանից սերված նոր բառերի ուղղակի կամ փոխաբերական իմաստների կիրառություն, որոնք անխաչող են դարձնում Գրիգոր Նարեկացի հանրաճանաչ անծնափորության ծանոթ կամ անծանոթ ինքնուր ու աշխարհիկ հատկանիշները

1. ա) «Նարեկ» աղոթագիրքը՝ Նարեկացու ասեղծագործությունների գլուխգործոց «Մաղղյան ողբերգության», որն իր ինքնուր արժեքով մեծարվել է որպես սուրբ գիրք ու ժողովրդի կողմից ճանաչվել որպես բուժիչ գործություն ունեցող ուժ և փոխանվանական կիրառությամբ Նարեկացուն է բնութագրում (բնական է այս բառի լայն գործածությունը)

Ինչպե՛ս ասեմ,

Որ ոսկու կուշտ շարից բացի

Կա շարակա՛ն,

Երկինք տանող խաքի շարոց,

Ու կա Նարեկ... (3, 112),

Եվ անցնում էինք... շուրջս անեծքին,

Վառված Նարեկն սնված իմ կրծքին... (1, 96):

Սիրապաշտու էր Նարեկն հայ խառնկ... (1, 33),

Եվ թող ինչն մոռցինք Նարեկին հետ իմ անմեծ (5, 301),

Նարեկն անգիր արին... (2, 31),

Ասուլած տվեց մեզ երկու սրբություն՝

Նարեկ, Արարատ

Որպես հոյս, հավատ...

որ քանալով մենք չփոքրանանք,

որ ավաշխարհներ, բայց և պաշարներ:

Ասուլած մեզ տվեց հավերժի ճամփա՝

Նարեկ, Արարատ... (8) և այլն:

բ) *Նարեկ* բառով շրջառությունը *նոր Նարեկ* Շիրազի «Հայոց Դանթեականը» նկարվում էր խոլ *նոր Նարեկ* մի սուրբ վրձնով անգուսպ... (1, 178):

գ) *Նարեկ* վանքի անվան կիրառությունը՝ կապված Նարեկացու գործունեության հետ՝ Նարեկացին այժմ մեզ նման

Ողբում էր՝ ինչպես *Նարեկ* վանքում... (1, 183) և այլն:

2. Նարեկացու հետ կապված այդ արմատից սերված նոր բառեր՝ հեղինակային նարեկագություններ՝ ա) ածական մակբայ՝ *նարեկամունչ* (1. ցասկոտ, 2. ցավից, իր ժողովրդի անլուր տանջանքից Աստծո ղեմ ծառս լինալով), *նարեկանման* (մեղմ, թախծոտ, հոգևափոփ, նվազուն), նարեկյան (Նարեկացու պոեմին առանձնահատուկ)

Ասևն մեռնում էր պատկերն Աստծո.

Ուր ես՝ մեռնաց *նարեկ* ամունչ,-

Այժմ էլ չպիտի գթաս մշտանալունչ... (1, 195),

...անկարելից ու նվիրագուրկ պահից ինձ խեց

քչիչոցը

նարեկյան ռիթմով խշշացող ծառերի (9, 6),

Օրատորիայի *նարեկանման* ծփացող մի ծով...

Դիզվում է դանդաղ (4):

բ) *Նարեկվել* (Նարեկացու սուրբ մատյանի նման գրի առնվել, շարավարգվել)

Հայոց ղեմ գործվող մեղքն էր *նարեկվում*... (1, 178):

V. *Նարեկացի* բառի և այդ արմատով այլ բառի եւամատկ գործածություն, որը գորագնում, հնչյուն դարձնում Նարեկացու վանք անհատականությունն իր հարակ բովանդակությունը

Եվ *Նարեկացին* վշտից էր ճկվում

Հայոց ղեմ գործվող մեղքն էր *նարեկվում*

Աստվածախոսով սրտում խառնվալ

Աշխարհի խղճի ոգու ղեմ ստվալ

Խնդրվում էր խոլ *նոր Նարեկ* մի սուրբ

վրձնով անգուսպ... (1, 178),

Եվ *Նարեկացու* անմահ ոգու մեջ ասես մեռնում էր պատկերն... Աստծո.

-Ուր ես, -մեռնաց *նարեկ* ամունչ... (1, 195),

Եվ *Նարեկացին* այժմ մեզ նման

Ողբում էր, ինչպես *Նարեկ* վանքում... (1, 183),

Գուցե վարանում էր *Նարեկացու* ղիմաց

վարանում էր, այո, մեր Նարեկը վկա (2, 31):

Ամփոփում

Միջնադարյան նշանավոր բանաստեղծի *Նարեկացի* մականվան ու նրան աննչվող բառերի լեզվական և ոճական կիրառությունները արդի չտրամադրում ունեն տարբեր և լայն կիրառություններ:

Резюме

В армянской поэзии имя всемирно известного средневекового поэта Григора Нарекаши употребляется в разных языковых и стилистических формах.

Ծանոթագրություններ

1. Հովհ. Շիրազ, Հայոց դանթեականը, Եր., 1990թ.:
2. Ս. Խանյան, Արցախյան դուռնիներ, Եր., 1991թ.:
3. Ս. Կապուտիկյան, Երկեր, հ. 1, Եր., 1984թ.:
4. Պ. Սևակ, Երկեր, հ. 1, Եր., 1972թ.:
5. Հովհ. Շիրազ, Երկեր, հ. 2, Եր., 1982թ.:
6. Ե. Չարենց, Եր., 1984թ.:
7. Ա. Սահակյան, Սիրելի ուսուցիչ, Եր., 1987թ.:
8. Հ. Դարյան, Գրական թերթ, բանաստեղծություններ, Եր., 26.09.03:
9. Վ. Հակոբյան, Թեմրի եկամ, Եր., 2003թ.:

ЛЕКСИКОГРАФИЧЕСКИЕ ОСНОВЫ СОЗДАНИЯ РУССКО-АРМЯНСКО-АНГЛИЙСКОГО ТОЛКОВОГО СЛОВАРЯ ФРАЗЕОЛОГИЧЕСКИХ ЕДИНИЦ БИБЛЕЙСКОГО И МИФОЛОГИЧЕСКОГО И ПРОИСХОЖДЕНИЯ

Э.А. Айрапетян

кафедра английского языка

К лексикографическим основам создания любого словаря следует отнести, в первую очередь, определение критериев для отбора и расположения лексического материала.

Нами выделены следующие критерии отбора интернациональных идиоматических фразеологических единиц (в дальнейшем - ИИФЕ): сочетаемости, семантической ценности, учета взаимодействия контактирующих языков, частотности, эквивалентности структуры.

Критерий сочетаемости применительно к отбору фразеологии следует трактовать как способность слова часто встречаться в устойчивых комплексах фразеологического характера. Стремление к отбору таких ФЕ, компонентами которых являются уже известные студентам единицы, возможно даже в другом значении, обеспечивает максимальную сочетаемость ЛЕ внутри лексического минимума.

Критерии семантической ценности предполагает отбор тех ИИФЕ, которые необходимы в целях формирования у студентов языковых факультетов единой языковой картины мира и тем самым интернационализации образования.

Исходя из критерия учета взаимодействия контактирующих языков, мы включили в наш словарь ИИФЕ, имеющие эквиваленты в родном (армянском), неродном (русском) и иностранном (английском) языках, как наиболее ярко иллюстрирующие ассоциативно-логические и смысловые связи между тремя контактирующими языками. Такие ФЕ зачастую содержат в себе и страноведческую информацию.

Критерий - частотности, в применении к нашему словарю, состоит в том, что отбору подлежат ФЕ, текстообразующая ценность которых подтверждена и зафиксирована в печатных источниках, и они входят в официальные справочники и словари трех языков.

Под эквивалентностью структуры мы понимаем:

1. эквивалентность модели, по которой образована ФЕ: альфа и омега, Alpha and Omega, Ալֆա և Օմեգա; марафонский бег, Marathon race, մարաթոնյան լիսյոգ;

2. наличие в структуре ФЕ обязательного компонента – онима (антропонима, топонима).

Процесс развития ИИФЕ как единиц фразеологической системы связан, в первую очередь, с определением того, какая фразеобразовательная модель обусловила их форму и значение.

В лингвистическом толковании под моделью мы понимаем единицу описания некоего объекта, средство научного познания или описания, то есть фразеологическую модель можно рассматривать как некий абстрактный прообраз, отображающий совокупность структурных и семантических признаков ФЕ. В нашем словаре модель передает совокупность семантико-синтаксических связей.

В ходе анализа было выделено несколько типов ядерных моделей ИИФЕ для трех исследуемых языков, представляющих собой:

а) сочетания с глаголами: V + N (31 ед.); V + N + Prep + N (31 ед.); V + Prep + N (19 ед.); V + N + Prep + N (15 ед.); V + N + and + N (6 ед.); V + Adj (Pron, Part) + N (5 ед.) V + comp + N (4 ед.); V + N + comp + N (4 ед.); V + Prep + N + Prep + N (3 ед.);

б) сочетания с существительными: N + Prep + N (67 ед.); Adj + N (33 ед.); N's + N (15 ед.); N + and + N (12 ед.); N + Prep + N + Prep + N (2 ед.); Prep + N + Prep + N (8 ед.).

Надо сказать, что модели с существительными характеризуются особым разнообразием, причем каждый тип ядерной модели является основой для ряда производных. Модели с глаголами, в основном, указывают на определенные действия или состояния человека, модели с существительными - индивидуальные качества человека или группы людей.

Как показало исследование, сходство ИИФЕ, принадлежащих к одной фразеобразовательной модели, отнюдь не предполагает идентичность их содержательной структуры. Каждая ФЕ вышеуказанного типа - это индивидуальное описание человека, его качеств, действий, состояний. К прочим моделям следует отнести образования с прилагательными и наречиями. Они занимают периферийное положение и не являются типичными для ИИФЕ.

Анализ вышеуказанных моделей позволил заключить, что ИИФЕ, подобно другим фразеологическим единицам, представляют собой образования, построенные по структурным моделям, существующим как в каждом отдельном языке, так и в трех исследуемых языках, что позволяет выделить моделированность в качестве их релевантного признака.

Прежде чем перейти к системе расположения фразеологизмов в нашем словаре, необходимо остановиться на том, как построены существующие справочники по английской, русской и армянской фразеологии. Сравнительный анализ имеющихся справочных пособий показывает наличие различных способов расположения фразеологических единиц: расположение по первому слову оборота, распределение по ведущим, стержневым словам (алфавитный или гнездовой способы) и комбинированный метод (сочетание алфавитного и гнездового принципа).

По первому методу построена, например, книга W.G.Smith, "The Oxford Dictionary of English Proverbs".

Расположение фразеологии по первому слову хотя и обеспечивает сравнительно быстрое нахождение нужного оборота, однако страдает рядом существенных недостатков:

а) первое слово, под которым помещается фразеологическая единица, часто не является ее семантическим центром;

б) расположение материала идет в отрыве от фразеологической системы языка. Совершенно не учитывается как констативность компонентов, так и возможная их заменяемость;

в) отсутствие в словаре гнездовых слов (вокабул), под которыми даются фразеологизмы, значительно снижает познавательную ценность словаря.

Таким образом, чисто формальный принцип расположения фразеологии по первому слову оборота, на наш взгляд, является ненаучным и не может быть использован при построении фразеологического словаря.

Принцип расположения фразеологизмов по ведущим, стержневым словам выгодно отличается от предыдущего, несмотря на спорность выделения стержневого слова в отдельных случаях. По такому принципу построена, например, книга Dixon "English Idioms", где вся фразеология со словом *cat* дается под *cat*, со словом *hand* - под *hand* и т.д.

Однако автор одного из самых известных англо-русских фразеологических словарей А.В. Куниг отмечает "... при таком методе построения авторы фразеологических справочников не выделяют ни частей речи, ни полисемантических, ни омонимичных вокабул, ни одноструктурных синонимических вариантов, что значительно снижает его ценность".

Некоторые авторы пытаются искусственно выделить ведущее слово, давая обороты вокабулами. Это приводит к искажению внешнего облика выражения. Например, в книге Lyell "Slang, Phrase and Idiom in Colloquial English and Their Use", Tokyo, 1936, мы находим:

about, to send to the right business, mind your own и т.д.

Некоторые справочники, например, "A Desk-Book of Idioms and Idiomatic Phrases" by Vezetely and De Bekker, пытаются сочетать алфавитный и гнездовой принципы. Сочетание этих двух принципов ничем не обосновано. Наряду с гнездовым расположением материала по ведущим словам - *horse*, *house* и др., все обороты со словом даются вокабулами в алфавитном порядке. Там же, где слово не является первым словом оборота, оно искусственно дается первым, а все остальные слова приводятся после него, например, выражение *to think one's penny silver* имеет такой вид: *penny silver, to think one's*.

Подобная бессистемность только затрудняет пользование справочником. Рассмотренные способы расположения фразеологизмов, на наш взгляд, не могут считаться удовлетворительными.

Основной принцип расположения фразеологических конструкций в нашем словаре - выделение ведущих (опорных) слов, являющихся константами, то есть устойчивыми элементами фразеологии во всех трех анализируемых нами языках. Такими опорными словами для нас становятся онимы, а словарные статьи расположены в алфавитном порядке с опорой на имя собственное. Словарь включает также допустимые синонимические варианты одноструктурных или разноструктурных в грамматическом отношении фразеологических единиц.

В словарь включены образцы из словарных статей, каждая из которых имеет эквивалентные ИИФЕ на трех языках. Представим структуру словарной статьи:

аннибалова (анпибаловская) клятва	твердая решимость быть непримиримым в отношении кого-либо или чего-либо, бороться с кем-либо или с чем-либо до конца - от имени карфагенского полководца Аннибала (или Ганибала, 247-183 гг. до н. э), который по преданию, еще мальчиком поклялся быть всю жизнь непримиримым врагом Рима.
--------------------------------------	--

Hannibal's oath Հանիբալյան երդում	Аннибал сдержал свою клятву: во время Второй Пунической войны (218-210 до н. э.) войска под командованием Аннибала нанесли ряд тяжелых поражений войскам Рима. - a readiness to fight till the end - “Հանիբալյան երդում” նշանակում է պատրաստություն հաստատ մնալ մի որևէ սկզբունքին:
--------------------------------------	---

Как видим, первой идет ИИФЕ на русском как языке – посреднике. После толкования значения ИИФЕ на русском языке следует адаптированное изложение прототипа ИИФЕ на русском языке, далее представлена эквивалентная ИИФЕ на английском языке с толкованием значения на английском языке, затем – эквивалентная ИИФЕ на армянском языке с толкованием значения на армянском языке. Если ИИФЕ имеет несколько значений, то в словаре представлены все значения. Так, например, у ИИФЕ “валаамова ослица” во “Фразеологическом словаре русского языка” А. Молоткова представлено два значения: 1. покорный, молчаливый человек, который неожиданно для окружающих выразил свое мнение или протест; 2. глупая, упрямая женщина

В английском и армянском языках эта ФЕ никак не соотносится с упрямой женщиной: Balaam's ass – a resigned, taciturn person, who expresses his opinion unexpectedly for everybody; Բաղաամի իշուկ՝ լռակցաց մարդ, որը անսպասելի սկսելով է խոսել, բողբոլել”:

Работа над словарем предполагает сопоставление всех значений эквивалентных ИИФЕ трех языков. Это сопоставление проводится студентами под руководством преподавателя в процессе аудиторной или внеаудиторной работы на занятиях по разработанному нами спецкурсу.

Ամփոփում

Հոդվածը նվիրված է հեղինակի կողմից ստեղծված ԴՄ-ի բացատրական բառարանում ներկայացված աստվածային և դիցաբանական ծագում ունեցող բառապաշարային նյութի ընտրության և տեղադրման մասին դատողությունների վերլուծությանը:

Հեղինակի կարծիքով ԻԼԴՄ-ի զարգացման ընթացքը նախ և առաջ կապված է դարձվածաբանական կառուցվածքի ձևի ամրապնդմամբ:

Резюме

Основной принцип расположения фразеологических конструкций в нашем словаре - выделение ведущих (опорных) слов, являющихся константами, то есть устойчивыми элементами фразеологии во всех трех анализируемых нами языках. Такими опорными словами для нас становятся онимы, и словарные статьи расположенные в алфавитном порядке с опорой на имя собственное. Словарь включает также допустимые синонимические варианты фразеологических единиц, одноструктурные или разноструктурные в грамматическом отношении.

Литература

1. Кузин А.В., Англо-русский фразеологический словарь / Лит. ред. М.Д. Литвинова. 4-е изд., перераб. и доп. М., Русский язык, 1984. 944 с.
2. Фразеологический словарь русского языка / под редакцией А. И. Молоткова. 4-е изд., стереотип, М., Русский язык, 1987, 543 с.
3. Ռուս-հայերեն դարձվածաբանության բառարան, Երևանի համալսարանի հրատարակչություն, Երևան 1975. 614 էջ.
4. The Wordsworth Dictionary of Mythology, W & R Chambers Ltd, Edinburgh, 1991, 244 p.

ТИПОЛОГИЯ СУЩЕСТВИТЕЛЬНЫХ АНГЛИЙСКОГО ЯЗЫКА

С.Н.Огольцов

кафедра английского языка

Данная статья по лингвистике из раздела классификации частей речи английского языка представляет собой углубленное распределение класса существительных по функциональным типам с последующей интеграцией предложенного распределения в устоявшуюся систему видов, форм и категорий имени существительного.

Условные обозначения:

enL	—	английский язык
graL	—	способ формальной записи применяемый в данной работе (язык GraGra)
En	—	сущность
Re	—	отношение
M	—	сознание
^	—	знак принадлежности, читай «принадлежит к»
:	—	знак совокупности, читай «состоит из»
{&:X,Y}	—	класс (точнее 'set'), в который входят также X и Y
!=	—	логический оператор «не есть/не является»
*	—	знак всеохватности, читай «любой»

А. Уточнение лингвистическое

Наличие грамматического класса имен существительных не вызывает серьезных возражений среди лингвистов — что есть, то есть. И очень большой к тому же. Именно размеры этого класса и вызывают легкое удивление — отчего ж его не разделили на более удобоохватные составные?

Сосредоточенный поиск в десятках грамматик английского лишь подкрепляет это удивление — все авторы торопятся погрузиться в частности класса существительных (род, число, строение и т.д., и т.п.) обходя молчанием вопрос: а какие есть виды существительных?

Наверно, главная трудность распределения в выборе отправной точки: по каким признакам распределять?

Распределение существительных в данной работе проводится с точки зрения сознания, то есть как они (существительные) соотносятся с ним (сознанием) и какие при этом функции оно им назначает.

Прежде чем углубляться в какой-либо класс не лишне будет оглянуться на его окружение — что там за классы вокруг него? Иными словами — частью чего он является?

Краткий список классов слов (они же части речи) английского языка поможет тут же сориентироваться:

Классификация слов (частей речи) английского языка

- 1) N (=имя существительное)
[enL "noun" == graL "N"]

К данному классу слов принадлежат слова применяемые для наименования сущностей: $f(N)=name^{\wedge}En$.

Например: fox.

- 2) V (=глагол)
[enL "verb" == graL "V"]

К данному классу слов принадлежат слова применяемые для наименования отношений: $f(V)=name^{\wedge}Re$.

Например: jump.

- 3) AT (=имя прилагательное)
[enL "adjective" == graL "AT"]

К данному классу слов принадлежат слова применяемые для наименования признаков сущностей:

$f(AT)=name^{\wedge}property^{\wedge}En$

Например: brown fox.

4) AB (=наречие)
[enL "adverb" ==graL "AB"]

К данному классу слов принадлежат слова применяемые для наименования признаков признаков¹:
 $f(AB)=name^{property^{(meta)property}}$
Например: jump quickly.

5) MW (=местоимение)
[enL "mask-word" ==graL "MW"]

К данному классу слов принадлежат слова применяемые для подмены наименований единообразными словами-фишками:
 $f(MW)=place_holder^{En/Re}$
Например: you.

6) PS (=предлог)
[enL "preposition" ==graL "PS"]

К данному классу слов принадлежат слова применяемые для указания координат пребывания сущностей и/или направления отношений:
 $f(PS)=coordinates/direction^{En/Re}$
Например: under.

7) LW (=союз)
[enL "link-word" ==graL "LW"]

К данному классу слов принадлежат слова применяемые для упрощения/ускорения процесса производства i (информации):
 $f(LW)=operator^{iB_production}$
Например: or.

В. Уточнение философическое

Познаваемая вселенная (U) состоит из сущностей (En), чье существование доказывается их способностью вступать в отношения (Re) с другими сущностями.

Есть сущность – есть отношение, и наоборот.

Задача сознания (M) – различить сущности и отразить/представить окружающий мир (опять-таки "U") в виде информации (i).

С. Разработка темы

Два предыдущих уточнения, А и В, позволяют производить углубленное распределение отдельно взятой части речи на его на типы (подклассы).

Возьмем, к примеру, имя существительное.

Существительные – это слова применяемые для наименования сущностей:

$N = En_name$

Что такое слово?

Слово – это знак, имя, символ для обозначения того, что различает сознание.

А много ли оно может различить?

Еще как много – всего не перечесать, но не будем забывать, что при всей необъятности мира он—как показала GraGra—имеет всего только два вида наполнителей: En, да Re (=сущности & отношения), где отношения (=Re) есть мета-признаком сущности (=En). Вот с нее и начнем.

С точки зрения сознания (=M), сущности разделяются на внешние ему (сознанию) сущности физического мира—oEn—

enL	graL
Entity	En
information	i
Mind	M
Relation	Re
Universe	U

¹Здесь нет опечатки.

При механическом подходе запросто соскользнешь в сентенцию, что «наречие – наименование признаков отношения». Однако, само-то отношение ни что иное, как – признак/свойство сущности. Вернее, отношение это целый букет признаков объединяемых сознанием в единый мета-признак—отношение (=Re)—имя которому «глагол» (=V).

Наречия (=AB) именуют признаки не только мета-признаков (=V), но и единичных признаков (=AT) сущности (=En).

[enL "outer entity" == graL "oEn"].
и внутренние, умообразительные сущности—iEn—
[enL "inner entity" == graL "iEn"].

1. Виды существительных английского языка (N-types^enL)

По-видимому, видов имен сущностей должно быть не менее, чем видов сущностей. Коль скоро есть сущности и сущности—oEn & iEn—то полный есть резон ожидать, что и у существительных видов окажется не менее:

N^oEn & N^iEn.

N^oEn — имена внешних, так сказать «натуральных», сущностей (=oEn) способных производить впечатления на органы чувств, проявляясь в своих отношениях/мета-признаках:

N^oEn = {&: bell, mouse}

С внешними сущностями сознание сталкивается (посредством органов) во вне, но откуда берутся сущности внутренние? Тут уж сознанию приходится трудиться самому — сотворять их.

Как?

Да, как ножницы — отстригая от сущностей их признаки, ведь признак без сущности (или сущность без признака) может существовать только в сознании.

(Мета)-признаки обращенные во внутренние сущности это — имена явлений, |Re|.

[enL "phenomenon" == graL "|Re|"]

N^i|Re| — служат для наименования явлений полученных из:

а) впечатлений — oAT → N^o|Re| = {&: paleness, warmth};

б) ощущений — iAT → N^i|Re| = {&: pleasure, strangeness};

в) мета-признаков — oV → N^o|Re| = {&: swimming, whistle};

iV → N^i|Re| = {&: guess, fear}

Отстригнутые от признаков сущности, |En|, тоже идут в дело превращаясь в единицы измерения:

тонна из немецкой «бочки» (=tonne)

фут из английской «ступни» (=foot)

либо в абстрактные понятия:

таблица из латинской «досочки» (=tabula)

и т.д., и т.п., и проч., и проч.

|En| → N^iEn_n(easurement) = {&: candle, horse power, meal}

|En| → N^iEn_n(otion) = {&: plane, time, sin}

Порой явления производятся и помимо сознания, это так называемые «природные» явления, которые—в противоположность внутренним—получаются не отделением, а слиянием сущности с ее признаками |EnRe|:

N^o|EnRe| = {&: snowfall, wind}.

Кроме таких «самодельных» сущностей как явлений, сознание производит еще и материалы.

Материал не внешняя сущность (!=oEn), а набор определенных признаков слившихся с сущностью, которая ими обладает, |ReEn|:

N^o|ReEn| = {&: air, copper}

Всякая сущность может обозначаться не только именем существительным, но также иметь имя собственное—или имя второго уровня/оболочки: мета-имя—прилагаемое сознанием к определенной сущности для выделения/отличения ее от подобных ей сущностей, т.е. от сущностей из того же класса

N^N = {&: Everest, Windows98}.

[enL "proper name" == graL "N^N"]

Таблица 1

Типы имен существительных английского языка (N_types^enL)

имена внешних		
1.	N^oEn	сущностей {&: bell, mouse}
2.	N^o EnRe	«природных» явлений {&: snowfall, wind}
3.	N^o ReEn	материалов {&: air, copper}
4.	N^o Re	явлений из признаков {&: paleness, warmth}
5.	N^o Re	явлений из мета-признаков {&: swimming, whistle}
имена внутренних		
6.	N^iEn n	сущностей-понятий {&: plane, time, sin}
7.	N^iEn m	сущностей-мер {&: candle, horse power, meal}

8.	$N^{\wedge}iRe$	явлений из признаков	{&: freedom, pleasure, strangeness}
9.	$N^{\wedge}iRe$	явлений из мета-признаков	{&: guess, fear}
мета-имена поверх имен существительных			
10.	$N^{\wedge}\{N\}$	имена собственные	{&: Everest, Windows98}

2. Формы существительных английского языка ($N\text{-forms}^{\wedge}enL$)

A. Подавляющее число существительных имеют 2 формы:

- имя существительное в единственном числе, $N=1$, и
- имя существительное во множественном числе, $N>1$.

Есть несколько способов образования формы множественного числа.

Форма $N>1$ производится:

а) Добавлением окончания -s/-es/-ies к форме $N=1$.

$N=1$	$N>1$
tree	trees
potato	potatoes
{y ~> i}	
city	cities

При этом несколько существительных оканчивающихся в форме $N=1$ на -f/-fe, при переходе в форму $N>1$ меняют f на v :

$N=1$	$N>1$
{f ~> v}	
knife	knives
wolf	wolves

б) Пара существительных добавляет окончания -(r)en

$N=1$	$N>1$
child	children
ox	oxen

в) Небольшая группа слов переходит в форму $N>1$ через изменение гласных внутри слова. -oo- → -ee-:

$N=1$	$N>1$
foot	feet
goose	geese

а то и путем более крутых перемен

$N=1$	$N>1$
mouse	mice
louse	lice

д) Несколько слов своей внешней оболочкой никак не отражают переход в форму $N>1$

$N=1$	$N>1$
sheep	sheep
aircraft	aircraft
crossroads	crossroads

Б. Несколько существительных имеют только одну форму

$N=1$	$N>1$
-	scissors
-	trousers

Примечание:

Имена материалов, $N^{\wedge}o|ReEn|$, имеют одну форму – единственного числа:

$N^{\wedge}o|ReEn|=1$

Conclusion: $N_forms^{\wedge}enL$

{ [if != $N^{\wedge}o|ReEn|$ then] $N: N=1 \ \&\& \ N>1$ }

3. Род существительных английского языка ($N\text{-gender}^{\wedge}enL$)

Сущности участвующие в процессе воспроизводства себе подобных путем сокоупления друг с другом разделяются на два вида/рода – мужской и женский.

Естественно, что так могут себя вести только внешние сущности (oEn), поэтому в английском языке все существительные для обозначения внутренних сущностей (iEn) относятся к нейтральному/среднему роду.

Что касается внешних сущностей (oEn), то мужской и женский рода в английском имеют существительные для обозначения

- людей (и то не все);
- животных (из тех, с которыми людям часто приходится иметь дело);
- сложных машин.

Остальным внешним сущностям отводится все тот же средний род.

Собственные имена, $N^{\{N\}}$, для наименования стран относятся к женскому роду, остальные имена собственные распределяются по родам согласно устоявшейся языковой традиции.

$fN = \{ N^{oEn}, N^{\{N\}} \}$

$mN = \{ N^{oEn}, N^{\{N\}} \}$

$nN = \{ N^{*} \}$

Таблица 2

Рода имен существительных для внешних сущностей

N_gender N_type	Женский род [enL "female entity's name" = graL "fN"]	Мужской род [enL "male entity's name" = graL "mN"]	Средний род [enL "neutral entity's name" = graL "nN"]
N^{oEn}_{people}	woman girl queen actress	man boy king actor	person child
$N^{oEn}_{animals}$	cow dog	bull bitch	culf puppy
$N^{oEn}_{artifacts}$	car computer ship		wrench hammer axe
$N^{\{N\}}_{people}$	Mary Anna	John Peter	
$N^{\{N\}}_{countries}$	England Russia		
$N^{\{N\}}_{places}$			Everest London

Предпринятое распределение класса существительных английского языка привело к выделению десяти видов имен существительных (N-types). Прилагаемая ниже таблица показывает соотношение выделенных видов с категориями формы и рода.

Сводная таблица видов, форм и родов существительных английского языка

N_types	N_forms		N_gender		
	N=1	N>1	fN	mN	nN
N^{oEn} {&: bell, mouse}	x	x	x	x	x
$N^{o EnRe }$ {&: snowfall, wind}	x	x			x
$N^{o ReEn }$ {&: air, copper}	x				x
$N^{o oRe }$ {&: paleness, warmth}	x				x

N ^o Re {&: swimming, whistle}	x				x
N ⁱ En_n {&: plane, time, sin}	x	x			x
N ⁱ En_m {&: candle, horse power}	x	x			x
N ⁱ Re {&: freedom, pleasure }	x	x			x
N ⁱ Re {&: guess, fear}	x	x			x
N [^] {N} {&: Everest, Windows98}	x	x	x	x	x

Еще раз отметим, что типологическое распределение имени существительного производилось в данной статье по его функциональным признакам (для чего), но никак не по формальным (из чего).

Ամփոփում

Հոդվածը նվիրված է լեզվաբանական բնագավառում հազվադեպ քննարկվող թեմային՝ անգլերեն լեզվի գոյականի դասավորմանը:

Առաջարկվում է առանձնացնել գոյականի 10 տիպ: Հետևում է այդ տիպերի ինտեգրացիան գոյականի ավանդական տնտակ-ծննդի համակարգին:

Резюме

Данная статья по лингвистике из раздела классификации частей речи английского языка представляет собой углубленное распределение класса существительных по функциональным типам с последующей интеграцией предложенного распределения в устоявшуюся систему видов, форм и категорий имени существительного.

Լիտերատուրա

1. The Grammar Book: An ESL/EFL Teacher's Course, Second Edition, by Marianne Celce-Murcia, Heinle & Heinle, The Thomson Publishing Company, 2004.
2. The Cambridge Grammar of the English Language by Rodney D. Huddleston, Geoffrey K. Pullum, Cambridge University Press, 2003.
3. Analyzing English Grammar (3rd Edition), by Thomas P. Klammer, Longman, 2005 Rhetorical Grammar: Grammatical Choices, Rhetorical Effects, by Martha J. Kolln, Longman, 2005.
4. Rhetorical Grammar: Grammatical Choices, Rhetorical Effects, by Martha J. Kolln, The Pennsylvania State University Longman, 2003.
5. Writer's Grammar, by C. Beth Burch, Binghamton University, Longman, 2003.
6. Understanding English Grammar, by Martha J. Kolln, Robert Funk Longman, 2002 Grammar and Usage in the Classroom, by Mark Lester, Eastern Washington University, Longman, 2001.
7. Discovering English Grammar, by Richard Veit, University of North Carolina at Wilmington, Longman, 1999.

ИСТОРИЯ ИЗУЧЕНИЯ ФРАЗЕОЛОГИИ В РУССКОМ ЛИНГВИСТИЧЕСКОЙ ТРАДИЦИИ

А.Петросян

кафедра русского языка

Интерес к фразеологии как к области языка не иссякает ни у исследователей, ни у тех, кто просто неравнодушен к слову. Подтверждается точность формулы, высказанной еще на заре века известным датским языковедом Отто Есперсеном, который назвал фразеологию “деспотически капризной и неуловимой вещью”. Сам факт наличия в языке помимо слов целых словесных комплексов, которые иногда тождественны слову, а чаще являют собой уникальный лингвистический феномен, отличающийся яркой выразительностью, образностью и эмоциональностью, служит для нас поводом к тому, чтобы исследовать именно этот раздел стилистики. Однако фразеология как совокупность всех устойчивых выражений в том или ином языке – слишком широкое поле деятельности.

Русский язык – это национальный язык русского народа, обладающего богатейшими демократическими и революционными традициями, высочайшей культурой. Это язык строителей нового общества, о котором веками мечтали лучшие умы человечества. Это язык современной науки, техники и культуры. Русский язык в наше время – связующее звено великого многонационального Российского государства с людьми всей планеты, а в частности с Арменией и НКР. Русское слово – это голос мира, страстный призыв к равенству, братству и дружбе всех народов, во имя мира и социального прогресса.

Научное изучение русского языка начинается там где к объективно протекающему процессу овладения родной речью прибавляется элемент осознания свойственных языку закономерностей.

Фразеология как самостоятельная лингвистическая дисциплина возникла в 40-х гг. XX в. в советском языкознании. Предпосылки теории фразеологии были заложены в трудах А.А.Потебни, И.И.Срезневского, А.А.Шахматова и Ф.Ф.Фортунатова. Влияние на развитие фразеологии оказали также идеи французского лингвиста Ш.Бали (1865-1947). Достаточно отметить, что в западноевропейской и американской лингвистике нет даже обозначения подобного раздела о языке. Выражения, которые передавались из поколения в поколение, с давних пор привлекали внимание филологов. В словарях и сборниках фиксировались и пояснялись главным образом в стилистических целях «ходячие выражения», смысл которых обычно не вытекал из значения слов, составляющих эти выражения, но некоторые тем не менее являлись меткими, эмоционально-образными средствами выражения мысли. В России такие сборники появились более трехсот лет назад.

Термин “фразеология” в буквальном смысле означает “учение об оборотах речи” (греч. *phrasis** оборот, выражение*, *logos* понятие, учение*). Такое многозначное по сути дела содержание термина “фразеология” сохранилось и до наших дней. Термин “фразеология” употребляется для названия раздела лингвистики, изучающего все фразеологические обороты безотносительно к характеру их грамматического строения и значения. Фразеологией принято называть и совокупность всех этих оборотов (ср. “лексикология” и “лексика”). Кроме того, название “фразеология” употребляется для обозначения приемов словесного выражения характерных для определенного лица, направления, времени. К этому можно добавить еще образно-бытовые употребления слова “фразеология” для обозначения набора бессодержательных фраз, пустословия. Таким образом, понятие “фразеология” сохраняет в значительной мере тот уровень знания, когда языковеды обращали основное внимание не на структуру фразеологических оборотов, а на их образность, внутреннюю форму, когда решающим критерием для определения объема фразеологии служит традиционная повторяемость образных средств языка, а не системный характер их организации.

....Фразеология, по Абакумову,- это наука о готовых способах выражения мысли.

Особое внимание следует обратить на одно из первых в советском языкознании определений фразеологии или идиоматики, данное Е.Д. Поливановым. Это определение исходит из общеметодической концепции полифункциональности слова, выдвинутой И. А. Бодуэном де Куртенэ и воспринятой Л.В.Щербой и Е.Д. Поливановым. В общих чертах концепция такова: слово как основная единица языка не представляет собой одного и того же в разных аспектах исследования. Слово как комплекс морфем (формально грамматическое слово) – это единица

морфологии, слово как носитель значения. "Фразеология (или идиоматика), - писал Поливанов, - является "особой дисциплиной (наряду с фонетикой, морфологией, синтаксисом и словарем, или лексикой), занимающей по отношению к лексике то же положение, которое синтаксис занимает по отношению к морфологии", так как эта дисциплина оперирует так же, как и лексикология, «выражением индивидуальных понятий (лексических значений)" в отличии от синтаксиса и морфологии, которые "имеют своим объектом изучения символики общих (абстрактных) идей". Поливанов не занимался вопросами фразеологии, но и те фрагментальные высказывания, которые мы привели, свидетельствуют о том, насколько перспективно направление, указанное им.

... Л. А. Булаховский считает фразеологию наукой о выразительных средствах речи, а объектами фразеологии – "обычные разложенные в смысловом отношении словосочетания, но закрепившиеся в языке как материал ходовой цитации (пословицы, поговорки, удачные выражения писателей, ставшие "крылатыми" слова .) и поэтому получившие известную цельность". История фразеологии как лингвистической дисциплины в отечественном языкознании восходит к трудам М.В. Ломоносова. Он чувствовал близость "фразесов", "идиоматизмов" и "речений" к слову.

Академик Буслаев, исследуя, как отголоски первобытнообразного мышления отразились на сочетаемости слов, в частности в составе "известных обычных выражений" (пословиц, библейских афоризмов, обычных употреблений, ходящих в устах народа в виде поговорок), отмечал что значение таких "обычных выражений" (своеобразных микромифов) содержит в себе "и нравственный закон, и здравый смысл, выраженные в кратком изречении, которые завещали предки в руководство потомкам". Буслаевым отмечены следующие свойства "обычных выражений": их надо запоминать, они могут не соответствовать правилам грамматики или риторике; им присуща стабильность формы, что не исключает ее изменения при условии сохранения смысловой цельности, которая является ведущим признаком и может поддерживаться наличием архаизмов и ритмо-мелодической организации.

Вопрос о знаковом характере фразеологических оборотов впервые был поставлен и решен в психологическом аспекте проф. А.А. Потебней. Сочетая понятие системы языка с понятием общего смыслового контекста речи, Потебня увидел условия воспроизводимости ходячих выражений в их внутренней форме, которая обладает огромной жизненной силой, так как является "постоянным сказуемым при переменчивых подлежащих". Это "сгущение мысли" создает и сохраняет поэтический образ, который и "даст нам только возможность замешать массу разнообразных мыслей относительно небольшими умственными величинами". Чрезвычайно интересны наблюдения проф. А.А. Потебни над процессами сжатия сюжета, в частности басен и пословиц в "поговорки" (заметим, что поговорками Потебня считает такие обороты, как собака на сене, из-за угла прибит, мешком прибит) и "выражения" (типа: на руку, в тупик, по нутру). Трудно переоценить тот вклад, который внес А.А. Потебня в историческое описание фразеологических оборотов: в познание закономерностей их образования как знаков языка.

Вопрос об изучении устойчивых сочетаний слов в специальном разделе языкознания – фразеологии был поставлен в учебно-методической литературе еще в 20-40 гг. в работах Е.Д.Поливанова, С.И.Абакумова, Л.А.Булаховского. Изучение фразеологии стимулировалось лексикографической практикой, с одной стороны, а с другой – работами Виноградова, в которых были поставлены вопросы об основных понятиях фразеологии, ее объеме и задачах. В 50-х годах главное внимание уделялось вопросам сходства и различий фразеологизмов со словом и сочетанием слов; проблематика фразеологии истощивалась в основном выяснением критериев фразеологичности и уточнением основ классификации фразеологизмов. С конца 50-х годов наметилась тенденция системного подхода к проблемам фразеологии, разрабатываются вопросы, связанные с описанием фразеологизмов как структурных единиц языка (А.И.Смирницкий, О.С.Ахманова). 60-70-е годы в развитии фразеологии характеризуются интенсивной разработкой собственно фразеологических методов исследования объектов фразеологии, основанных на идеях системно-уровневого анализа фактов языка (В.Л.Архангельский, Н.Н.Амосова, В.П.Жуков, А.В.Кунин, М.Т.Тагиров), изучением системной организации фразеологического состава (И.И.Чернышова, Н.М.Шанский) и его развитие (В.Н.Мокиенко, Ф.Н.Попов, А.И.Федоров), особое внимание уделяется семантике фразеологизмов, и ее номинативному аспекту (В.Н.Телия), фразеобразованию в его динамике (С.Г.Гаврин, Ю.А.Гвоздарев), признаками сочетаемости слов-компонентов (М.М.Копыленко, З.Д.Попова), сопоставительно-типологическому изучению фразеологического состава (Ю.Ю.Авалиани, Л.И.Розейзон), а также разработке описания фразеологизмов в словарях (А.М.Бабкин, А.И.Молотков).

Предметом фразеологии как раздела языкознания являются исследования категориальных признаков фразеологизмов, на основе которых выделяются основные признаки фразеологичности и решается вопрос о сущности фразеологизмов как особых единиц языка, а также выявление закономерностей функционирования фразеологизмов в речи и процессов их образования. Однако в условиях наличия единого предмета исследований и несмотря на многочисленные подробные разработки многих вопросов фразеологии до настоящего времени существуют разные точки зрения на то, что такое фразеологизм, каков объем фразеологии русского языка. Перечни фразеологизмов русского языка, предлагаемые разными учеными, настолько отличаются друг от друга, что с полным основанием можно говорить о различных, часто прямо противоположных, даже исключающих друг друга взглядах на предмет исследований и о разном и путанице в научной терминологии, употребляемой для обозначения соответствующих понятий. Этим объясняется и нечеткость понимания задач, целей и самой сущности термина «фразеология», и тот факт, что нет достаточно конкретной единой классификации фразеологических оборотов русского языка с точки зрения их семантической слитности. Хотя наиболее распространенной (с уточнениями и дополнениями) является классификация В.В.Виноградова. Именно поэтому, наконец, многое в русской фразеологической системе только начинает изучаться.

Обобщая широкий спектр взглядов на фразеологию, можно отметить следующее. В современной лингвистике четко наметилось два направления исследований. В.Виноградов заложил основы теории такого направления фразеологии, в центре внимания которого находится *слово*, помещенное в определенные синтаксические и стилистические условия. В одной из своих работ В.Виноградов писал: «Тесная связь идиоматики и фразеологии с лексикологией обусловлена не только структурной близостью понятий слова и идиомы, но и фразам- и обратно- от фраз и идиом к словам». Фразеологическая концепция Виноградова – это часть более широкой проблемы: слово и система его значений. При этом одни ученые высказывают мысль, что объектом фразеологии являются все реально возможные в данном языке конкретные словосочетания, независимо от качественных различий между ними. Так, например, Копыленко говорит следующее: «Фразеология охватывает все ... сочетания лексем, существующие в данном языке, в том числе и так называемые «свободные» словосочетания».

С другой стороны объектом фразеологии в границах этого направления признаются только некоторые разряды и группы словосочетаний, которые выделяются из всех возможных в речи особым своеобразием. В зависимости от того, какие признаки принимаются в расчет при выделении таких словосочетаний, и определяется состав подобных единиц в языке. Только эти «особые» словосочетания и могут быть названы фразеологизмами. Несмотря на условность понятий и связанное с этим разграничение, обычно говорят, что фразеология может быть представлена: как фразеология языка в «широком» смысле слова, включающая в свой состав и словосочетания, переосмысленные полностью, и словосочетания, в которых есть не переосмысленные слова-компоненты. Примером такого «широкого» понимания объема и состава фразеологии может служить точка зрения В.Л.Архангельского, О.С.Ахмановой, Н.М.Шанского. как фразеология русского языка в «узком» смысле слова, включающая в свой состав только словосочетания, переосмысленные до конца. К числу работ, отражающих такое понимание объема и состава фразеологии русского языка, относятся, например, статьи В.П.Жукова.

В обоих случаях условный характер фразеологизма, как и лексемный характер компонентов его не ставится под сомнение этими учеными. Фразеологизм рекомендуют рассматривать как контаминацию признаков слова и словосочетания, подчеркивается омонимичность фразеологизма и соотносимого с ним по структуре словосочетания.

Второе направление в русской фразеологии исходит из того, что фразеологизм – это *не словосочетание* (ни по форме, ни по содержанию), это единица языка, которая состоит не из слов. Объектом фразеологии являются выражения, которые лишь генетически суть словосочетания. «Они разложимы лишь этимологически, то есть вне системы современного языка, в историческом плане». Эти выражения противопоставляются словосочетаниям, не омонимичным, так как качественно отличаются от них. Основным в изучении фразеологизма делается не смысловая и формальная характеристика компонентов, его образующих, и не связей между компонентами, а самого фразеологизма в целом, как единицы языка, имеющей определенную форму, содержание и особенности употребления в речи. Состав фразеологии образуется из категориально однотипных единиц. История и этимология каждого фразеологизма изучается в не прямолинейной зависимости от неких «универсальных» схем переосмысления словосочетаний, от степени семантической слитности компонентов и от степени десемантизации слов в словосочетаниях. Основные

положения этого направления рассматриваются А.И.Молотковым в вводной статье к "Фразеологическому словарю русского языка", в его книге "Основы фразеологии русского языка" и других работах.

Нам ближе позиция Н.М.Шанского, высказанная в ряде его работ, например, в книге "Фразеология современного русского языка". Эта точка зрения представляется наиболее оправданной, тем более что ее разделяют многие ученые, в частности, авторы энциклопедии "Русский язык". Там, например, дается следующее определение фразеологизма:

"Фразеологизм, фразеологическая единица, - общее название семантически несвободных сочетаний слов, которые не производятся в речи

(как сходные с ними по форме синтаксические структуры - словосочетания или предложения), а воспроизводятся в ней в социально закреплённом за ними устойчивом соотношении смыслового содержания и определенного лексико-грамматического состава. Семантические сдвиги в значениях лексических компонентов, устойчивость и воспроизводимость - взаимосвязанные универсальные и отличительные признаки фразеологизма".

Фразеологизм имеет ряд существенных признаков: устойчивость, воспроизводимость, целостность значения, расчлененность своего состава (раздельнооформленное строение). Устойчивость и воспроизводимость понятия соприкасающиеся, но не тождественные. Все языковые единицы, обладающие устойчивостью, воспроизводимы, но не все воспроизводимые образования наделены устойчивостью.

Воспроизводимость - это регулярная повторяемость языковых единиц разной степени сложности. Воспроизводятся пословицы и поговорки: *Слово не воробей, вылетит - не поймаешь*; *Скучен день до вечера, коли делать нечего*; крылатые изречения: *Счастливые часов не наблюдают*; составные термины и наименования: *белый медведь, серная кислота, ядерный реактор*; собственно фразеологизмы: *брат на буксир, собаку съел* и т.д.

Устойчивость - это мера, степень семантической слитности и неразложимости компонентов. Устойчивость служит формой проявления идиоматичности. Так, фразеологизмы с целостным немотивированным значением типа *у черта на куличках* - "очень далеко" характеризуются большей устойчивостью, чем фразеологизмы с целостным мотивированным значением типа *плонуть негде* - "так много кого-л., что вовсе нет свободного места".

Целостное значение - это такое общее (единое, что) значение фразеологизма, которое трудно или невозможно вывести из значения образующих частей. Целостность значения фразеологизма достигается полным или частичным переосмыслением, компонентов, в результате чего они, как правило, расходятся в значении с соответствующими словами свободного употребления.

Важным признаком фразеологизма является его **расчлененное строение**, «сверхсловность». Так, фразеологизм *втирать очки* и свободное словосочетание *читать газету* построены по одному образцу «гл.+сущ. в вин. п.», являются раздельнооформленными единицами и не различаются по своим внешним признакам.

Фразеологизм всем своим составом сочетается в речи со знаменательным словом.

В стилистическом отношении фразеологизмы резко отличаются от слов. Основная масса слов стилистически нейтральна, чего нельзя сказать о фразеологизмах, основное назначение которых - выражение разного рода оценок и отношение говорящего к высказываемому, которые являются существенным элементом фразеологического значения. Не может существовать текст состоящий из одних фразеологизмов.

Фразеологизмы русского языка могут быть расчленены на три основных стилистических пласта. Большая часть фразеологизмов относится к разговорной речи. Область применения таких фразеологизмов - бытовое общение, устная форма диалогической речи: *задирать нос, заткнуть за пояс*. Фразеологизмы просторечного характера употребляются преимущественно в обиходно - бытовой речи и имеют грубовато - сниженный стилистический оттенок: *лезть в бутылку, лыка не вяжет, не лаптем щи хлебаю*. Одним из отличительных свойств разговорно-просторечных фразеологизмов является то, что они в основном образуются в результате метафорического переосмысления свободных словосочетаний такого же лексического состава: *закидывать удочку, заткнуть за пояс (кого) и др.*

Межстилевые фразеологизмы не имеют какой - либо стилистической окраски (сниженной или возвышенной) и активно употребляются в разных стилях устной и письменной речи. Это сравнительно небольшой разряд фразеологических единиц: во всяком случае, время от времени. По большей части стилистически нейтральные фразеологизмы включают компоненты, соотносительные со словами неконкретного содержания. Поэтому соответствующие обороты, как

правило, не могут быть противопоставлены свободным словосочетаниям эквивалентного состава и вследствие этого лишены обобщенно – метафорического значения.

Книжные фразеологизмы свойственны по преимуществу письменной речи и обычно придают ей оттенок приподнятости и торжественности; они присущи в основном общественно – публицистической, официально деловой и беллетристической речи. Не всегда книжные фразеологизмы обладают экспрессией торжественности или приподнятости. Они могут быть и стилистически нейтральными. Таковы характерные для литературно – книжной речи обороты иноязычного происхождения типа зондировать почву, авгиевы конюшни.

Публицистические фразеологизмы применяются в общественно – политической литературе. Их цель – сообщение знаний и воздействие на читателей или слушателей. Вследствие этого публицистические фразеологизмы близки как к научному, так и к книжному стилю. В них встречается самая разнообразная лексика – от специальной технической до высокой, поэтической.

Научные фразеологизмы используются в научных трудах всех областей знаний. Основное их назначение – сообщение сведений и результатов, полученных той или иной отраслью науки. Для научного стиля фразеологизмов характерно использование большого количества терминов, относящихся к соответствующей области науки, и абстрактной лексики. Даже конкретные слова обычно употребляются в отвлеченном значении.

В официально – деловом стиле фразеологизмы применяются в канцелярских, юридических и дипломатических документах. В деловой речи им присуща высокая степень стандартизации. Фразеологизмы употребляются в их прямом и точном значении, не допускающем двоякого толкования.

С точки зрения актуальности применения фразеологизмы, как и слова, могут быть употребительными, устаревающими и устаревшими. Степень употребительности зависит и от стилистической окраски фразеологизма: стилистически нейтральные и разговорно-просторечные фразеологизмы обычно используются активно; напротив, книжные обороты не в такой мере свойственны словоупотреблению наших дней. Устаревшие обороты утрачивают внутреннюю форму и нередко содержат архаичные элементы. Структурно-семантические свойства фразеологизмов, различающие их типы, формируются, как правило, в процессе переосмысления исходных сочетаний слов в целом или хотя бы одного из лексических компонентов сочетания. В первом случае образуются фразеологизмы, обладающие слитным значением (или свойством идиоматичности). Слитное значение может быть образным или безобразным и неразложимо назначения их лексических компонентов: *смотреть сквозь пальцы, видал виды, курам на смех, отлегло от сердца*. Во втором – у переосмысляемого слова формируется фразеологически связанное значение, которое способно реализоваться только в сочетании с определенным словом или с рядом слов, что приводит к образованию устойчивых словесных комплексов, обладающих аналитическим (расчлененным) значением: *белое мясо, золотая молодежь, раб страстей* (привычек, моды), *приходить к мысли* (к выводу, к решению).

Среди фразеологизмов первого рода выделяют фразеологические сращения (их значения абсолютно немотивированы в современной лексике языка): *лить пули, кривая вывезет, на все корки*, и фразеологические единства, в значениях которых можно выделить смысл, мотивированный значениями компонентов в их обычном употреблении: *преградить путь, на всех парах, темный лес*. Отличительная черта единств – образность.

Фразеологизмы, характеризующиеся аналитическим значением, представляют собой особый тип структурно-семантических единиц фразеологического состава – фразеологические сочетания. ФС образуются из слов со свободными и связанными фразеологическими значениями. Специфическим признаком слов с фразеологически связанным значением является отсутствие у них самостоятельной знаковой функции: при семантической отдельности таких значений слов они способны обозначать вне языковые объекты только в сочетаемости с другими словами, которые выступают как номинативно опорные компоненты этих сочетаний слов (*черный хлеб, черный рынок, черный костюм, черный день*). Это их свойство проявляется в зависимости выбора слов с фразеологически связанными значениями от семантически ключевых слов в процессе построения лексико-грамматического состава предложения. Ограничения в выборе фиксируются нормой, которая закрепляет сочетаемость слов в их фразеологически связанных значениях с определенными словами: одним словом, рядом слов или несколькими рядами, например: *сорить деньгами, перст судьбы, сын степей (гор), глубокая старость* или *глубокая ночь (осень, зима)*. а сочетания в целом характеризуются ограничениями в преобразовании их лексико-грамматического строения. Слова с фразеологически связанными значениями выступают как константные элементы

фразеологических сочетаний, они вступают в синонимические, антонимические и предметно-тематические связи только совместно с семантически ключевыми для них словами. Омонимичных же свободных сочетаний слов фразеологические сочетания почти не имеют.

Н.М.Шанский выделяет также четвертый тип фразеологизмов – фразеологические выражения. Это “устойчивые в своем составе и употреблении фразеологические обороты, которые не только являются семантически членимыми, но и состоят целиком из слов со свободным значением. От фразеологических сочетаний фразеологические выражения отличаются тем, что в них нет слов с фразеологически связанным значением: *Любви все возрасты покорны; Волков бояться – в лес не ходить; оптом и в розницу; всерьез и на долго; процесс пошел; рыночная экономика*. Образующие их слова не могут иметь синонимы”. Их отличительный признак – воспроизводимость.

Ամփոփում

Դարձվածաբանությունը, որպես լեզվաբանական ինքնուրույն ճյուղ հորհրդային լեզվագիտության մեջ ծագել է 20-րդ դարի 40-ական թվականներին: Բավական է նշել, որ արևմտաեվրոպական և ամերիկյան լեզվաբանության մեջ լեզվի նման բաժնի մասին նույնիսկ նշում չկա: Սերնդից սերունդ փոխանցված արտահայտությունները վաղ ժամանակներից գրավել են բանասերների ուշադրությունը: Դարձվածաբանության ուսումնասիրությունը խթանվեց մի կողմից բառարանագրական պրակտիկայով, իսկ մյուս կողմից Վինոգրադովի աշխատություններով, որոնցում շոշովիցին հարցեր դարձվածաբանության ընդհանուր հասկացությունների, նրա ծավալի և խնդիրների մասին: Դարձվածաբանական ուղղությունը ինքնին բավական դժվարին և հակասական ընդհանրություն է: Լինելով առանձին-առանձին ձևավորված կազմավորում այն օժտված է ամբողջական իմաստով: Որոշ առանձնահատկություններ դարձվածաբանությունը մոտեցնում են բառակապակցություններին, մյուսները՝ բաժնիին: Բովանդակության և արտահայտչամիջոցների անհամապատասխանության պատճառով դարձվածաբանական ուղղության մեջ ծագում են անցողիկ, միջակա նրկությունը:

Резюме

Фразеология как самостоятельная лингвистическая дисциплина возникла в 40-х гг. XX в. в советском языкознании. Достаточно отметить, что в западноевропейской и американской лингвистике нет даже обозначения подобного раздела о языке. Выражения, которые передавались из поколения в поколение, с давних пор привлекали внимание филологов. Изучение фразеологии стимулировалось лексикографической практикой, с одной стороны, а с другой – работами Виноградова, в которых были поставлены вопросы об основных понятиях фразеологии, ее объеме и задачах.

Фразеологический оборот представляет собой довольно сложное и противоречивое единство. Будучи раздельнооформленным образованием, он наделен целостным значением. Одни свойства сближают фразеологизм со словосочетанием, другие – со словом. На почве несоответствия между содержанием и способом выражения фразеологического оборота возникает немало переходных, промежуточных явлений.

Լիտերատուրա

1. В.Н.Теля, Что такое фразеология. Москва, Издательство «Наука». 1966
2. В.П. Жуков, Русская фразеология, Москва., Высшая школа, 1986.
3. Д.Э. Розенталь, Современный русский язык часть 1, Москва., Высшая школа, 1976.
4. Н.А. Кондрашов, Основные вопросы русского языка, Москва., Просвещение, 1985.
5. А.В. Дудников, Русский язык, Москва, Просвещение, 1983.
6. В.П. Жуков, Школьный фразеологический словарь русского языка. Москва., Просвещение, 1980.
7. В.Л. Архангельский, Устойчивые фразы в современном русском языке, Ростов н/д, 1964.
8. В.В. Виноградов, Основные типы фразеологических единиц в русском языке, Русских язык, Москва, 1947.

70-ԱԿԱՆ ԹԹ. ՀԱՅ ԲԱՆԱՍՏԵՂԾՈՒԹՅԱՆ ՄԻ ՔԱՆԻ ԱՌԱՆՁՆԱՀԱՏՎԿՈՒԹՅՈՒՆՆԵՐԸ

Վ.Գ.Մուսայելյան

գրականության և ժուռնալիստիկայի ամբիոն

Ուսումնասիրությունը նպատակաուղղված է 70-ական թթ. հայ բանաստեղծության զարգացման մի քանի էական առանձնահատկությունների բացահայտմանը: Իրականության գեղարվեստական յուրացման համապատկերի վրա փորձ է կատարվել ուրվագծելու հիշյալ սերնդի բանաստեղծական ընդհանուր դիմագիծը:

20-րդ դարավերջի հայ և համաշխարհային պոեզիայում գերիշխող տվյալագրքը հենդեհնեռն կորցնում է իր նկատմամբ գրական ընթացքի հետադարձությունը: Ավանգարդի հիմնարար միջուկը կազմող մեթոդները /դժվարությունությունը, լեզվաճանաչումն ու կոմպոզիցիոն համակարգերի խճճումը և այլն/ դադարում են որպես այդպիսի էական արժեքներ կայացմանը: Ինդուկտ և ինդուկտ արտահայտչանքի տակադարձությունը արդի պայմաններում պարզապես ենթակարգվում են քննական մշակվածության: Եթե հաշվի առնենք այն հանգամանքը, որ գրական ոչ մի ուղղություն կամ հոսանք ինքնահաջողակ չի հնարում ու կորչում այս կամ այն ժամանակի մեջ, այն և ստանալիքներն տարրադրվում է բոլոր ժամանակների գրական ուղղություններում, ապա ավանգարդի ժառանգությունը ևս նրկար ժամանակ իրեն զգացնել կուտ գրական ընթացքի և գեղագիտական արժեքների կայացման գործընթացներում: Բավական է թեկուզ նկատել, որ այս հոսանքն անհամեմատ ակտիվացրեց քննադատական գիտակցությունը, մտքի ու դատողության նկատմամբ գրողի առավել հակվածությունը, հանգամանք, որը թելադրված էր իրերի անխուսափելիությունը գաղափարային նյութի պահանջներով:

Գեղարվեստական գրականությունը նրբեր միանշանակորեն չի կարող տեսականացվել, սակայն մտքի հենդեհնեռն գերակայությունը նրանում թերևս անժխտելի է թվում: «Բանաստեղծելու արվեստի բանալին մտածելու արվեստի մեջ է», - ժամանակին գրել է Հարազիտը: Խնդիր տակալին գրական նոր հերոսն է, կյանքի բոլոր ապակետների ակամա համագործակցությունը նրանում կողմնորոշումները: Երբեմնի նրկարդական թվագրող փաստերն ու իրադարձությունները կյանքի ու գրականության գոյատևման համար այժմ դարձել են ներգործուն կարևորագույն տարրեր և հենդեհնեռն առարկայացնում են նրանց կախվածությունը շրջակա աշխարհից: Նմանօրինակ պայմաններում գրականությունը, արվեստը առհասարակ դուրս են գալիս իրականության մակերես փորձելով գտնել վերոհիշյալ երևույթի աբստրակտ պատճառները և բոլոր այլն էլ առաժաժում են կորցնելով հենակետերի համակարգությունը: Նոր սարքն այսօր կարծես թե գտնվում է ինչ-որ բանի ներքին, որտեղից պետք է սկսվի մի նոր փուլ, հաջորդը խորհրդավոր ու անքննելի: Միջնորդ են, այնուամենայնիվ, միշտ ներկա է. խնդիրն այն է, թե որտեղ, մեր գիտակցության ու կենսական որ մտանիլներում: Եթե այն անհետանում է, ապա ոչ թե թաղվելու հետևանքով, այլև մի ուրիշ կերպարանքով ու առավել կենդանի միջավայրում վերածնվելու արդյունքում, ընդհանուր շարժման մեջ առավել տարածական նշանակություն ունի բերելու մտայնությունը: Ասվածի համար թերևս վկայություն կարող է հանդիսանալ XX դարի 70-80-ական թվականների հայ բանաստեղծությունը, որ իրենից առաջ շուրջ մեկ տասնամյակի բոլոր վեճերից ու արժեքների կապվածահարույց տեղաշարժերից հետո մի տեսակ ամոթխեղակություն ու կենդանի շուն հաղորդից գրական հետագա ընթացքին: Այսպես հաշվի նստելով իր ամոթխեղակ տախտակների փորձի ու ճնշմանների հետ, այս սերունդը ձգտեց ստեղծել իր սեփական տարածքները, բանաստեղծական իր մեթոդներն ու առանձնահատկությունները: Ինչ խոսք, այն ասպարեզ իջավ մի այնպիսի ժամանակաշրջանում, երբ գրական մամուլում բաց վեճեր էին ընթանում 60-ականների բանաստեղծական մտածողության ու գեղագիտական կողմնորոշումների շուրջ, բայց այժմ էլ՝ առավել դժվար ու պատասխանատու էլ նրա մուտքը: Սակայն յուրաքանչյուր սերնդափոխություն ինքնին արդեն նոր փուլ է, որոշակի շարժում, որ այսպես թե այնպես բերելու է իր տեսակն ու օրենքները, որնեք բոլոր դեպքերում տարբերվում են իրենց նախնիներից: Երևույթների այսօրինակ զարգացումներում 70-ական թթ. ուրվագծվեց բանաստեղծական փորր-ինչ մոռացված ու միաժամանակ թաքնված մի տեսակ առավել թեթևացած մտքի ու երկավայրության ոչ միշտ անհրաժեշտ ծանրաբեռնվածությունից: Գրաքննադատությունը, կրթիչի է ասել, բարենաճ գտնվեց այս սերնդի նկատմամբ, քանզի վերջինս իր բանաստեղծական կեցվածքով մտածողության տեղիք տալու հավակնություններ կարծես թե չունի: Այն առավել կենսունակ էր, իրական ու շոշափելի, ինչը /Նրբին իրավգիորեն/ որպես առավելություն էր դիտվում նախորդների նկատմամբ: Անդադրաշատվով 70-ական թթ. ասպարեզ իջած բանաստեղծների ստեղծագործական իմաստական առանձնահատկությունների՝ Ազատ Եղիազարյանը նկատում է. «Նրանք ունեն մի էական առավելություն. այստեղ մարդկային խոհերն ու զգացմունքները

երբեմն մի քիչ անախոր ձևով, բազմում են քննարկողի հայացքին իրենց մտրդեալին շնորհակալութեամբ ու ինքնատիպութեամբ: Երևում է այսօրվա կոնկրետ, իրական Հայաստանի քննադատիկը. երևում է ապրող ու գգացող ներհասարակ մարդը, որը կենցաղած չի քննում, որը չի ուզում զարմացնել այլ ապրում է, խորհում, գգում - իր ժամանակին համոտապատուխան» Ա. Նիսիզադարյան, «Մարդը ներքին», «Սով. ցրող» հրատ., 1985թ., էջ 108-109/:

Այդ շրջանի առավել աչքի ընկնող ներկայացուցիչներից են Հրաչյա Սարախանը, Ղուկաս Սիրունյանը, Արմեն ՇՆՆՈՅԱՆԸ, Հակոբ Մովսիսյան և էլի ուրիշներ, որոնք ունեն սեփական ձայնի որոնման իրենց ուղիները, միակնոցից տարբերվելու ակնհայտ ձգտումը, և, որ ամենաբացոլիչն է այս տեսնողի համար, բանաստեղծականի, այսպես կոչված, կրաստվանդական ընթերցումը: Մարդու և աշխարհի փոխհարաբերության խնդիրը միշտ էլ դրամատիկ բովանդակություն է ստեղծել այս կամ այն դարաշրջանի բանաստեղծական զարգացումներում: Եւս այնտեղ նմ.- գրում է Մայակովսկին, -որտեղ ցավն է: Սա պոեզիայի ընդհանրական կերպն է, նրա բնութագրման էական հատկություններից մեկը, որ ի մի է բերում համաշխարհային բանաստեղծության աղջ կենսագրությունը՝ ժամանակ առ ժամանակ ստանալով նոր ձևեր ու նշանակներ:

Հր.Սարախանի պոեզիայում ցավը դառնում է կենսագրություն, ինքնահայտնաբերման անհրաժեշտ նախապայման, որ փոքր-ինչ հեռու մնալով կյանքի կոնկրետ այդահայտություններից, վերածվում է բռնեմական թախծի՝ խոր ու ապրկած:

Տերևների առկ թող սերը քնի:

Մոմերը հալվում կաթիլ առ կաթիլ:

Մի քիչ հեռ լինելու ու մի քիչ գինի...

Աստի, խնդրում եմ, շուրջերս ասիր:

Բարենք այսանող ունեն պատմություն, քանզի նրանցում առկա են ապրկած գգացմունքները, հոգեբանական վիճակները, որոնք ավարտուն տեսք տալով բանաստեղծական տողերին՝ շարունակում են իրենց ներքին շարժումն ու զարգացումները: Ի-ր «Ճգրագծեր» առաջին ժողովածուից առաջար Մարտիանը հեռու մնաց նորարարական ճիգերից՝ առավել շատ ունկնդիրը լինելով իր նախորդների՝ Տիցյանի, Չարենցի, Նսնիսի հոգեպարար ձայներին: Գիտատեսիկական հեղափոխությունը, պոեզիայի ազատարդեալացման ձեռնարկումները չձևակերպելու նրա գեղագիտական համակարգը, որ մարդը քնարեկությունը հաղորդական ժամանակակից եմոտի հոգևոր բարդությունը:

Իրերի հեռ հարաբերության մեջ մտնելու մարդու հեռակարգ, ի վերջո, ծնվում է նրա հոգևոր պահանջները: Մարդը տիրում է արտաքին աշխարհին այն վիզնական արշալուրծում ծաղկանցնելու իր հոգևոր պահանջներին: Միակ անհասանելի թվացող բարձունքը, որին տակավին ձգտում է հասնել մարդը, նա հենց ինքն է, և ոչ երբեք այն իրերն ու երևույթները, որոնք նրբեմն առ երբեմն կարող են փոխել աշխարհի հեռ հարաբերության մեջ մտնելու նրա կոտանակները: Արդիականցող մարդու իր իսկ տեսակի գեղարվեստական ձևն է. հանգստանալ, որը բոլոր դեպքերի ու ժամանակների համար կարող է փոխություն գուշակել իսկական արվեստի համար: Եթե փորձենք, օրինակ, իր սերնդակիցների մեջ տարբերակումներ որդկացնել Հրաչյա Սարախանի ինքնատիպության համար, ապա նրա ամենակենսական առանձնահատկությունը, թմբեւ, հենց այս է՝ գեղարվեստական սեփական տեսակին հավասարում մնալու սկզբունքը:

Իրականի ու խորհրդանշականի հեռաբերքի գուգորդումներ է ներկայացնում Ղուկաս Սիրունյանի պոեզիան: Կենսական կոնկրետ ազդակները պատմությունը, մարդու և քնության փոխհարաբերությունները, իրերի հալնեթական շրջապատը նրա ստեղծագործություններում փոխներադասվածում են միմյանց խնաստային նշանակության մեջ՝ համոտրկով բարու ու գեղեցիկի անընդհատ նորոգվող իմաստությունը: Իրականության գաղտնիքներին մերկելու բանաստեղծի ձգտումը համադրում է իմաստուն կենսատիրության և իրերի խաղաղ գոյակցության ներըմբռնումները շնրտ առ շնրտ ընդլայնելով՝ բանաստեղծության ներքին տարածքները:

Արդունքը բարձրանում է իրերից,

Բարձրանում մեր տարած կյանքն ի վեր...

Մենք շնք արտապում:

Մենք վերադարձնում ենք իրերի

Լոգորած քնքշությունը:

Աշխարհն ընկալելով իրեն իրադարձություն, բանաստեղծը ևս իրեն գգում է նրա անբաժանելի մի մասը, իր մեջ կրում նրա տարաբնույթ դրսևորումների ներքին խորհուրդը՝ այդպիսով փորձելով կազմել նրա արարման ընթացքի հեռ: Այդեմն խուսափելով երևույթների ու կերպարների կոնկրետ առարկայական հատկանիշների նկարագրություններից, բանաստեղծն անընդ խորիդայությունը տեսնում է նրանց նախաստեղծ գոյակցության մեջ, իմաստավորում «այնտղմայինը», ուր նրանք ձեռք են քնրում նոր որակ՝ հայտնվելով իրողարձությունների ներքին պլանում:

Բանաստեղծական խառփ համար կայուն հենակետեր որոնող հեղինակ Է. Արսեն Շեկոյանը: Կյանքն իր բազմազան գրականությունով հանդերձ թափանցում է նրա ստեղծագործություններից ներս մի տեսակ անապատնիշին, հանկարծակի ու անսխալակա՛ն և նրբման հասարակ ու մաշված թվացող բառերն ու դարձվածքները ձևոր են բերում ապրելու նոր միջավայր:

Այսքան մտքոր, այսքան խաղաղ
և առ կյանքն է. ոչ թե մահը:

Եվ ժամերը միապաղաղ

Էլ չեն ծնշում: Եվ նոր պահը

քնդառնում է հարմիրը իմ

և ծածկում է ինձ անցյալից:

Լուրջում է: Էլ չեն հնչում

ժամերը գարշ ու ծանծախի:

Ա. Շեկոյանի ստեղծագործություններում առօրյա նրկայթններն ու իրավիճակները ձևոր են բերում իրենց կոնկրետ արտահայտությունները՝ պարզունակ թվացող լուծումներում ներկայացնելով հոգեբանական որոշակի իրադրություն: Անշունչ ու անքանաստեղծական թվացող բառերի ու խորհրդանիշների համար նա գտնում է բնորոշ նրբագծեր, ստեղծում «խաղային» իրավիճակներ այնպես, որ այդ «խաղը» հենց դառնում է բանաստեղծական յուրօրինակ արժեք: Բանաստեղծի նախնաորած թեմաները նույնքան սովորական են ու առօրյա. հայրենի տուն, ծննդավայրի կարտո, վաղվա օրվա հանդեպ հույսեր ու տազանայներ, սեր ու հիշողություն և այլն: Եվ այս ամենը՝ քնարական թեթև մատուցմամբ, պրոզայիկ բառերի ու արտահայտությունների անսակնկալ հայտնությամբ, բայց միաժամանակ հավատարիմ բանաստեղծության բուն խորհրդին ու էությանը:

70-80-ական թթ. հայ բանաստեղծության մեջ իրենց զգացնել տվեցին, այսպես կոչված, աստվածաշնչյան, դիցաբանական հղումներն ու խորհրդանշանները, որոնք յուրօրինակ փորձ էին ժամանակակից պոեզիայի մեջ պլանդակա՛ն արժեքների ներթափանցումների: Այսօրինակ արժեքների յուրազանս փորձեր ենք տեսնում սերնդի նրևելի ներկայացուցիչների՝ Հակոբ Մովսեսի, Աշոտ Ավդալյանի, մի քիչ ուշ՝ Հրաչյա Բելկլյանի, Զավեն Բնկյանի և այլոց երկերում:

Միխայիլ Բուրևիչի հնարանները Հ. Մովսեսի ստեղծագործություններում սուկ բիբլիական իմաստները չեն հետապնդում: Սրանք հնարավորություն են տալիս բանաստեղծին ընդլայնելու պոեզիայի փոխարքայականության հատկանիշները, նպաստելու անհատի ենթագիտակցական աշխարհի պատկերման բազմազանությունը: Հնուր մնալով քնադաշտական ավանդական եղանակներից, բանաստեղծը նոր դերակատարություն է սահմանում մարդու զոլաբիխափայտության հիմքում բնության՝ որպես շոշափելի կեցության համար: Ձգտով նյութը, մերժե՛նալով առարկային վեր կանգնել նրանից, նրա գեղիշխանությանը տալ հարաբերական արժեք կեցության նախապայմանի նկատմամբ. այս է ահա Մովսեսի բանաստեղծական էական առանձնահատկություններից մեկը, որով նա տարբերվում է իր սերնդակիցներից:

Ես կամ, սակայն ինձ չեն տեսնում-

քամին աչքերիս մեջ ծղոտ փչեց:-

Տեսնո, սովորների վրա օլալում են մարմինները:

Երևույթի մետաֆիզիկ ընկալումը բանաստեղծի համար նոր հեռանկարներ է խոստենում աշխարհի հետ փոխհարաբերության ընթացքում:

Հայթայթանք նյութը՝ նշանակում է ախտանշել գոյի խորհուրդը, ձևոր բերել այլ կերպ ապրելու հավանականություն: Այս առումով Հ. Մովսեսի պոեզիան ամբողջություններ ունի Հենրիկ Էդդյանի աշխարհընկալման որոշ սկզբունքների հետ: «Ես կամ, սակայն ինձ չեն տեսնում» տալն իր ենթատեքստային առումով հիշեցնում է Էդդյանի նույնիմաստ արտահայտությունը: «Ես ձեզ եմ բերում իմ մարմինը, միակ ականատեսը իմ հավերժական բազմախություն»: Սակայն ինձ Հ. Էդդյանի մոտ այդօրինակ բազակա՛ն ներկայությունը հիմնականում ձևոր է բերում դիալեկտիկական ավարտավածություն, Հ. Մովսեսի ստեղծագործություններում նրկայթնների հակադիր հատկանիշները շատ հաճախ չեն հասնում նրբին միազոլությունների, ինչի պատճառը գուցե թե կարելի է փնտրել, Այ.Թորգյանի ձևակերպմամբ, «խորհրդանիշների խորհրդանիշներին» չափազանց խտության արդյունքում:

Այսպեսով հանդերձ պետք է նշել նաև, որ աստվածաշնչյան-բնագաղափարական յուրօրինակ գոգարությունները Հ. Մովսեսի ստեղծագործություններում միշտ նրոյն են պատում տիեզերական ասեղծվածի հարաբերության խորհուրդը, և դեպի «ուկնդն իդյակ» բանաստեղծի ձգտումը դառնում է նախախանություն բազմոնքների մերկվելու հոգևոր մղումի արտահայտություն:

ուկնդն իդյակ, դեպի թե՛ք քայլեմ

ու հալվեմ երկնքից կախված

լուսնդն գնգուրն դեմերիդ:

Բանաստեղծական վերոնիշյալ անուններով, անշուշտ, չի ամբողջանում այս սերնդի ընդհանուր դիմապատկերը: Սրանց շարքերում այսօր էլ շարունակում են ստեղծագործել

այնպիսի հետաքրքիր բանաստեղծներ, ինչպիսիք են Հովիկ Հովնյանը, Էդվարդ Միլիտոյանը, Արտաշես Ղազարյանը, Հրաչյա Թադևոսյանը և էլի շատ ուրիշներ, որոնք յուրովի նպաստում են աղյիսի հայ պոեզիայի զարգացման քննական գործընթացին: Միևնույն ժամանակ, վերոբերյալ դիտարկումները հատուկ միտումներ չունենի գիտական քննության առնչյու հիշատակված բանաստեղծների ստեղծագործությունները: Նպատակն այստեղ սերնդի բանաստեղծական հետազոտի մեջ շարժման ընդհանուր ուղիվագծումն է, նրա լուծված ու չլուծված հիմնական հարցերի ընթացքավորմանը հետևելու ընդամենը մի փորձ:

60-ականների ստեղծագործական փորձի անմիջական ժառանգորդները, այնուամենայնիվ, չունեցան իրենց ընդգծված ժամանակը: Նրանց նրկներում այս կամ այն նշանակով իրենց արտահայտությունը գտան գեղարվեստական ճաշակի ու ուժքնունների արդեն իսկ հաղթահարված ձևերն ու մեղադրերը, սակայն իրենց հերթին նրանք ձեռնադաշտ մնացին միայն իրենց պատկանող անցման որոշակի փուլ ազդարարելու միտումներով: Ինչ խոսք, այս ամենի համար նրանք նախ ունեին մի շարք արդարացող հանգամանքներ. ասպարեզ իջնելուն պես այս սերունդը հեռնդիպեց իր անմիջական նախորդի կապակցությամբ սուր և իրարամերձ այնպիսի տեսակետների, որ որևէ ճանապարհի հստակ կողմնորոշումը, մեղմ առած, դյուրին չէր: Գրաքննադատություն համար թիրախ էին դարձել ոչ միայն ժամանակի գեղարվեստական մեղադրների ու եղանակների փոխազդեցություններն ու մոդեռնիստական հայացքները, այլ նաև ժամանակակից մարդը, գրական նոր հերոսը՝ մինչ այդ անծանոթ կեցվածքով ու պահանջներով: Եվ այդ հերոսն արդեն չէր կարող անմիջականորեն թելադրել իր սկզբունքներն ու կայուն կենսակերպը, քանզի հենց իր ներկայությամբ արդեն կասկածի տակ էր առնված նույն գրաքննադատության կողմից: Այսպես, սակայն, սուկ որպես արդարացում: Այնինչ իրական թելադրողը ոչ միայն ժամանակն է և կամ գրական հերոսը, այլև բանաստեղծի անհատականությունը, որ վերջնական արդյունքում խոսում է նույն այդ ժամանակի և գրական հերոսի անունից: Եվ ամբողջ պարագայում ընդգծված անհատականության ու նախորդ սերնդի ճնշող ներկայության պայմաններում սեփական կենքին ունենալու ձգտումը պարզապես դարձել էր սակավ հավանական:

Այսպեսով հաղնեմ, այնուամենայնիվ, ժամանակակից հայ պոեզիայի շարժումն այսօր չի կարելի չնկատել: Այլ խնդիր է, թե պատմական իրադրությունն ինչպիսի դեր ու նշանակություն է տալիս այդ շարժմանը, ինչպիսի ներքին ու արտաքին պայմաններ ստեղծում նրա ընդհանուր կանոնակարգման համար: Մի փաստ, որ ինքնին արդեն անհերքելի է - առկա է գործընթացը, որ ժամանակի հետ ենթարկվելու և անհրաժեշտ խմբագրումների ժառանգության յուրօրինակ հայեցող ներկայացնելով հետագա սերունդներին:

Ամփոփում

70-ական թթ. հայ բանաստեղծությունը քննության ու գնահատման առավել մեծ տարածություն է պահանջում, քանզի այն արժևորվում է ոչ միայն իր բնագրային ընձեռած հնարավորություններով, այլ, որ ոչ պակաս կարևոր է, ստեղծած գեղարվեստական միջավայրով: Ներկա վերլուծության փորձը հիմք է տալիս նգրադենգելու, որ, տիրապետելով ժամանակաշրջանի գեղարվեստական ինֆորմացիայի, այս սերունդը հեռնդի և նկավ ինչպես հայացքների ու սկզբունքների ընդհանրականությամբ, այնպես էլ անհատականությունների տարբեր դրսևորումներով, ինչն էլ ընդլայնեց նրանց ընդգրկած ժամանակն ու տարածությունը:

Резюме

Армянская литература 70-х годов требует большого пространства в обсуждении и оценке, ибо она оценивается не только своими рукописными возможностями, но и , что не менее важно, создавшей художественной средой. Опыт нынешнего анализа позволяет делать вывод, что владеет художественной информацией современной эпохи, это поколение выступило общностью взглядов и принципов, так и различными проявлениями индивидуальностей, что и расширило охваченное им время и пространство.

Ժանդագրություններ

1. Եղիազարյան Ա., Մարդը ներսից, «Սով. գրող» հրատ., 1985թ.:
2. Մարտիան Հր., վկայություններ, «Հայաստան» հրատ., 1989թ.:
3. Սիրունյան Ղ., Իրիկուն քաքի, դարձիր առավուտ, «Սով. գրող» հրատ., 1983թ.:
4. Ընկղյան Ա., Բախտ, «Սով. գրող» հրատ., 1989թ.:

ՊԱՐՈՒՅՐ ՍԵՎԱԿԻ «ԵՎ ԱՅՐ ՄԻ ՄԱՇՏՈՅ ԱՆՈՒՆ» ՊՈԵՄԻ ՈՒՍՈՒՑՈՒՄԸ

Ս.Ե.Խաչատրյան

գրականության և լրագրության ամբիոն

Պ.Սևակը հայ բանաստեղծության զագաթներից է, որն իր արտասափոր, ինքնատիպ տապանքով հայ քննությունը հարստացրեց գեղարվեստական անկրկնելի արժեքներով՝ միանգամայն թաքնված բանաստեղծություններով և մեծակտավ նրկներով, որոնցից է «Եվ այդ մի Մաշտոց անուն» պոեմը՝ նվիրված հայոց դարագնեին՝ հայոց այբուբենի գյուտարար Մեսրոպ Մաշտոցին, որի սկզբները հայտնաբերվեցին հնդուներից ավելի ու ավելի է ակնհայտ դառնում։ Մեր ժայռկալի ողբերգություններով և սկզբներով հարուստ պատմությունը փաստում է, որ Մաշտոցի ստեղծած հայոց այբուբենը մի ամբողջ գորաբանակի հզորություն ունեցավ և կունենա։

Պարույր Սևակի և «Այդ մի Մաշտոց անուն» պոեմը և հայոց լեզվին նվիրված նրա բանաստեղծությունները պատշաճ տեղ պետք է ունենա դպրոցական դասագրքերում և ուսուցանման պիտի առանձնակի հոգածությամբ նկատի ունենալով, որ ինչպան էլ, արդեն, մասուցանվան, սրտամեմայնիվ Պ. Սևակի ստեղծագործությունները այնքան էլ «պարամարտ» չեն, ինչպես, ասենք, Հովի. Թումանյանի «Բնակաբնակի ատմություն» կամ «Մարուն»։

Սևակի «Եվ այդ մի Մաշտոց անուն» պոեմը սովորողներին մատուցելուց առաջ անհրաժեշտ է հանձնարարել ընթերցել պոեմ. Գ. Սևակի «Մեսրոպ Մաշտոց» աշխատությունը, որ հանգամանաբն շարադրված է, մեծ դարապետի կյանքն ու գործունեությունը, հայոց գրերի ստեղծման պատմությունը, պատմական այն ժամանակաշրջանը, նրա հասունացել էր սեփական գիր ունենալու խնդրի լուծման հրաշալի անհրաժեշտությունը։ Պոեմի ոլորին ընթերցող բանալի կարող էր լինել նաև Պ.Սևակի «Թրի դեմ գրի». Մաշտոցի սկզբագործությունը՝ հողվածը, որը պետք է ներկայացնել սովորողներին, շնչանով հետևյալ պարբերությունը. «Մեր պատմության 16-դարյա բարձունքից նայելով, Մաշտոցը մեզ ներսում է նախ և առաջ իրել մի վիթխարի քաղաքացուն, որի շահած տնայրուն ճակատամարտի հետ չի կարող համեմատվել մեր սզարապետների փառավոր հաղթանակներից և ոչ մեկը»։ Համատար ներկայացնում նախաբերիստուննալան Հայաստանը, հեթանոսական քաղաքացունության ժամանակաշրջանը և պատմական ժամանակի թեյաղյանը ունենալ սեփական գիր, որպեսզի հոր, միսլի Աստուան Բրիստանին չաղթենին «տար խորքերով»։ Բերվել պոեմից համապատասխան հատվածը.

*Նրանք ծնվում են իրենց ծնողի անգույնությունից,
Որպեսզի դառնան նոր գործություն,*

*.....
Նրանք ծնվում են, որ ապագոցեն,
Թե վերջը մի տեղ դառնում է սկիզբ:
Նրանք ծնվում են, որ ապագոցեն,
Թե այնտեղ է լույս սխրանքն սկսվում,
Որ վերջանում է ամեն մի հնար. ... I*

Պոեմի շիկացած հատվածները հանձնարարել անգիր, ահավասիվ այս մեկը.

*... Նրանից առաջ կային աստվածներ՝
Երկնի, սիրո, պտղավորումի,
Ինչպես փոթորկի, նաև ... դպրության,
Եթե բոլորը՝ մինչև իսկ ստույգ,
Վերջինս սուտ էր, սուտ ստուգապես.
Աստված կար, սակայն դպրություն չկար:
Նա հավատափորն իր նոր հավտոյի,
Դպրության մեր սուտ աստծուն փոխեց
Եվ ինքը մնաց նրա փոխանակ: 2*

Մանրակրիկտ վերլուծել «Ժ» և «ԺԱ» գլուխները («Կիսված է արդեն հայրենիքը մեր»): Հայոց այբուբենը որպես հզոր գեմք, նրա վիթխարի, ազգապահպան նշանակությունը («Այն, ինչ որ անել կարողացան Արշակ, վաղարշակ, Մուշեղ ու Մուշեղ, ապարից միայն՝ անգեն ու անգորք»):

*Վերլուծել՝
Նա սուար իրի ճարակի դիմաց
Մեր ինքնությունը կոտից ու կոնց.*

*.....
Բանակի դեմ՝ թև,
Թրի դեմ՝ թուխք,
Այսան դեմ՝ թանաք,
Մրի դեմ՝ պրի:
Եվ դարանի դեմ՝ Մատենադարան... 3*

Տալ «Եվ այդ մի Մաշտոց» պոեմի քաղաքաշատ հեղինակի քաղաքացիական նկարագիրը լրացվել նրա անակի սերը առ մայրենին: «Հայոց լեզու» բանաստեղծության

Եվ մթնայնիկ է ով քնց կարող է կոչել մայրենի:
Երանմի է ով քնգտնով է խոսում ու դառում... 4

Այս տաղերը թերև, ազգա «Մայրենի լեզու» բանաստեղծությունը ենթակայացնել, որտեղ մաշտոցական մեր հրաշքին սիրահարված հեղինակը տալիս մատուցել է համարում մայրենին «Ամբողջությունի մատուցը սրբազան դարերի խորքից դարերին հասած»: Նշել, որ Մեծարդ Մաշտոցի նկատմամբ, նրա լեզվի վերաբերյալ հանդիպ բանաստեղծի անհուն սերը «Եվ այդ մի Մաշտոց» պոեմով չի սահմանափակվում: Մինչև արևմտի շարադրերը (1962), 1961-ին գրել է «Մասք հավաստիքի» բանաստեղծությունը Մաշտոցի ծննդյան 1600- ամյակի առթիվ, ուր օտար տիկերում դեզինդոլ հայոց այրերին նախատեղով, պահանջում է, որ «Փորհին հույերին, ապրեն հայերին...»:

Ազգա տվորդունքին այս մասին տեղեկացնելուց հետո հանձնարարել անգիր նայն բանաստեղծություն «Ե» հատվածը («Հանունայդան համար չեմ ծնվել»):

Ընշուղ, որ պոեմը Պ. Սևակի նախադրած ժանրերից է: Նա գրել է մի ամբողջ շարք պոեմներ. մեծ կտավներում առավել ևս հորդացել է մեծ մտածողի ու գրողի շոտյ տաղանդը: Բերել ակադեմիկոս Ս. Մարիյանի գնահատականը. «Եվ այդ մի Մաշտոց անուն» պոեմը հորդ տաղանդի ստեղծագործություն է, որ գերաբնասական մտածողությունը համարում է փիլիսոփայական անսովոր խոսեցման»: 5

Սովորաբանի գիտակցությանը հասցնել այն անհարկելի ճշմարտությունը, որ ազգի գոյատևման ամենակարևոր ու առաջին նրաշխիքը ազգային լեզուն է. չկա լեզու, չկա ազգություն: Քչեցնել, որ դեռևս մեր թվարկությանից առաջ հայոց արքա Տիգրան Մեծը հունգարաց խոց է նետում օտարախոս հային, արեսանվելով, որ հայկական հողի վրա հայր հայի հետ պիտի խոսի մայրենի լեզվով:

Կրկին անդադարումալ «Եվ այդ մի Մաշտոց անուն» պոեմին, թերեզով «Իսկ իսկություն չէ, որ գործից առաջ միշտ էլ լեզուն են մարտադաշտ հանում, և ինչ չի կարող ոչ մի գործ անել, լեզուն է անուն» տողերը բուզել հարուստ ենթատեղեկությամբ:

Մաշտոցի սիրաբնք վաթարանող այս պոեմի և ոչ մի տաղը դարս չթողնելով ուշադրությունից, տալ նրա գեղարվեստական արժանիքները խոցի քալոր կալուտարան, պատմական ժամանակաշրջանի խոր իստությունը, հորազգող հայրենասիրությունը, դիպելի հումանատությունները, տաղաչափական կատարվելությունն ու թարմությունը: Սակ, որ Պ. Սևակը «պրսեցելի ու նորովի» գնալ է համարում ազգային գիրը, որի վրա անգոր է ցանկացած նետ ու յարադարան: Քրթուլի, մաշտոցյան աշյուրենի շառիվ մեր «փորը ամուն» կարողացավ գոյատևել հուզարամյակներ, նրանով կերտվելին գրական անվրենի կողողներ. մազադարսնելին հանձնվելին մոր հոգևոր անսպառ հարստությունն ու մտքի թափչը, նրանկայության ճակարն ու ոգևոլեն խայանքը շալականներից մինչև «Մաույան ողբերգության» արևմը, «Եվ այդ մի Մաշտոց անուն»-ից մինչև «Հայոց դարնեխալներ»:

Նշել, որ Մուշեղ Գալշոյանի «Մամիթն այրան» պատմվածքի համահուն հերոսը հայոց այրուբենի 36 տատերը համարում է 36 այրդար գինելթներ: Այնուհետև ցուցադրել հայոց այրուբենին նվիրված կինոնկար: Լսել մայրենի լեզվին նվիրված Պ. Սևակի բանաստեղծությունների «Եվ այդ մի Մաշտոց» պոեմի հատվածների արտասանությունները՝ վարպետ ամուրիթյանի կատարմամբ:

Նշել, որ Մաշտոցի սիրաբնք հայ գրախնիրից շատերի համար է ներշնչանքի աղբյուր՝ դարձել, իսկ Մաշտոցը դարեր շարունակ դառնել է սրբերի շարքը: Դեռևի հատվածները անգիր հանձնարարել տվորդողների ընտրությունը:

Ամփոփում

Այսպիսով, Պ. Սևակի «Եվ այդ մի Մաշտոց» պոեմը, որը գեղարվեստական անգուցական կղթող է նվիրված Մեծարդ Մաշտոցին, հարկ է ըստ արժանիայն մատուցել տվորդողներին: Սույն հոդվածում առաջարկվում է այդ նրկը ռադադանելու առավել արդյունավետ մեթոդներով անհանգստացնել մեթոդներ:

Резюме

Итак, поэма И.Севака “Ев айр ми Маштоц”, которая является неопубликованным художественным произведением посвященная М.Маштоцу и мало по достоинству преподнеси ее учениками. В этой статье предлагаются наиболее эффективные педагогические методы обучения этому произведению.

Ծանոթագրություններ

1. Պ. Սևակ, «Եվ այդ մի Մաշտոց» պոեմը, Եր. Լույս, 1991. 79 էջ:
2. Պ. Սևակ, «Եվ այդ մի Մաշտոց» պոեմը, Եր. Լույս, 1991. 40 էջ:
3. Պ. Սևակ, «Եվ այդ մի Մաշտոց» պոեմը, Եր. Լույս, 1991. 47 էջ:
4. Ս. Մարիյան, «Մերոնցներ և ավանդներ», Եր. «Սովետական գրող» 1984:

ՍԵՐԳԵՅ ՍԱՐԻՆՅԱՆԻ ՔՆՆԱՀԱՄԱԿԱԿԱՐԳԸ

Զ.Վ.Բալայան

գրականության և ժուռնալիստիկայի ամբիոն

Ներքին ակնածաբանն ու հպարտությունը, մեծագույն հարգանքը, մտանդակական գնացյալներն ու խոնարհությունը մեզ մի կողմից սառնեցնում են թույլ չեն տալիս խոսել քո ժամանակակից, մեծագույն գիտնական-գրականագետի, գրականության պատմաբանի, քննադատ-տեսաբանի, հայ գրականության տաղանդավառ պատմի մեթոդաբանի, դարի մեծագույն մտավորականի, մեծագույն արցալսցու, հայրենասեր ուսուցչի, ուսուցչական րարունակների մասին, մյուս կողմից էլ պարտադրում են...

Սակայն այդ պարտադրանքը հարկադրանք չէ, այլ՝ առիթ, գեղեցիկ առիթ՝ սողողիս հեղինակին գնահատանքի, երախտիքի, շնորհակալության, շնորհավորանքի խոսք մատուցելու... ՀՀ ԳԱԱ Մ. Աբելյանի անվան գրականության ինստիտուտի հայ նոր գրականության բաժնի վարիչ, բանասիրական գիտությունների դոկտոր, պրոֆեսոր, ՀՀ ԳԱԱ ակադեմիկոս, իմ ու խման շատ-շատերի ուսուցիչ, ասպիրանտական ղեկավար Սերգեյ Ներսեսի Սարինյանի իմաստալից, վսեմաշուր 80-ամյա հաբեյանի առթիվ...՝ ձեռք սրտիս...՝ խոնարհումով...

Այդ պարտադրալ պարտադրանքը գրականության մարդու համար՝ ներքին հաճելիություն է ծնում մի քանի խորհուրդներով՝ մարդկային, ինտելեկտուալ, մասնագիտական, հայրենասիրական, որոնք բարձր որակների ցույց կարող են հառնալ...

Ս. Սարինյան երեւոյթը խիզախել, խիզախում է գիտականության քերել գրականության որոշակի ընդհանրություն. երբեմնակի՝ սինիստրոն (համաժամանակյա) արժեքներ, հատկապես ներքին, ուղղություններ՝ գրական ժանրերի տարբերակումների, պարբերացումների, կառուցողականների հետ, անտիկ ժամանակներից ցուցված պոնտիկական սկզբունքների արժեքավորումն ու հաստատումը, եւ ոչ միայն, այսինքն՝ գրական-գեղարվեստական, տեսական, գաղափարաբանական, քննական մտածողության շերտերը գիտականացնել, իսկ դրանք, առավելությամբ, այս կարգի ընդհանրացումներով՝ բացառիկ ընդհանրացումներով են հնչում՝ տիպաբանություն, էթիկա, պատմության փիլիսոփայություն, մեթոդաբանություն, գաղափարաբանություն, գրական քննադատություն, գրականության փիլիսոփայություն...

Ինչ հարաբերություններ գոյություն ունեն գիտնականի, երախտական երկրի, մանկավարժի, տեսաբան-մանկավարժի, գրականության պատմաբանի միջև եւ այլն... քննադատիկա՝ մի քանի ժամանակաշրջանի եւ ժամանակի, ժամանակակից ներքին ու արտաքին աշխարհների դաստիարակների լույսի տակ եւ այլն, եւ այլն...

Ս. Սարինյանը բաղդ ու խորք անհատականություն է, քննադատությամբ, խառնվածքով՝ սկեպտիկ... հայտնաբերով՝ խիզախող, մտասնեմամբ՝ հեղափոխական...

Հավանական է՝ նրան կարելի է ներկայացնել որպես անտիկյան ժամանակաշրջանի Պլատոնի ակադեմիայի՝ Ջիթեյաց ազգու, սկեպտիկ իմաստասեր, քերթողական օգով եւ պոնտիկական խառնվածքի տարանջի ձույրով նախատեղծ... Կարելի է համադրել նրան ներքին հախուռն խառնվածքով եւ արտաքին խառնվածքով սառն տրամախառնությամբ կենդանի... Սակայն, հայեր, թե ներքին այդ սառնության մասին, դարաշրջանն ի նկատի ունենալով ինչի է տրամախառնվում Բելինսկին. «Այդ սառնությունը ներքին հիպոթեզի կենտրոնացումն է, արգասիքը ինքնատիպականման, որ կարողանում է տեսնել ամեն ինչի իսկական տեղը եւ իսկական սահմանները»:

Ս. Սարինյանը հենց այդպիսի առավելության կրողն է, ինչպես ցուցեցինք՝ սկեպտիկ մտանքով, բանի, էության, էախոսության, գիտականության, յուր բանականության ուժի ցուցաբերական դասերով՝ անժխտելիորեն՝ կործանիչ տրամաբանությամբ, այն է՝ հերքումի-նեծումի անողոր, անկասկի ուժով աղեկուն ու թրծված, թերեւս նման դեպքում է, որ կարելի է նրա հետ համաձայնվել անվիճելիորեն. «... բանավեճում ինձ հաղթող չի եղել...», եւ այս ամենը գաղափարի, գաղափարակարգի, գաղափարախոսության սկզբունքով՝ ծարավի հոգեցնումով, հոգեբանությամբ, որտեղ սառն բացառում չկա, այլ կա գիտության մեջ խորանալու անհագ նկրտում, ի հաստատումն՝ մոլոր նրա՝ ազգային գաղափարախոսության շուրջ ցուցված անալոգիաներին, հիպոթեզներին. «...Համախառնվեց հասարակությունը, բոլորը դարձան ազատ եւ իրավահավասար... Ազատություն եւ հավասարություն նշանաբանով սկսվեց բանական հասարակության նոր՝ դեմոկրատական դարաշրջանը: Այստեղ է չարիքի հիմքը՝ անհատի եւ հասարակության անտիսոնիան, որ ընդունելի չէլուսն վերացնելու ոչ կապիտալիզմի, ոչ սոցիալիզմի, ոչ ամերիկանիզմի... դրանք այժմ արդեն, վերածել են ծաղրանկարի, որ ներկայացում է խաղում պառլամենտ կոչված կրեկոն: Եվ այդ ատուվիզմը

համաշխարհային քաղաքականության մակարդակներում այժմ դարձել է քննության օրինալիստացման, ազգերի եւ մարդկության ազատությունը խախտող եւ քաղաքական ու սոցիալական այլախախտությունն արտաբացմող միջոց...»¹։

Հարկելով, անալոգիայի եւ սիլլոգիզմի այլամիտ գրանորոշմներով քանադադող գծում եւ ներկայացնում է յուր ապացուցման թեզիսը...՝ ցուցնելով հասարակական շերտերի անկարգունակ կարգը։

Մարիյանի ներքին սկեպտիցիզմը գիտական հիպոթեզաձեւորմանը մագլարարում եւ հայտարարում է ճշմարտություններ կապված գրականության պատմությանը, պոեզիայի հարցերին, տնտեսական մեկնությունների սկզբունքների, գրական աղբյուրությունների, հոսանքների գոյցմանը, մեկնաբանմանը, արժեքաբանմանը...

Մտքի ինչպիսի սահմանադրումներ, սահմանախախտումներ, որպիսի ամբողջացումներ, ահալասիկ իմաստասեր Պլատոնի ակադեմիայից...

Հետաքրքիր եւ հավանական է որոնել (թեկուզ այն անչափ դժվար) ռեալիստների հակադրությոյն, նախադրույն ու եզրաեանգումը, մտահանգման ինքնատիպ սիլլոգիզմի եւ այլ մտակերպերի կառուցողիկ դրսևորումները, ճշմարիտ գրանորոշումները...

Այս դիտությով, հավանականությանը պետք է մեր ժամանակին եւս սկեպտիցիզմի որակում տալ, քանզի անցման շրջանին հատուկ ուրվագծումներ է կատարում նա յուր ճշմարտության չբավարարված ձգտումներով, ծարավի հոգեբանությամբ, քաղցի, ճշմարտության քաղցի ընդգծված զգացողությամբ... Հարկ է չշիտղջիլ եւ չերկնչել, չնսմանալ, որովհետև սկեպտիցիզմը՝ չմարսված սկեպտիցիզմը, յուր բնույթի այլ որակներ էլ է ներկայացնում...

Ահալասիկ, Մարիյանը ակադեմիական ռժով, սևեռում, որոնող, մարտնչող, սկեպտիկ եւություն ունի, նրա միտքը սուր է, միշտ ոգւում է, գյուտում է լայն կտրվածքներով, ստեղծում է սկզբունքներ, գիտության ծարավ հոգին գիտական սխրեքներ է կատարել, կատարում փորձելով յուր հաստատում ճշմարտությունները, գիտական ճշմարտությունները գուցե ու երբեմնակի՝ տալով տալու ժամանակաշրջանի անբարեհաճությունից, գրական-գրականագիտական շարժերի քննաքննից, պահվածքից, հին ու նոր ավանդների բախումից ու... որոնց լաչաձեւումից չմնալով դատիվ հայեցող, այլ երևալով յուր եկողիկական մտածելակերպով, առաջամտորիկի քննախոյզ, հատուտադ լայնազորությունը...

Նա արշալի, պարտադիր սկզբունքներ ունի մշակում։ «Գրականությանը պատմաբանը, խոսքը առաջին հիշքին յուր մտքին է նախ,- չի կարող, իրավունք չունի գտնելու գրական պրոցեսը։ Նրա համար բոլոր անուններն ու օղակները ետևաբարտու են (ոչ հավատար)։ Կա գրական երևույթների գնահատության երկու եղանակ՝ ակսիոլոգիական (արժեքաբանական) եւ հերմենևտիկ (հաղորդակցական-մեկնաբանական)։ Գրականությանը պատմաբանը չի կարող դեկլարելով միայն արժեքաբանական եղանակով, զա կգրկի պատմությանը իր ներքին հարստությունից, գրական պրոցեսի բարդ ու բազմաշերտ դրսևորումների անհրաժեշտությունից։ Երկու եղանակների միասնությունը պարտադիր է»²,- եզրահանգում է քննադատը։

Գրականությանը պատմաբան լինելով եւս ընտրյալ է Մարիյանը, գրականությանը տնտեսական անցնորագրից, հարցը սկզբունքային ելակետ է ընդունում, միաժամանակ, երբ փորձում ենք դիտել նրա մեկնողական ծիրքը՝ նյութին ասնչվելիս... «Մտքի ինչպիսի տիրապետող անկաշխանություն, տնտեսների ինչպիսի որոշակիություն, հասցեքների, ըմբռնումների ինչպիսի ավարտակածություն, որոնք արտակազգ զեղեկություն են ստանում ձկուն ու դիմամիկ տրամաբանական անցումներով, ետևագությունների պատմական տնողության խոր ըմբռնողությամբ, փիլիսոփայական կառուցողիկաների պատճառակցված ենթակարգությամբ...»³,- մեկնությունը «մարտը քննադատի տիպ» (Բաճֆի) հանդիսացող Մ. Նալբանդյան մտածողի քննադատություն, փիլիսոփայության, սոցիոլոգիայի, միջոլոգիայի, քաղաքականության, քննադատական ռեալիզմի դրսևորումների եւ գիտական, պոետիկայի ու այլ համակարգերի, տրակտատների քննությունը վերաբերող քննամտախանգումներ են՝ ...տրված մեծ մտածողի՝ Մարիյանի կողմից...

«Յուրաքանչյուր իմաստասեր, գրող, գիտնական, թե փիլիսոփա, գրում է միայն մեկ գիրք՝ իր կյանքի գիրքը։ Դա նրա կենտրոնն է, մտքի կիզակետը, դեպի որը ձգտում եւ որից ելնում են նրա բոլոր գյուտերն ու գրքերը։ «Հայ գաղափարաբանությունը» իմ կյանքի գիրքն է եւ նրանում առկա է իմ գիտական գործունեության տասնամյակների փորձը։ Ուշադիր լինելու պարագայում կարելի է նկատել, որ գաղափարը մի էական մոտիվ է գծում իմ գրեթե բոլոր ուսումնասիրություններում»,-գրում է Մարիյանը ներքին կենսաբանագույն ասեղում, գաղափարների սխառմամոլորում ազդելով։ Թերևս 1950-ական թվականները լցված, ներծծված էին Մարիյանի քննադատով։ Դպրոց նախանշած ու հիմնադրած երևույթներից է Ս.

Սարինյանը... Հայ գրականության վաղվա օրվա շուրջ մտորման գնալով տեսարանը դիտում է «Նկատում եմ, որ քառամեկնորդ դարի նախաշնչին հայ գրականությունը համընթաց լինելով համաշխարհային գրականությանը... Ինտելեկտուալ ներիտք է կատարելում մեք մտավոր աշխարհը, Զյուլե, Շալենհատուր, Նիգզե, Հնդեղեղ, Շալեղեղ, Զատկեր, Շիլլեր, Սարսը...»:

Սյանգի շատերը մեծ փիլիսոփաներ են, մեծ արվեստագետներ, եւ զուր չէ, որ Ս. Սարինյանը յուր գրքերի գիրք՝ «Հայ գաղափարաբանությունը», քննադատի, սահմանադնելով տալիս է արժեքաբանումս հետնյալ կերպ (այն կարելի է նրա ողջ քննադատական գնահատությանը ուղղել)։ «Դա մի ուրույն սինթեզ է, որ արտածում է մտավոր գործունեության բոլոր ոլորտների ձգտումը փիլիսոփայական ընդհանրացման՝ այդ ընդհանրացման մեջ անդրադարձնելով թե՛ սոցիոլոգիայի, թե՛ փիլիսոփայության, թե՛ տնտեսագիտության, թե՛ մանկավարժության, թե՛ գրականության ու արվեստի, թե՛ հասարակական մտքի գիտակցման փորձը»:

Այստեղ թե՛ աղագոսգրան թեզիսը, թե՛ պարադոքսները, թե՛ ցուցվող սխլոգիզմները, թե՛ նախադրյալ-հիմքերը՝ նոր եւ նոր առաջարկող, թե՛ տրամաբանական այլաբերող երանգները ձգտում են մեր մեծ ժամանակակիցի մտաբանահասակարգի սահմանները զննել ու գոցել... յուրը, բայց ու հաճախ՝ անմեկնելի... անաբարիտ, հակադաս, դիմադիմ:

Սակայն զննելու տարազանի հայեցք՝ ինչ գրաքննական-տնտեսական արժեքներ կատարող նրա ծանր լրջություն ունեցող ոգեղեն ժայթքումներ ու դեռեւս ստացվելիք...՝ քննական ձեռնարկներ նախանշող միտքը...

Իսկ ստեղծվածները տնչափ յուրը ու արժեքավոր, ժանրային տարբերությամբ սխտեմով աշխատասիրություններ են՝ «Խեղդիկի սկզբնավորումը հայ գրականության մեջ» (1955) թեկնածուական ատենախառնություն, «Հայկական ժամանակ» (1966), «Բաֆֆի» (1957), «Ռուրուգան», «Ա.Տիրյանի դիմանկարը», «Լեւոն Շանթ» (1991), «Հայ նոր գրականության պատմություն» (ինչպե՛ս հատույթով՝ Սարինյանի խմբագրությամբ), «Հայ քննադատության պատմություն» (երկու հատոր՝ Սարինյանի խմբագրությամբ), «Հայ վեպի պատմություն», «Սերունդներ եւ ավանդներ», մեծուհետեւ, անչափական «Հայոց գրականության երկու դարը» (չորս հատորով) գրքերը եւ այլն, եւ այլն...

Ս. Սարինյանը գեղարվեստի էությունը մեկնելով յուր ներքին զարգացման կոնտեքստում, քննելով գեղարվեստական երկի արժեքավորման, տաղանդավորության ստորձանի պարզաբան հարցերը՝ դիտում եւ մտահանգում է հետնյալին, թե՛ գեղարվեստի՝ «ճանաչման ընթացքը հենց շարժման օրենքի ու օրինաչափության խմբագրություն է, ստարկայի բազմակի պատճառական կապերի խմբագրությունը, որից եւ գոյանում»:

Քննադատը գեղարվեստական երկի ներքին թույլությունը համարում է այն, թե՛ վերջինս գուրի է էներգիայի ներքին մեծությունից՝ «խնայական, հոգեբանական եւ զգացական հարստությունից»։ Սարինյանը նրա կայացման մեթոդաբան, գոյությունը անվանում է «երկույթների փիլիսոփայական բարձր համադրություն»՝ հաստատման գնալով, ուսուցանելով, թե՛ «գրողի տաղանդը չափվում է հենց այդ էներգիայի հարստությամբ, որը եւ որոշում է երկի գեղարվեստական հարմարման ժամանակային սխալները»:

Սարինյանը հատկապես չփխտելով նյութի սեփական առաջադրանքի խմբագրությունը, պարտադրանքը գնահատելի է գտնում, որ «գրողը պետք է գնված լինի նրա ներքին օրենքների խոր խմբագրությամբ» (էջ 555), այսինքն՝ կռահելի տեսնի նյութի ներքին գաղափարախոսությունը իր իսկ առաջադրանքի գծույթներում... շարժմում:

Նյութի, երկույթի փիլիսոփայական բնութագումները սկզբվում են անվերջանելիության սխլոգիզմներում, մտքի բազմումս լինելն զրաք՝ սկզբներների, ուղղությունների, մեկնությունների, զգացումների, աշխարհընկալումների խորքային, երկբևեռ ցուցերում, իսկ տնտեսաբան շեշտում է. «Անհատական, յուրանի տակ եւ տիեզերքում չկա մի երկույթ, որն ունենա իր հատակ, վերջավորված սահմանումը։ Բոլոր սահմանումները ձգտում են մոտավորության։ Դա նյութի բնույթն է, նրա անսպառնկելիությունն ու անվերջությունը...»:

Մերթ-միջոք գրաքննադատը անդրադառնալով արդի հայ գրականության ընթացքին, սերնդավորության հատույթներին, գեղարվեստական մտածողության, ոճի, աշխարհընկալման հարցերին՝ նկատում է. «Այժմ տեղի է տնճում մի յուրատնական հեղափոխություն մեր գեղարվեստական մտածողության մեջ, որն, անշուշտ, առնչվում է մեր ազգային ոգու հեղափոխական վերելքի հետ, քաղաքական իմաստով մեր անկախ պետականության եւ Հնարաբանի ազատագրական շարժման հետ»։ Գրաքննադատը երկույթը գնահատության եւ ներթափում մեկնելով՝ հայ գրականության կարճ, իրար հարակից ընթացքի արդի ժամանակաշրջանի եւ նրան նախորդած տարիների գրական ձեռքբերումները, «Ժնչ համեմատություն արդի մեր մտնույի մտավոր բովանդակության եւ նախորդ տասնամյակների

մակերեսային, զուտ թվաբանական ճշմարտություններով կազապարված գաղափարական մեկտանտիզմի միջև»։ Գրականության պատմությանը այնուհետ հետակցված մտահանգում է ներկայացնում՝ արդի հայ գրականության զարգացածություն, առաջ մզվելիք ինքնադրամոտրամանքի շուրջ վաղեմագրում ցուցելով, «Մտավոր, գնդարժեքատական և ինտելեկտուալ արժեքների հախտին ներհուսրը փոխակերպում է մեր ազգային աշխարհայացքի ձևն ու բովանդակությունը՝ արվեստի ու գրականության սրտումներն ուղղելով համաշխարհային ժամանիշների յուրացման...»։ Գրական արդի պրոցեսը իր իսկ ժանրային տարաբնույթ դրսևորումներով, ըստ գրականագետի, արդեն այլ բարձր որակում ունի. «Գրականությունը նվաճում է պրոֆեսիոնալ մակարդակ։ Սա նշանակալից առաջընթաց է», - եզրահանգում է Սարիյանը։

«Ես բոլորովին այն կարծիքին չեմ, թե արդի գրական պրոցեսը ճգնաժամ է ապրում», - յուր պնդումը հերքումի ձևությամբ է գծում Սարիյանը՝ նորից ամրումն գնալով, թե «գրականությունը նվաճում է պրոֆեսիոնալ մակարդակ»⁹։

Գրաքննադատության մեթոդիկայի, մեթոլաբանության հարցամիտումները, քննաձեռնարկները ուսուցողական համակարգում առաջնային են դառնում թե՛ քննադատության դերին, թե՛ քննադատության պրոցեսին, թե՛ քննադատի անհատությանը, թե՛ նրա բաղադրագիտական ազնվությանն ու ակտիվությանը, թե՛ անընդմեջ ստեղծվող նրկերի գնահատությանը վերաբերող հարցամիտումները, քննաձեռնարկները իրենց հնարավոր դրսևորումներով, «Գրական քննադատության կոչումն է վերլուծել ընթացիկ գրական երևույթները, գրախոսել յույս տեսնող գրքերը, տալ գրական երկի գնահատականը, համակարգել գնդարժեքատական փարձը և ուղղություն տալ գրական շարժմանը»¹⁰։

Գրաքննադատը ցույց է տալիս գրականագետի անքնն ծառագած խնդիր ու դրան հուսմելու մեթոդիկան՝ հատկանշելով գիտական նյութի կարևորությունը, ժանրային տարբերակումը, նյութի ուսուցողական կողմը։ Առաջնակարգ արժեքով է ներկայացնում հատկապես Հ. Օշականի և Ս. Աղաբաբյանի գիտական վստակները, որոնք գրական պրոցեսից չեն հանում ոչ մի անուն...

Գրական երևույթների բացահայտման, սեանմանման, համապատասխան գիտական տերմինաբանություն ստեղծելու, ուսուցանելու կարևոր, անպահնիկ նախապայմանը Սարիյանը համոզում է առաջին հերթին այն արժեքաբախումը, որը կցուցի գրականագիտական ուղղության ձևույթը, արդյոք այն մեղավքի, ժամանակակից, կրակիցված, սխալվողի, թե՛ էլի գրական որ ուղղության ամսմանում, լուծմանը կոչի... «Յուրաքանչյուր տեղմին, յուրաքանչյուր ներ կամ համակցություն իր մեջ մալուխային մտածողության հարյուրամյակների փայծ է ամփոփում... Ինչ ուզում ես տես, ինչպես ուզում ես բացատրիր երևույթը, մինչև չառնես մեղավք, ժամանակից, սխալվիկն ու այլն, մինչև չբաժանվես ստմանտերմ, այն կմնա չգիտակցված, չլուծված վերացություն»¹¹։

Արդի հայ քննադատական մտքի պատմության ընթացքը նախանշված է մեթոլաբանության ինքնատիպ գոյանքների առանձնացումներով, որում Սարիյանի ներկայացրած համակարգը հաճախ ժանրային նոր տերմինոլոգիա է նախանշում, ինչպիսին է տևությունը։

Հստ Սարիյանի տևության «ժանրը» մեր գրականագիտության մեջ նորույթ է. «գրեն ես այլ օրինակ չեմ հիշում», - եզրահանգում է քննադատը։

Որպես մեթոլաբանական ուղեցույցներ հայ քննադատության պատմության առարկայի ուսուցման ընթացքում բուխեան, չափազույ արժեքավորումներ են դիտվում Սարիյանական մտքի տևությանական ստեղծումները, որպիսիք են՝ «Հայ գրականության պատմագրության ուղեգրի», «Հայկական ժամանակակից տիպաբանությունը», «Հայ քննադատության ներածություն», «Քննադատությունը գրականության պատմության ուղիներում», «Հայ գաղափարաբանություն», «Գրականության փիլիսոփայությունը» և, հարկավ, նրա առարկայի միտքը ընդուն ստեղծումներ կառաջադրի այս ժանրում...

Լայն է Սարիյանի ներկայացրած մեթոդիկայի գիտական ուղղվածությունը և ուսուցման հնարավորությունը՝ իր բարդ կառույցով հանդերձ, առաջադրած հարցերի ցուցամբ՝ օգտակար գործողության գործակից արդյունքով, որը միայն գրաքննադատի գիտադարստի առանձնահատկությունն է հատկանշում...

Ուսուցիչը նյութը բարձր է իր ներկայացրած շրջանակներում և յայն հաջեղազրված մասալի վեճքում... Այդ մասան թե՛ ափազ դարձրը, թե՛ բուռը, թե՛ գիտական օջախները, թե՛ գրական դարձների ներկայացուցիչները, թե՛ գրականագետ-բանասերներն ու մեկնողներն են ներկայացնում ընթերցող գրական տարրը...

Սրժվորելով գրական քննադատության դերը՝ Սարիյանը հաստատում է, թե՛ գրականության տևապաշտում նդած «բարդությունը տարրավորելուն է կազված գրական քննադատությունը՝ համակարգելա գրական շարժումը արժեքաբանական չափանիշներով և

կազմավորելու հասարակության գեղարվեստական ճաշակ ընդհանրագրության և՛ տեսանկյունից և՛ հարաբերական կախման մեջ: Այսպես՝ անընդհատ եւ անվերջ»¹:

Մարինյանի քննահամակարգում նպատակաուղղված ու ուսուցողական, արժեքավորված գիտակնք է մեթոդաբանությունը, մեթոդոլոգիան, այն ելակետային ու առաջնահայեց ընդունված համապատասխան երևույթի տեսական-քննական ու, հատկապես, նրա գրական ուղղությունների, դպրոցների համակարգման, մեթոդաբանության գիտականությունը հաստատվել, առարկայի ստեղծմանը նպատակաուղղվել, որն ավելի կայուն է դարձնում գրականագիտության, քննադատության բարդ խնդիրները վերահանելու, ուսուցանելու ու համապատասխան կարգում ներկայացնելու ընթացքը...

Ս. Մարինյանի քննահամակարգի հաղթահարանությունը՝ «Հայ գաղափարաբանությունը», այդ ժողովրդի ինքնություն, գաղափարաբանության ոսկեգեղմն է, ինքնահայեցման հայելին ու ինքնատարրման բուժարանը, բարոյական արժեքների վերատուգարանը, ազգային քննամեծիքի ճամփազգայնիզը, էպիկայի, գեղարվեստականության, փիլիսոփայության, քննադատության, արեւելյան, քաղաքագիտության, դիպլոմատիայի, մշակույթի եւ այլ ու այլ արժեքականների հզոր ու անկրկնելի վարքաբանությանը, որի թերթոնները կարծես մի ամբողջ ժողովրդի գիտակցական ու ստեղծագործական կյանքի ձեռքբերումների եւ կորուստների, հաղթությունների եւ պարտությունների անմահ վկայագիրներն են... Կարծես այն վարքագրվել է հայ ազգային ինքնագիտակցության, չնի բանագուսման թրթիռներին...

Թերեւս, «Նարեկը»՝ տիեզերքի ու երկրի բանականության հաղթահանողուններից մեկը, որպես համակարգչային նույն գիտական հզոր արժեք է ցուցվում, իսկ ազգային շրջանակներում ազգային գաղափարաբանության կշանձարներին խոնարհ եւ արժանավայել պետք է տեղադրել «Հայ գաղափարաբանությունը»: Դա ոչ միայն գրականության պատմությանն Ս. Մարինյանի, այլև այսու՝ հայ իմաստաբան ժողովրդի կյանքի արեւելունի ընդհանրական է... նրա խոսքայւ աշխարհընկալումը, ինքնաբնկալումը, տիեզերաբնկալումը, ազգային զոգնելու էրեւելակականությունը, գիտակցությունների ու սթափանքների ընդունալանը, դեպ իր մարքման ճանապարհի մունետիկն է՝ արժեմատյանը՝ պատմականի, գրականի, փիլիսոփայականի, հոգևոր այլևայլ կառույցների, տարատեսակ -իզմների, հասկացությունների, տեսական ըմբռումների, գիտական սահմանումների մեկնարանը: Գուցե թե այսպես են արարվել պատմաաշխարհը խորեմացու անմեծ «Պատմություն հայոց»-ը, տիեզերազնա կատայրալամերձ Նարեկամատյանը, Արցախաթոռ Աբովյանի հարսնամուս «Վերքը», ազգային մեծառուտ արժեքներից շատերը...

Անուարակումելիորեն, ինչպես, հանդգնություն է փորձել մտնել Ս. Մարինյանի քննահամակարգի սահմանները, որոնք չեն տեղավորվում մտքի ոչ մի կառույցում եւ չեն թույլատրում այնտեղ տառաւ ելունելության, թելովզ այն պատճառով, որ որոնք անելյունի (անասմանի) բնայոթ ունեն եւ ալիքով ու են անթափանցիկ հարցադրումներով, ահեկքերի ապացույցներով, անգնահատելի սինթզերի մեկնությունը, անհաշվելի ու անմեկնելի բարդ տերմինոլոգիայով (հայերենական եւ օտար բառախմբերի), նրա մեկնությունների հարուցած սրությամբ, անմեկնելի բառալստեղծով, հսկայական օգտագործված գրականությամբ, բարդ ու ներդաշնակ գիտական ռժով, կառուցվածքով, ակադեմիական հստակ հետախնդրով, հայ եւ օտար հնդիակների, աղբյուրների, երևույթների, գիտական կառույցների հմուտ քննմամբ, մեկնմամբ, արժեքաբանմամբ, անպարփակ, հրատապ խնդիրների ցուցմամբ, նյութամատուցմամբ՝ իրերի ու սխառնների աշխարհների քննողականությամբ, էպեմոնիական, էթիկական, քննադատական, գրական-գեղարվեստական, քննական, փիլիսոփայական, պատմական, հոգեմկրյուծական, աշխարհագրական, բանասիրական, արվեստի, մշակույթի, սթեմական, արեւելյան ու բազմապիսի գիտությունների սինթաքնի ցուցմամբ, մեկնաբանմամբ, գնահատմամբ, սիմպոնի հերմանտիկ (մեկնաբանական) ու արքիտեկտոնիկ (արժեքաբանական) քննողականի ցուցմամբ, գիտականության կառույցներում նյութի մատուցմամբ՝ անդիմադրելի փառաբանելիքի հեղեղով, երևույթների ճշգրիտ, տիեզերական գննմամբ, նյութերի անպարփակ ցուցմամբ, ինքնաթզների, անպաղծների, օրենքների, գրական ու փիլիսոփայական, պատմական ու սյուրայ ուղղությունների, դպրոցների մեկնմամբ... ազգային, փիլիսոփայական, էթիկ արքեոլոգի վերահանմամբ ու... հզոր, ինտելեկտուալ մտախառնվածքի (մեկնալիտետի) պաշտպանների, ստուգվածքների, անմեկնելի մեկնելի տեսնելու ներքին հսկայական նկրուծով, քառաբարդությունների անմեկնելիությունը, արգելաւ ֆեռմանի շալլ դրսեւորմամբ, նույն տիեզերական հագարադն մեկնություններով, նույնքան իրավաւ դեգերումները աստվածային, անվերժանելի «Նարեկ»-ի բանքերի միատիկական, գիտական, բնագնացական, քրեյողական հղումների ստեղծում - հեռագումներով, անմեկնելի խոնարհումով...

Մի այլ չորաբանված՝ Անիդ Դատաստանի վերաբերյալ Գր. Նարեկացու ամենամատյանի խաղիլին տեղադրող Մարինյանը գնում է, մեկնության. «Եւ, այնպեսմանայնով, անվերժանելի, քանզի

տակալին թարգմանված չէ նրա լեզվի միջոցառման արխիվացնելը. «Բան» միավորների տարբերությունը, որոնցից յուրաքանչյուրը մի բանառություն է, մի պոեմ եւ ավելորդի միասնությամբ հյուսվում է դարերի անցումը մթազնոց Ահել Դատաստանի տիեզերական ռեվիլմեր.

Գոհարանությունը աղաչում եմ քեզ՝

Աս վշտահարիս հզոր թեւերիդ պաշտպանության տակ,

Փրկիր ներխուժող խառնամբոյս պոտոր այս ցնորքներից,

Մարքիր լիովին զգայաբանը սրտիս տնտության

(Բան ԴԱ):

Եւ նորից ու դարձյալ անվերժանելին, քանզի Նարեկացու աղերսը Աստծուն՝ «սկսածս դու հասցրու ավարտին» տակալին մնում է անկատար: 2003»¹⁾

Հարկավ, այսպես կրննի միմիայն տաղանդավոր քերթողը, իմաստասերը, քննադատը, փիլիսոփան...

Ամփոփում

Քննախոսությունում մասնակիորեն փորձել ենք վեր հանել գրաքննադատ, գրականության պատմաբան, գրականագետ, գրականության փիլիսոփա, ՀՀ ԳԱԱ ակադեմիկոս Ս. Ն. Սարինյանի գիտական քննախառնակազմի ստեղծագործության սկսածս նրաչին տարբերակումները, մտախառնվածքի /մենթալիտետի/ շերտերը, գիտական ոճը, մեթոդաբանական քննումները, ուսումնասիրությունների բնույթը, սկզբունքների նորարարական առանձնահատկությունները՝ կապված հայ և ժամ, եվրոպական գրական երկերի վերլուծություններին, գրականագիտական, քաղաքական, քննական, մշակութային մտքի արժեքների մեկնմանը, գնահատմանը: Եվ որ կարևորն է, այդ ամենը գիտնականը կատարել է հասարակական աստվելոններով:

Ներկայացված աշխատանքն ունի արդիական և հրատապ հնչելություն:

Резюме

В данном исследовании нами предпринята попытка выявить всю сферу научной деятельности литературного критика, историка литературы, литературоведа, философа литературы, искусствоведа академика Национальной академии РА Сариняна С.Н.: многообразие видов и жанров, прослоек менталитета, научный стиль, методологические исследования, суть исследований, особенности его новшеских начал. Все эти проблемы были рассмотрены и описаны им через призму армянской, русской и европейской художественной литературы. Литературоведения посредством анализа идейно-художественных ценностей философов, искусствоведов, политологов, критиков. И, самое главное, все это ученый решает в сопоставительном и сравнительном аспекте. Работа имеет современное и актуальное звучание.

Ծանոթագրություններ

1. Բեկինսկի Վ.Գ., Փիլիսոփայական ընտիր երկեր, 2 հատ., հ.1, ՀայՊետհրատ, Ե., 1954, էջ 437:
2. Սարինյան Ս.Ն., Հայոց գրականության երկու դարը, երրորդ գիրք, «Զանգակ-87» հր., Ե., 2002, էջ 630:
3. Նույն տեղում, էջ 563:
4. Սարինյան Ս.Ն., Մեղուդոններ և ավանդներ, «Սովետական գրող», Ե., 1984, էջ 4-5:
5. Սարինյան Ս.Ն., Հայոց գրականության երկու դարը, երրորդ գիրք, «Զանգակ-97» հր., Ե., 2002, էջ 581:
6. Նույն տեղում, էջ 608:
7. Նույն տեղում, էջ 561:
8. Նույն տեղում, էջ 568:
9. Նույն տեղում, էջ 566:
10. Նույն տեղում, էջ 575:
11. Նույն տեղում, էջ 582:
12. Նույն տեղում, էջ 602:
13. Սարինյան Ս.Ն., Հայոց գրականության երկու դարը, չորրորդ գիրք, «Տիգրան Մեծ» հր., Ե., 2005, էջ 37:

«ԿԵՆՏՐԱԿԵՆՏՐԱԿԱՆ» ՎԱՅՐԱՆԻ ՕԿՅԱՆԻ ՊՈԵԶԻԱՅԻՆ

Լ.Ս.Գրիգորյան

գրականության և ժողովրդականության ամբիոն

«Կենտրոնական», որ ավելի քան մեկուկես տասնամյակ իր մաշկի վրա է գրագեղ արգելափակությունը, ոչ պակաս բացասական ներույթ է հայ իրականության մեջ, քան «օբյեկտիվիզմը» կամ «կարամազովիզմը» ժողովրդական իրականության մեջ: Ավելին, «կենտրոնական» ազգակործան իրական ներույթ էր և կրում էր նախնական Լեւոնյան Ղարաբաղի սարգևների առաջին քարտուղար Բորիս Կենտրոնի անունը, որն ուղարկվել էր մեր երկրամասը որպես Ադրբեյջանի դրածո, նորոյրա Մելիք-Շահնազար 2-րդ... Վազգեն Օկյանը (1932-1987) մեր սիակ գրողն է, որ հանդգնեց «անմահացնել» ազգուրաց Կենտրոնին նրան բնութագրելով ոչ այլ կերպ, քան՝ «մեր ոսկիի պնդի թաժ բիծ»:

Կյանքից անժամանակ հեռացավ ճանաչված բանաստեղծը, երգիծաբանն ու արձակագիրը: Հեռացավ այն ժամանակ, երբ դեռ Արցախը՝ բռնագրքները սեղմած, տանում էր ամեն մի տառապանք ու ցավ, սպասելով մոտավոր վերադարձին: Իր հայրենի Բարաշենին ու Շահապարին, իր գաղափարիկու հայ Արցախին կարող մնալով՝ նա մինչև վերջին պահը, սակայն, ծիծաղում էր իր ապրած ժամանակների և Արցախում նստած բյուրոկրատների վրա:

Ըստ տարածված առածի՝ երբ եզն ընկնում է, դանակավորը շատանում է:

Դժբախտաբար, դանակավորները շատացան այն ժամանակ, երբ Կենտրոնը գաղափարեց եղավ և ուրախացավ մեր հողից, իսկ Վազգեն Օկյանը «Կենտրոնիզմը» ծաղրածանակի ենթաբերելից, հույս ցնդեցրեց դեռևս այն ժամանակ, երբ Կենտրոնը թագավորում էր Արցախում: Ուղղակի ստեղծագործական խիզախություն պիտի համարել «կենտրոնական» խեղդուկ մթնոլորտում՝ ծնված օկյանական գործերը՝ «Հեթաթ մեծ գայլի, շնագայլի և այլոց մասին», «Հողային», «Բասարական», «Մենք», «Հայրենադավր», «Պարտեզիներ», «Կրկն», «Ուրբանիզմ» և այլն, որոնց մեջ, ինչպես հայելում, արտացոլված է տվյալ ժամանակաշրջանի անթերի պատկերը:

Օկյան քաղաքացուն ու բանաստեղծին անբերից հանում էր «Կենտրոնիզմը»: Նա, ի դեմս մարգելին նախնին քարտուղարի՝ տնտնում էր արցախակործան դեկտալային, որը մեր երկրամասն էր եկել իրագործելու Ադրբեյջանի հայախաղած քաղաքականությունը:

«Այս Ղարաբաղն է» հրաշալի բանաստեղծության մեջ Ջուսի անվան տակ այլպարսրեն պատկերելով Կենտրոնին, անարգանքի պոնտին է գալիս նրա հակահայկական գործունեությունը՝ ընթերցողին պարզելով իր անկաշառ՝ հեղուկ նվիրվածությունը հայրենի հողին: Օկյանի «կենտրոնիզմը» մերկացնող բանաստեղծական շարքում, ասես, արդեն ուրվագծվում է Արցախյան հուժկու շարժումը, որը պնդեց է պլուրացներ ամբողջ աշխարհը՝ ոտքի հանելով ողջ հայությանը:

Խնկաք մնա, Ջուս,

Բեզ պարիյ ըու այդ շահերը ամբողջ,

Բախտի բերումով այսօր հեղուկ ես

Ատուլած գերագույն

Եվ կուրքերի կուրք,

Վաղը երեսուկը կտանք հաճախագ

Բռնած գործերդ անմարդու ու ծուռ,

Որ նախ և առաջ հողն այն Արցախն է:

Բանաստեղծը քաջածանոթ լինելով 60-ական թվականների Արցախյան շարժմանն ու նրա հետևանքով կազմակերպված բռնությունների արդյունքներին, ցավով ու ափսոսանքով է նշում պարտադրված արցախալքումը:

Որբա՞ն կուռնկներ չվեցին անպարծ,

Որ որբա՞ն բներ թափուր են մնում:

Կենտրոնի «աչքի պուշն էին» դառնում այն ամենը, ինչ հայկական է, մանավանդ հայաստանյան: Հիշա է նկատում բանաստեղծը, որ ամբիոններից գնդեցիկ ճառեր էր ասում, իրեն հորդորում հայրենասեր, թայց նա չգիտե իր մայրենի լեզուն, չի եղել հայրենական գյուղում, անգամ չի հիշում հոր գերեզմանի տեղը: Օկյան բանաստեղծը ծաղրում ու նաև ժխտում է նման

հային: «Մենք» բանաստեղծության մեջ տալով արգասիք ու քնափորության ամենալուսնաստեղ գծերը, առանձնապես՝ սրտօրագրությունն ու հյուսարափրությունը, ցավով ընդգծում է.

Մենք այնքան պայազ ենք ու անստաժված,

Մեր դռան այնքան մեր սրտի պես բաց է,

Որ մենք կարող ենք մեր տունը մտած

Ամեն հուզայի սասավաճացնել:

Վազգեն Օվսերը չի բավարարվում Կևորկովին դատափնտելով, որովհետև «մի ծաղկով գարուն չի լինի», նա խաղաղանում է «Կևորկովչիան» ընդհանրապես՝ իր թուրք համախոսներով, դրածոներով, «նազիր-վեզիրներով».

Տեսն'ի ես, արդյոք, մեր տղերքը քաջ՝

Ոնց են աթոռից իրար գլորում,

Եվ եղբայրության դրոշով ծալված՝

Ազգամուկներ են անվերջ որոնում:

Բանաստեղծի գրչի սակ նշավաժվում են աթոռաբաշտները, շահարկները, փառամուկները, որոնք մասնատում են ժողովրդին, իրար դեմ հանում չառանալով կրկնել Եղիշ Չարենգի հանրահայտ տաղերը՝ «Ով հայ ժողովուրդ, քո միակ փրկությունը քո հավաքական ուժի մեջ է»...

Կևորկովի աչքի փուշը դարձավ նաև «Մենք ենք» մեր սարերը» հույակերտ հուշակաղաղը, նրանում տեսնելով Արգաթի հսկավանդության հավերժությունը.

Բլրի կատարին մի հրաշք արձան՝

Իմ պտպն ու տառը,

Քո պապն ում տառը...

Եվ մի մոլագար, առանհա՛ մի նենգ՝

Մտրճանալի սև փողի նման գցեց իր մատը

Մեր հրաշքի դեմ,

Ունազ կատաղի. «Իսկ ի՞նչ եր գտել

Դուք այս քարակերտ քարակոյսի մեջ»:

Մա լուկ հարց չէ, այլ նաև՝ պատասխան, որից մազաշավ անգամ չի խորշում ազգադավը և, որի համար՝

Քո դեմ մեր հայոց երգը ակնա է,

Եվ ռուս է հայոց նրզը քնց համար,

Ահով ես նայում դու մեր խաչքարին,

Մեր կոթողները քնց դուր չեն գալիս,

Տգնող տեսնում գեղեցիկի մեջ:

Բանաստեղծը Կևորկովին («Հուդսյին») իրախցիորեն համեմատում է Հռոմի իմպերատորի՝ Ներոնի հետ, որը քրիստոնյաների աշյունն էր լուրում ու առդիստորեն հրճվում անմեղ մարդկանց արյուն-արցունքով.

Դու մտազարի ահեղ մոլուցքով

Ոտնահարում ես իրավունքը մեր,

Եվ Ներոնի պես լսենք ու կամակոր

Մեզ սպիպում ես քնց ծափահարել:

«Կևորկովչիան», իբրք, ահ ու սոքապի էր ներշնչում պաշտոնաժողովներին և գահընկեց լինելու համալ շատերը ստիպված ծափահարում էին այդ ազգուրացին:

Կևորկովին նվիրված բանաստեղծություններում պոետը նրան է դիմում «քծնության մերսան», «նենգ քամելիոն», «վարժանող դահլիճ», «հայրենադավ», «փառամոլ լաչառ» և նման այլ արտահայտություններով, որոնցով ցուցաբերում է իր վերաբերմունքը, համոզված, սակայն՝

Եվ դու՞ էլ կանգնես, ինչպես որ անցան

Քո նախորդները անբարիշտ ու չար,

Ով դու հին ու նոր կրկնվող հանցանք,

Դու հայրենադավ փառամոլ լաչառ:

«Պամֆլետներ և եպիգրամներ» շարքը ևս փթթում է «կևորկովչիանայի» նկարագրով: «Կերկրցը մեզ է ներկայանում» որպես քախտախնդր, բանասարկու որպես քաղաքական խալիգան: Այս շարքում մերկացվում են նաև «Կևորկովչիանայի» մյուս ներկայացուցիչները, որոնք էլ ավելի ամբողջական են դարձնում Կևորկովի կերպարը:

Ահա նրանցից մեկին ուղղված մի էպիգրամ.

Թունոտ ես այնքան ու մաքնու՜ հոգիդ,

Որ ճանճը անգամ չի նստում դեմքիդ:
 Կնորկովի դրածոներին խելք պետք չէր, միայն թե հեզորեն հաստատեին նրա ասածը:
 Նարինջը տնտի, կապի՝ կիտրոն է,
 Որ մատը դնի այն էլ կենտրոն է:
 Վազգեն Օկյանը ծաղկում է բոլոր այն հայերին՝ անուն-անանուն, որոնք ջուր էին լցնում
 Կնորկովի ջրաղացին, միայն թե տարով առանձնասենյակ ունենան, փափուկ աթոռ, կողքին
 հնախոս, նաև՝ պետի մեքենա:
 Ամենատար բնադատության ենթարկելով «Կնորկովչիան»՝ որպես հասարակական
 կյանքի խոցելի արատ, բանաստեղծը ականայից խորհում է, թե ո՞րն է արգայագու մեղքը: Մի՞թե
 այն, որ ուզում է ապրել իր հողի վրա, անտեր չթողնել իր ապուպապերի գերեզմանները:
 Գոյատևելը, թե որ արատ է,
 Փույթ չէ, թող տանջվենք մենք այդ արատով:
 Այո, Արցախն է նաև մեր պապերի, ապուպապերի գերեզմաններով, որոնք հողի տակից
 ճշում, վկայակոչում են մեր արքայած հողի մշտնջենական հայկականության մասին:
 Արցախցին հավատացյալի պես է կապված իր հող ու ջրին, և վայ նրան, ով աչք տակեց նրա
 տանը, իր Գանձատարին ու Ամարախին:
 Այս Ղարաբաղն է,
 Եվ գգույշ մի քիչ, հրաբուխ հանգած
 Կարող է հանկարծ
 Զո ոտքերի տակ բորբոքովել նորից,
 Դարերով լռած իր խառնարանից
 Նենոն հար ու թոց,
 Հողմաեւր անել և բերդ, և ամրոց:
 Ցափք, կենդանի չէր արդեն բանաստեղծը, որ տններ խառնարանից դուրս ժայթքած
 լավայի ուժգնությունը: Իրավացի է արձակագիր Մարտին Հովհաննիսյանը՝ «Այն գաղափարները,
 հաճախ որոնց ապրում ու ստեղծագործում էր Օկյանը, նախակարապետ եղան այն գոյապայքարի,
 որ տեղի ունեցավ նրանից հետո»:

Ամփոփում

Վազգեն Օկյանը (1932-1987) մեր միակ գրողն է, որն իր ստեղծագործություններում
 «անմահացրել է» Արցախի նրբեմնի տխրահեղ ղեկավար Բ.Կնորկովին, նրան համեմատելով
 մեկ Հուդայի, մեկ Ներոնի հետ, բնութագրելով ոչ այլ կերպ, քան՝ «մեր ռուխի անչից թռած բիճ»:
 Մերկացնելով Բաբլի դրածոյի հայակործան գործողությունները, բանաստեղծը դրանով իսկ
 վերհանում է Ադրբեջանի իշխանությունների հայապաշարազրկությունը, որ նրանք յոթ
 տասնամյակ շարունակ վարում էին՝ նպատակ ունենալով հայաթափել հայոց այս հողակտորը,
 ինչը հանգեցրեց Արցախի ազգային-ազատագրական շարժմանը, որն Օկյանը կանխատեսում էր
 դեռևս նա զյխից:

Резюме

Вазген Овян (1932-1987) наш единственный писатель, который в своих произведениях
 “обессмертил” печально известного руководителя Арцах Б.Кеворкова, сравнивая его то с Иудой,
 то с Нероном. Овнявая губительную для армян сущность действий ставленника Баку, поэт этим
 выставил армяноненавистническую политику властей Азербайджана, которую они проводили
 семь десятилетий подряд, имея целью вытеснение армян с этого куса армянской территории, что и
 детонировало Арцахское национально-освободительное движение, которое Овян изначально
 предвидел.

Գրականություն

1. Վազգեն Օկյան, «Լեռնային լեզնիք», Երևան, 2003թ.:
2. Կոմիտաս Դանիելյան, «Ամենաարցախի գրողը», «Ազատ Արցախ» թերթ, 15.01.2002թ.:
3. Հեղինե (Լենա) Գրիգորյան, «Արցախի գրական քննադիրը», Երևան, 2004թ.:

ՀԱՅԱՍՏԱՆԻ ԵՎ ԱՐՅԱՆԻ ՏՆՏԵՍԱԿԱՆ ԱՆՎՏԱՆԳՈՒԹՅԱՆ ԱՊԱՀՈՎՄԱՆ ՆԱԽԱՊԱՅՄԱՆՆԵՐԸ Թ. Մանասիրյան

Տնտեսական անվտանգության ապահովումը պետության կարևորագույն գործառնություններից մեկն է: Պետական կառավարման նոր ձևերին անցման պայմաններում, որն ուղեկցվում է տնտեսական հարաբերությունները կարգավորող իրավա-օրենսդրական հիմքերի անկատարությամբ, երբեմն զրանց որոշ տարրերի միջև ակնհայտ հակասություններով, հասարակության ներքսում տեղի ունեցող գործընթացների և իրավական դաշտի անհամապատասխանությամբ, ինչպես նաև ենթակապական պայմաններով երկրի տնտեսությանը Արևմուտքի տնտեսությունների կամ անդրազգային արդյունաբերական հսկաների կցորդի վերածելու միջնորդված ձգտումով, Հայաստանի և Արցախի տնտեսական անվտանգության ապահովման կարևորությունը դժվար է գերազանհատել:

Ամենաընդհանուր տեսքով տնտեսական անվտանգությունը կարելի է ներկայացնել որպես ազգային տնտեսության կարողություն և պատրաստվածություն ապահովելու ամենաոթի կյանքի և զարգացման արժանավայել պայմաններ, հետաքրքրություն և պետության սոցիալական և ձևոր բերված ռազմա-քաղաքական կայունության, ինչպես նաև ազգային շահերի պաշտպանության, Արցախի տնտեսությունը նախ՝ Հայաստանի, ապա նաև համաշխարհային տնտեսությանն առանձնաբար ինտեգրելու, ներքին ու արտաքին սպառնալիքներին ու ազդեցություններին դիմակայելու մեխանիզմների ստեղծման առումով կառավարման համակարգերի որոշակի կարողություն և պատրաստվածություն:

Տնտեսական անվտանգությունը առանձնացված ձևով չի կարելի դիտարկել: Այն ածանցյալ վիճակում է անկախացումից ի վեր տնտեսական բարեփոխումների հիմնականդիրներին զրանց հանգուցալուծման, ինչպես նաև հասարակության զարգացման յուրաքանչյուր փուլում: Արցախի տնտեսության համար տնտեսական անվտանգության առավել ընդհանրական հիմնադրույթներից կարևորագույնը, թերևս, արտաքին և ներքին ազդեցություններին տնտեսության դիմադրողականության աստիճանն է, ինչպես նաև տարածքների ազատագրումից ի վեր զարգացման փոփոխվող պայմաններին արագ և արդյունավետ համարվելու ունակությունը: Այս սկզբունքը ենթադրում է նաև համամասնորեն վերաբնակեցնելու զուգահեռ տնտեսության կողմից ազգաբնակչության բարեկեցության բավարար մակարդակի ապահովման կարողություն, որին, նախ և առաջ, կարելի է հասնել արտադրական ռեսուրսների ապահովումով ազգային տնտեսության, տնտեսական քաղաքականության մշակման և իրականացման ինքնուրույնության պահպանման հիման վրա: Մինչև Հայաստանի և Արցախի ինտեգրման և տնտեսական անվտանգության հայեցակարգի որվագծերին անդրադառնալով, ուսենելի է համառոտ ակնարկով անդրադառնալ այս բնագավառում մի շարք երկրների արժանազրած ձեռքբերումներին:

Տնտեսական անվտանգության ԱՄՆ-ի ներկայիս հայեցակարգը հիմնականում ձևավորվել է անցյալ դարի կեսերին: Այն կառուցված է գոյություն ունեցող համագումների վրա, այն է միջազգային ապահովում ռազմական և ռազմավարական գործոնների նշանակության նվազմանը զուգահեռ առաջին պլան 1, մղվում երկրի տնտեսական եզրությունը, յոթս դիրք համաշխարհային տնտեսությունում: Ընդհանուր առմամբ, այդ հայեցակարգը միտված է ԱՄՆ-ի տնտեսական կարողության ամրապնդմանն ու բազմապատկմանը՝ որպես աշխարհում երկրի ռազմավարական դիրքերի պահպանման կարևոր հիմք: Նման քաղաքականության առանցքային նպատակներն են տնտեսական արտադրման զարգացումը և արտաքին շուկաներում մրցակցությանը դիմակայելու կարողության ապահովումը: ԱՄՆ-ի ներկայիս նախագահ Ջորջ Բուշ կրտսերը և չալանսելում է նախորդ վարչակազմի կողմից իրականացվող արտաքին տնտեսական քաղաքականությունը:

Գերմանիայի տնտեսական անվտանգության պետական գաղափարախոսությունը հիմնված է սոցիալական գործընկերության պաշտոնական հայեցակետի շրջանակներում երկրի ազգաբնակչության սոցիալ-տնտեսական շահերի անպայման պաշտպանության սկզբունքի վրա: Այս երկրում արմատավորված է նաև այն մտայնությունը, որ կենտրոնական և Արևելյան Եվրոպայի երկրներում տիրող տնտեսական և սոցիալ-քաղաքական խրախուսակը դառնում է մի

գործուն, սրն ավելի անմիջականորեն է առնչվում Գերմանիայի տնտեսական անվտանգության հիմնախնդիրներին: Իրենց հիմքում տնտեսական անվտանգության մոտեցումներն այս նրկրում շարունակությունն են հետպատերազմյան շրջանում Լյուդվիգ Էրհարդի կողմից իրականացված լաբորելոլաումների և սոցիալական շուկայական տնտեսությանն ուղղված տնտեսական րադալականության:

Չինաստանում ազգային տնտեսական անվտանգությունը դիտարկվում է որպես պետական անվտանգության ընդհանուր համակարգի բաղկացուցիչ մաս: Հնունաբար, ժողովրդական տնտեսությանն ու սոցիալական գարգացմանն առնչվող տնդկությունները, «Պետական գաղտնիքի պաշտպանության մասին» Չինաստանի օրենքի համաձայն, կազմում են նրկրի պետական գաղտնիքը: Տնտեսական անվտանգության րադալականությունը Չինաստանում խիստ համահունչ է ներկայումս Կառավարության կողմից հեղակված «մկ նրկր-նրկր համակարգ» կարգախոսի:

Ճապոնիայում «տնտեսական անվտանգություն» հասկացությունը չի առանձնացվում որպես ինքնուրույն երևույթ, այլ դիտվում է որպես ավելի լայն՝ «ազգային համակարգ անվտանգություն» հասկացության բաղկացուցիչ մաս: լերջինս բնութագրվում է որպես «արտաքին հարաբերությունների, տնտեսության, ժազմական գործի և գործունեության այլ ասպարեզների վրա տարածվող պետական միջոցառումներ» ուղղված արտաքին բոլոր հնարավոր ումերից ազգային անվտանգության ապահովմանը:

Ռուսաստանում տնտեսական անվտանգության հայեցակետը հավանության է արժանացել և ամրագրվել ՌԴ նախագահի «Ռուսաստանի Դաշնության տնտեսական անվտանգության ռազմավարությունը (Ընդհանուր դրույթներ)» 1996թ. ապրիլի 29-ի #608 Հրահանգով: Ռուսական մոդելի հիմքում ընկած է ակադեմիկոս Սերգեյ Գլազկի հանրահայտ աղյուսակը, որով կանոնակարգվում են տնտեսական անվտանգության գուցանիչների սահմանային միծությունները համեմատելով դրանք համաշխարհային տնտեսություններում առկա միտումների և առաջատար նրկրների փորձի հետ:

Ինչ վերաբերվում է Հայաստանիին ու Արցախին, ապա մինչ օրս դեռ չեն մշակվել անգամ մոտեցումներ՝ տնտեսական անվտանգության հայեցակարգի կամ հայեցակետի վերաբերյալ: Մինչդեռ ակներև է, որ տնտեսական անվտանգության ռազմավարությունը պետք է կազմի նրկրի ազգային անվտանգության մի մասը և նպատակաուողված լինի դեպի տնտեսական րադելոլումների իրականացումը՝ մտաակա նրեքից – հինգ տարիների ընթացքում: Մեր հատկումսը, պետական նման ռազմավարության նպատակը պետք է լինի տնտեսությունների այնպիսի ինտեգրումն ու գարգացման ապահովումը, որը հնարավորություն կընձնի ձևավորել ավեն անհատի գարգացման և հայկական ընդհանուր պետության ամբողջականության ապահովման, ինչպես նաև ներքին և արտաքին սպառնալիքների և րացասական ազդեցությունների հաջող դիմակայելու համար ընդունելի կենսապայմաններ:

Մեզ համար հավասարապես կարևորում է նաև պետական ռազմավարության արտաքին տնտեսական ուղղվածությունը, որը հանգում է աշխատանքի միջազգային րաժանման մեջ նրկրի և հայության համեմատական առավելությունների իրացմանը, համաշխարհային տնտեսության ինտեգրման աղյամներում ազգային տնտեսության կայուն գարգացմանը, ինչպես նաև ննթարում է կանխել տնտեսական համագործակցության կենսական հարցերում արտասահմանյան նրկրների և դրանց համալսմերից որևէ լուրջ կախվածություն կամ ենթակայություն:

Ընդհանուր առմամբ հարկ է հիշել, որ տնտեսական անվտանգության կարևորագույն օբյեկտներ են առնառը, հասարակությունը, պետությունը և տնտեսական համակարգի հիմնական տարրերը, ներառյալ տնտեսական գործունեության պետական կարգավորման պայմաններում առկա ինստիտուցիանալ հարաբերությունները: Պետական նման ռազմավարությունը պետք է ներառի՝

1. նրկրի համար առավել էական ներքին և արտաքին սպառնալիքների բնութագիրը՝ որպես առնձնատի, հասարակության և պետության կենսական րադություն շահերին սպառնացող վտանգի պայմաններին և գործոնների րացահայտումն ու դիտացումը, սրճք ի վիճակի են խաթարել պետության սոցիալ-տնտեսական կայունությունը ներկայումս կամ միջին ժամանակներ (3-5 տարի) ներառող հեռանկարում:

2. Տնտեսության ազգային շահերն արտահայտող և նրկրի տնտեսական անվտանգության պահանջները բավարարող չափանիշներին և բնութագրող միծությունների րացահայտում:

3. Ազգային տնտեսության կայունությանը ապահովող գործոնների ազդեցությունը վնասակործող կամ մեղմացնող տնտեսական քաղաքականության, ինստիտուցիոնալ բարեփոխումների և անհրաժեշտ մեխանիզմների ձևավորում:

Ապահովիքներն, ընդհանուր առմամբ, տարբեր բնույթ և ուղղվածություն ունեն և կարող են հանգեցնել իրենց նշանակությանը և ծավալներով ոչ միօրինակ հետևանքների: Ապահովիքների համակարգը մշտապես նույնը չի մնում, սպառնալիքները կարող են հայտնվել և վերանալ, ավելանալ կամ նվազել: Տնտեսական ապահովիքներ ամօլով, թերևս, պետք է հասկանալ հնարավոր կամ իրականում գոյություն ունեցող ազդեցություններ, որոնք, ի վերջո, հանգեցնում են այս կամ այն կույսական վնասին: Դրանք կարելի է դասակարգել հետևյալ հատկանիշներով.

- ըստ ծագման և իրացման երևակայական, հսկանական, խիստ հավանական և իրական.

- ըստ արդյունքների տեղակայման՝ արտաքին և ներքին.

- ըստ հետևանքների համընդհանուր, տեղական նշանակության, միկրոտնտեսական, տարածաշրջանային և ճյուղային, մակրոտնտեսական.

- ըստ տեսակային հատկանիշների՝ արտադրական ոլորտում, արտաքին տնտեսական ոլորտում, ֆինանսա-վարկային, ներդրումային համակարգերում, արժեթղթերի շուկայում, սեփականության կառավարման, գիտական և մտավոր կարողության ոլորտներում.

- ըստ պատճառած վնասի չափի՝ ծայրահեղ, էական, անշան.

- ըստ ծագման պատճառների՝ տարերային աղետներ, կանխամտածված ազդեցություն, ստվերային տնտեսության գործողություններ.

- ըստ հասցված վնասի բնույթի՝ նյութական, ֆինանսական, տեղեկատվական, բարոյական

- ըստ ազդեցության բնույթի՝ ակտիվ և պասիվ:

Հաշվի առնելով ինչպես Հայաստանում, այնպես էլ Արցախում ձևավորված սոցիալ-տնտեսական և քաղաքական պայմանները, ինչպես նաև հասարակության ներսում առկա տարաբնույթ միտումները, առավել նպատակահարմար է պետական կառավարման մարմինների ուղարկությունը հյուսիսից տնտեսական անվտանգության հետևյալ հավանական սպառնալիքների վրա.

1. Ազգաբնակչության գույքային անհավասարության և հասարակության բևեռացման մակարդակի և թշվառության ավելացում, որը հանգեցնում է սոցիալական անդորրի և հանրային համաժայռության լուծարման: Հանրային շահերի ճնշող բերված հարաբերական հավասարակշռությունը կարող է լավատվել հետևյալ հիմնական գործոնների գործողության պատճառով՝

- հասարակության շերտավորումը մի տեղ խումբ հարուստների և իրենց ապագայում ոչ մի հույս չունեցող աղքատ մարդկային զերակշռող զանգվածի.

- գյուղի համեմատ քաղաքային բնակչության շրջանում աղքատների տեսակարար կշռի ավելացում, որն, իր հեղթին, ստեղծում է քրեաժին մթնոլորտ, սոցիալական լարվածություն և պարայտ հող՝ Հայաստանի համար նախկինում խորթ այնպիսի բացասական երևույթների տարածման համար, ինչպիսիք են թմրաբիզնեսը, կազմակերպված հանցագործությունները, մարմնավաճառությունը և այլն.

- գործազրկության զգալի աճ, որը հանգեցնում է սոցիալական մի շարք լուրջ հակամարտությունների.

- աշխատավարձի վճարման ուշացումներ, ձեռնարկությունների գործունեության դադարեցում և այլն.

- զանգվածային արտագաղթ դեպի Ռուսաստան և հեռավոր արտերկիր.

- մտավոր կարողության արտահոսք:

1. Տնտեսության կառուցվածքի արհեստական պարտադրված վերածկումներ, որոնք պայմանավորված են հետևյալ հիմնական գործոններով՝

- տնտեսության հարստ-հույս-բային արտադրությունների զարգացում, այդ թվում՝ մոնիթրինգ, ոսկու և սահմանափակ պաշարների արդյունահանում և զանգվածային արտահանում երկրից

- հայրենական արտադրության լայն սպառման ապրանքների մեծ մասի մրցունակության բացակայություն

- ժամանակակից տեխնոլոգիաների մշակման և արտադրության, մեքենաշինության, այլ ճյուղերի զարգացման ճանապարհին առկա օրինաչափ և արհեստաժին սրգելքներ և պետական աջակցության բացակայություն

-գիտական հետազոտությունների և նորամուծությունների տեխնոլոգիական սխեմային, ինչպես նաև ձևավորված գիտական խմբերի ու հիմնաքկների թալարում և դրանց հիման վրա հանրապետության գիտա-տեխնիկական կարողության փոշիացում:

-արտասահմանյան մի շարք երկրների և խոշոր ընկերությունների կողմից լայն սպառման ապրանքների գծով տեղական շուկայի գրավում:

-արտերկրի խոշոր ընկերությունների կողմից հայրենական արտադրությունների ատոմոմանական գրավում, նաև տալ ունենալով դրանց արտադրանքի դուրս մղումը արտաքին, հետագայում նաև ներքին շուկաներից (օրինակ՝ Երևանի Լոնյակի գործարանը):

-բաշխիչ էլեկտրացանցների օտարում արտերկրի՝ ԱՊՀ մի շարք երկրներում իրենց բացասական դրսևորած ընկերությունների, հետագայում ՀԲ-ի արտադրանքով նախատեսվող նաև էլեկտրաէներգիա արտադրող կայանների սեփականաշնորհումը և տնտեսության իրական հատվածի ամբողջական կազմավորումը (Ղազախստանի և Վրաստանի օրինակով):

-արտասահման համեմատ ներմուծումների անընդհատ աճ:

-Հայաստանի արտաքին պարտքի շնչտալի ավելացումը, որը սահմանափակում է Արցախի տրամադրվող օգնության ծավալը:

-երկու տարածքներում պետական բյուջեների ճնշվածքի խթանիկական աճ և դրա ֆինանսավորման մեջ արտաքին աղբյուրներից կախվածության ակնհայտ ավելացում:

3.Բնակավայրերի սոցիալ-տնտեսական անհամաչափ զարգացումը

Այս սպառնալիքի կարևորագույն գործոններն են՝

-տալբեր մալգերի և բնակավայրերի զարգացման մակարդակների միջև գոյություն ունեցող օրինաչափ տարբերությունը

-անկախության հռչակումից հետո ընկած Ժամանակահատվածում առանձին շրջանների ձեռնարկությունների, տնտեսությունների միջև տաանալակներով ձևավորված արտադրատեխնոլոգիական կապերի խախտումը

-վալքուդյան առանձին տարածքների միջև մեկ շնչին ընկնող ՀՆԱ արտադրության մակարդակների գծով տարբերությունների ավելացումը

4. Հատարակության և տնտեսական գործունեության մեջ քրեաձին տարրերի ավելացում, որը հետևանք է հետևյալ գործոնների՝ գործադրության աճ (հանցագործությունների զգալի մասը կատարվում են եկամտի կայուն աղբյուր չունեցող անձանց կողմից):

պետական մարմինների չինովնիկների մի մասի սերտաճում՝ կազմակերպված հանցագործ խմբերի հետ, որը հնարավորություն է ընձեռում հանցագործ կառույցներին ներագրել կատարման տալբեր համակարգերի վրա և տնօրինել պետական ունեցվածքի որոշակի զանգված և արտադրական կարողություններ:

-պետական վերահսկողության համակարգի թուլացում, որը թույլ է տվել աշխուժանալու քրեական տարրերին սեփականաշնորհման, առաքումների, պետական պատմերների և առևտրի գործարքներում:

5.Բանկային համակարգի դիրքերի թուլացում, որն արդյունք է հետևյալ հիմնական երևույթների և գործընթացների՝

-տնտեսության իրական հատվածում ճգնաժամային երևույթների խորացում:

-բանկային համակարգի և տնտեսության իրական հատվածի միջև որոշակի անջուպնտի գոյություն:

-առևտրային բանկների շահութաբերության մակարդակի անկում:

-տնտեսության վերակալորումը բանկերի համար շարունակում է մնալ խիստ ռիսկային և ոչ նախընտրելի:

-Ժամկետանց վարկերի բարձր տնտակարար կշիռ:

-անհուսալի վարկերի ծավալների աճ:

-առևտրային բանկերի թվի կրճատում, որը հետևանք է ՀՀ կենտրոնական Բանկի կողմից ընդունված նոր նորմատիվային պահանջների:

Կալերի է առանձնացնել սպառնալիքների սուլքեկտների մի բանի կատեգորիաներ:

1. Միջազգային, անդրազգային և ներքին հանցագործ կառույցներ:

2. Կատարման և իշխանության մարմինների կառույցացում, գործաղիք իշխանության առանձին ղեկավարներ և լոբինգ իրականացնող խմբեր, որոնք աշակցում են երկրի տնտեսական անվտանգության շահերին հակասող ծրագրեր և հայեցակարգեր և իրականացնում դրանց իրավական պաշտպանությունը:

3. Անբարենկադը և ձեռնարկության քողի տակ այլ գործարքներով զբաղվող տնտեսական և ֆինանսական կառույցներ. ֆինանսա-տնտեսական հարաբերությունների տեղական սուբյեկտներ, արտասահմանյան կապիտալի մասնակցությամբ տեղական ձեռնարկություններ, արտասահմանյան ֆիրմաներ (նկելայացուցչություններ, մասնաճյուղեր), 100 %-անոց արտասահմանյան կապիտալով հայկական ընկերություններ:

4. Անբարենկադը տնտեսական քաղաքականություններ իրականացվող միջազգային տնտեսական միություններ և ֆինանսական կազմակերպություններ, անդրազգային և արտասահմանյան այլ խոշոր ընկերություններ, միջազգային կառույցներ:

5. Արտասահմանյան ներկրների հետախնդական, հալհետախուզական և այլ հատուկ ծառայություններ:

Հայաստանի տնտեսական անվտանգությանն առնչվող սպառնալիքները կարելի է տեսլականվել հետևյալ հիմնական առաքարքներում.

1. Հանրապետության ֆինանսա-վարկային հիմնարկների գործունեություն:

2. Չձևավորված ֆինանսական շուկա:

3. Չձևավորված արժեթղթերի շուկա:

4. Նրկրի ազդիա-տնտեսական զարգացման կառավարման տեղեկատվական և հեռահաղորդակցությունների ասպարքներ:

5. Տնտեսական կառույցների արտաքին տնտեսական գործունեություն:

6. Սոցիալական և տնտեսական զարգացման պետական ծրագրերի իրագործման գործընթացներ:

7. Տնտեսության կառուցվածքային բարեփոխումներ: Սեփականության ձևերի փոփոխություններ:

8. Պետական սեփականություն կառավարում:

9. Սովերային հանգագործ բիզնես և քրեական մենեջմենտ. թանրայութերի, գների և գինավթերի: Ժազմավարական նշանակության հուսքի և նյութերի, թանկեարժեք մետաղների և թանկարժեք քարերի, նրկրի պատմա-մշակութային ժառանգությունը կազմող առարկաների ներքին և արտաքին աճողաճական շրջանառություն (մաքսանենգություն):

Վերո թվարկված սպառնալիքները, չնչին բազաառությամբ, աճնչվում են նաև Արգայի տնտեսությանը:

Ինչպես վրայում են միջազգային փորձագետների ամենամյա խորհրդածողմները, նյութիկ արյությունաբերական զարգացած ներկրներում «սովերային տնտեսության» հիմնահարքերը չեն կորցնում իրենց արդիականությունը և հրատառությունը: Նախ, «սովերային տնտեսություն» խնդառություն է շատ գործընթացներ, գալիորեն իջնցնում է տնտեսության ներսում ճգնաժամային նրկայութերի դեմ իրականացվող միջոցառումների արյությունավետությունը: Ավելին, միջազգային կազմակերպությունների, մասնավորապես, Transparency international-ի կողմից իրականացված ուսումնասիրությունը ցույց են տալիս, որ ամրոց աշխարհում «սովերային տնտեսություն» կազմակերպությունը և կառավարումն ավելի արյունավետ է, քան տնտեսության օրինակաբեր են կվող, հայտնի հատվածում: Այս հիմնահարքը ետևապես մեծ կարևորություն է առանում Հայաստանի ներկա տնտեսական իրավիճակում: Այստեղ «սովերային տնտեսության» տնտեսարար կշիռ նրկր անգամ գերազանցում է տնտեսության հարկվող հատվածը: Մեր ներկում «սովերային տնտեսության» դրևորումների առանձնահատկությունները պայմանավորված են նաև նրանով, որ տեղի է աճնում որևէ կերպ չհամադրված, չորագրավորված աճում պետության կառավարման խիստ կենտրոնացված համակարգից գնդի շուկայական կառավարման մեխանիզմի ձևավորում: Եվ քանի որ նշալ գործընթացը որոշակի առումով առաջ է աճնցվ դրա համար անհրաժեշտ շուկայական միջավայրի ձևավորումից, նպաստավոր պայմաններ են ստեղծվում «սովերային տնտեսության» զարգացման համար:

Մյուս խնդիրն այն է, որ դժվար լուծելի է ոչ միայն «սովերային տնտեսության» դեմ պայքարն, այլև ինքնին դրա գործունեության մեխանիզմների վերլուծությունը: Բազակայում է տնտեսության այս հատվածի վիճակագրական դիտաճման համակարգը, որի օգնությամբ հնարավոր էլինել պարզել դրա ճշգրիտ չափերն՝ ըստ արտադրվող առարանքների և ծառայությունների ծավալների, ինչպես նաև ըստ եկամուտների առաջման և վերաբաշխման: Նման որություն իրական սպառնալիք է հարուցում նաև նրկրի ֆինանսական համակարգին: Ավելայտ է նաև «սովերային տնտեսության» ակտիվ ազդեցությունների շնորհիվ հանրապետության պետական քաղաքական կառույցների ձևավորման հավանականությունը:

Ինչպես հայտնի է, աշխարհի բոլոր երկրներում պաշտոնական վիճակագրությունը ցույց է տալիս միայն տնտեսության իրավաբանական գրանցում ստացած միավորներում ստացված նկատմունքները: Նույնիսկ այս պարագայում հաշվի է առնվում միայն հարկային իշխանություններին կամ վիճակագրական մարմիններին պաշտոնապես հայտարարագրած նկատմունքների չափերը միայն: Գոյություն ունի տնտեսվարող սուբյեկտների կողմից արտադրության ծավալների և նկատմունքների զգալի մասը թաքցնելու գրեթե համատարած մեծ շահագրգիռություն: Դրդապատճառները տարբեր երկրներում տարբեր են: Եթե կենտրոնացված պլանային համակարգի պայմաններում առավել կարևոր դրդապատճառներից էին ժողովրդների քողարկումը և քյոլջնտային միջոցների առավելագույն ստացումը, ապա շուկայական տնտեսության պայմաններում ինքնակամ դրդապատճառը հարկերից խուսափելն է:

Անցումնային շրջանում ստվերային գործունեության դրդապատճառները որոշակի փոփոխություններ են կրում, որի հետևանքով «ստվերային տնտեսության» բուն կառուցվածքը և էական փոփոխությունների է ենթարկվում: Այսպես օրինակ, եթե նախկինում «ստվերային տնտեսության» բաղադրիչներից էին հավելավածները և «վճարովի» պարապորտները, իսկ տնտեսության մասնավոր հատվածի անհշան մասի պարագայում հարկերից խուսափելու երևույթ գրեթե չէր նկատվում, ապա ներկայումս պատկերը լիովին փոխվել է:

Պետական ձեռնարկությունների համատարած սեփականաշնորհման գործընթացի շնորհիվ և նոր, մասնավոր ձեռնարկությունների ստեղծումով տնտեսության մասնավոր հատվածի սկսեց աճել: Մինչ պետական ձեռնարկությունների կառավարող օղակները հաճախ ուղղակիորեն հետաքրքրություն չէին ցուցաբերում ավելացնելու և ստանալու այդ ձեռնարկությունների շահույթները և մյուս նկատմունքները դրանց պետության հետ վերաբաշխելու համար, մասնավոր ընկերությունների սեփականատերերը օգտագործում են հնարավոր միջոցները՝ թեթևացնելու հարկային բեռը, քանզի քյոլջնտային և արտաբազմային ֆոնդերի հարկերի և վճարումների գանկացած կրճատումը ուղղակի կամ անուղղակի ձևով ավելացնում է անձնական նկատմունքը: Այդ իսկ պատճառով, մասնավոր հատվածից ստացող թաքցած նկատմունքներն աճում են տնտեսության մասնավոր հատվածի աճի հետ՝ ուղիղ համեմատական կապով:

Անօրինակ գործունեության տեսակների ավելացմանը, հանցագործությունների (այդ թվում՝ տնտեսական) աճին զգալիորեն նպաստում է անցումնային շրջանին խիստ բնորոշ սոցիալական պայմանների կատարյալումը, հասարակության շերտավորումը և բարոյականության անկումը: Սեփականաշնորհման քողի տակ առաջանում են կեղծ կամ ձևական ընկերություններ, որոնք այդպիսով օրինականացնում են «ստվերային տնտեսության» նկատմունքները: Այս ամենն, իր երթին, պարարտ հող է ստեղծում ստվերային կամ ուղակի հանցագործ գործունեության համար: Չնայած այն հանգամանքին, որ պաշտոնական վիճակագրության կողմից չհաշվառվող գրանցվող և չգրանցվող գործարքների արդյունքում ստեղծվող արտադրությունների և դրանցից ստացվող նկատմունքների ծավալներն էական չափեր են հասել, այսուհանդերձ, հարկային մարմինները և վիճակագրական ծառայություններն առայժմ չեն գտել դրանց զնահատման արդյունավետ և հուսալի միջոցներ և մեթոդներ: Ռուս տնտեսագետ Ա.Կոշիկին այս առիթով առաջարկում է ուշադրություն դարձնել և արժանազան «ստվերային տնտեսության» դրսևորման գլխավոր փաստերը և վարձել գտնել դրանց հնարավոր բացատրություններ: Նշենք դրանցից մի քանիսը՝

-աշխատանքի ոչ համապատասխան, ցածր վարձատրություն, որը բացատրվում է գուցե երեւելի կատարվող, բայց չհարկվող այլ վճարումներով դեպոզիտային հաշիվներ, ապահովագրական վճարներ, փաստացի պայմանագրերով կանխիկ դրամի վերափոխում:

-միջնորդների միջոցով ցածր գներով իրացում, որը բացատրվում է կրկնակի գներով. մյուս մասը տրվում է կանխիկ շրջանառությամբ:

-ձգձգվող չվճարումների գումարը հավասարվում է մի քանի ամիսների հետադիմ, որը բացատրվում է այն հանգամանքով, որ ձեռնարկությունը միտումնավոր կերպով հարմարվում է չվճարումների շրջային. այս հարցի լուծումը պայմանավորված է ղեկավար օղակների փոփոխությամբ և նոր աշխատանքի որդեգրմամբ:

-ցածր շրջանառություն, որն արդյունք է քողարկված ընթացիկ հաշիվների օգտագործման:

-մանր ֆիրմաների հետ հաճախակի իրականացվող գործարքներ, որն առաջանում է հարկվող շրջանառության նկատմամբ ստվերային անհամեմատ ավելի բարձր տեսակարար կշիռ:

«Ստվերային տնտեսություն» իրենց ներկայացնում է տնտեսական գործունեության չհաշվարկված, չկանոնակարգված և հակաօրինական ձևերի մի ամբողջություն:

Մասնավորապես, ստվերային տնտեսություն ասելով հասկանում ենք ապրանքների և ծառայությունների փոխանակում, որի մասին տեղեկությունները չեն հաղորդվում հսկողություն իրականացվող պաշտոնական մարմինների: «Ստվերային տնտեսության» հետևանք են տնտեսության իրական հատվածում հարկերի ավելացումը, դրամի նախատեսվածից բարձր աղտը, քանի որ «ստվերային տնտեսությունից» ստացված գումարները չեն հաղկվում:

Ինչպես տնտեսությունն ընդհանրապես, այնպես էլ «ստվերային տնտեսությունը» բաղիսային հասկացություն է, ուստի այն ևս պետք է անխուսափելիորեն ունենա «վերնաշենը», այսինքն՝ համապատասխան ստվերային կառույցներ ոչ պաշտոնական իրավունք, էտիկայի կանոններ, անվտանգության արտաքին և ներքին ծառայություններ, խորհրդարանական լոբբի, «քողարկման» սեփական գաղութարարություն: Այս է պատճառը, որ «ստվերային տնտեսության» հիմնահարցը կարևորվում է ոչ միայն տնտեսական անվտանգության, այլև հասարակության ներսում ժողովրդավարական բարեփոխումների իրականացման և շուկայական արդյունավետ համակարգ ձևավորելու իմաստով: Դա, իր հմրթին, նշանակում է, որ ազգային տնտեսության անկայունության քննարկվող գործոնը պետք է իր տեղը գտնի տնտեսական գերակայությունների, ինչպես նաև տնտեսական անվտանգության ապահովմանը միտված համապատասխան օրագրերում:

Տնտեսական անվտանգության հիմնահարցերը հավասարապես կարևոր են յուրաքանչյուր երկրի համար՝ անգամ անկախ դրանց տնտեսական զարգացման տարբեր մակարդակներից: Տարբեր են միայն զարգացած և մեզ համադրելի երկրների նման անցումային տնտեսություններում «տնտեսական անվտանգության» հասկացությունները: Եթե, օրինակ, Հայաստանում և Արցախում այն անհատի, հասկացության և պետության նորմալ կենսազործունեության հոսքի նվազագույն կենսապայմանների ապահովման կարողություն է, ապա ԱՄՆ-ի պարագայում այն ժողովրդի կենսամակարդակի բարձրացմանը և տեղական ապրանքների մրցունակության բարելավմանն ուղղված պետության տնտեսական քաղաքականության արդյունավետությունն է, որն ամրագրված է Ֆ.Ռուզվելտի կողմից մշակված իդեոլոգիայի բազմակարգության հիմնադրույթներում: Հյուսիսային համար հատկապես կարևորում են տնտեսական անվտանգության ապահովման ոչ միայն աշխարհատնտեսական և աշխարհաքաղաքական պայմանները և տարածաշրջանային դինամիկ զարգացումները, այլև Աֆյոյաքի յուրահատուկ դերը՝ Հայաստանի և Արցախի մրցակցային առավելությունների բացահայտման և արտաքին շուկաներում դրանց արդյունավետ իրացման, ինչպես նաև՝ ներքին տնտեսական համագործակցության աստիճանի բարձրացման և տնտեսական անվտանգության կայացման գործում:

Ամփոփում

Հոդվածում բացահայտվում է տնտեսական անվտանգության էությունը, դիտարկվում են դրա ապահովման ուղղությամբ միջազգային փորձը ու մոտեցումները: Հիմնավորվում է ՀՀ և ԼՂՀ տնտեսական անվտանգության հայացնկարգի մշակման անհրաժեշտությունը, ձևավորված սոցիալ-տնտեսական և քաղաքական պայմանների հաշվառումով, քննարկվում է դրա վրա ազդող գործոնները: Բերվում են երկու պետությունների տնտեսական անվտանգության վրա ներգործող սպառնալիքները:

Резюме

В статье раскрывается сущность экономической безопасности, рассматривается международный опыт по его обеспечению и подходы. Обосновывается необходимость разработки концепции экономической безопасности РА и НКР и с учетом сформированных социально-экономической и политической условий обсуждаются факторы влияющие на нее. Приводятся угрозы, влияющие на экономическую безопасность двух государств.

ԾԱՀՈՒԹԱՀԱՐԿԻ ԴՐՈՒՅՔԱԶԱՍԹԻ ԾՊՏՖԻՄԱԼԱՅԻՄԱՆ ԱՆՀՐԱԺԵՇՏՈՒԹՅՈՒՆԸ ԼՂՀ-ում

Կ. Ն. Ներսիսյան

տնտեսագիտության ամբիոն

Ցանկացած նրկրի տնտեսության ստավել սուր հարցերից է հարկերի դրույքաչափերի մեծությունը, որից և ի վերջո կախված է բյուջե վճարվող եկամտի չափը: Մյուս կողմից ցանկացած տնտեսավարող սուբյեկտի գործարար ակտիվությունը մեծ չափով պայմանավորված է այն հանգամանքով, թե նրա վատուակի ո՞ր մասն է գանձվում հոգևոր պետության և ո՞ր մասն է թողնվում նրան: Այդ կապի բնույթը շատ դժվարում է մնում է անհասկանալի, քանի որ դժվար է պատասխանել այն հարցին, թե ինչ տնդի կունենա հարկային դրույքաչափի փոփոխության հետևանքով: Տեսականորեն այս հարցի պատասխանը փորձել է տալ Ա. Լաֆերը իր հայտնի կտրի միջոցով: Ըստ նրա, հարկերի դրույքաչափի աճը մինչև որոշակի սահմանն է բերում հարկային մուտքերի աճ, այնուհետև այդ աճը տատկանաբար նվազում է, սահուն ձևով նվազում են նաև բյուջեի եկամուտները:

Այսպիսով, երբ հարկային դրույքաչափը հասնում է որոշակի մակարդակի, տուժում է ձեռնարկատիրական ակտիվությանը, նվազում են արտադրության ընդլայնման խթանները և հարկման ենթակա եկամուտները, որոնց հետևանքով հարկատուների մի մասը տնտեսության «վեգա» սեկտորից անցնում է «առվմբային սեկտոր»: Ա. Լաֆերը գտնում է, որ հարկման օպտիմալ դրույքաչափը եկամուտների 30 տոկոսյա չափն է:¹ Այստեղից հետևություն՝ ավելի ցածր հարկային դրույքաչափերը ստեղծում են աշխատանքի, խնայողությունների և ներդրումների խթաններ, արդյունքում նախապայմաններ տարածվելով ընդլայնված վերարտադրության համար:

Անհրաժեշտ է նշել, որ Ա. Լաֆերի կողմից նշված փոխկապվածության գործնական դրսևորումը տայմանակա է, և այդ իսկ պատճառով, հարկերի մեծության և արտադրության ծավալների որոշակի փոփոխության կապի բացահայտումը շատ բարդ խնդիր է:

Այսպես՝ հարկային դրույքաչափերի բարձրացման դեպքում սկզբում տնտեսավարող սուբյեկտներին և բնակչության խթանիչ մոտիվները յոթորեն չեն փոփոխվում և իրական կրամուտներն ու արտադրության ընդհանուր ծավալը կրճատվում են ավելի դանդաղ, քան աճում է դրույքաչափը: Եվ քանի որ հարկման բազան ավելի դանդաղ է նվազում քան դրույքաչափի բարձրացման տեմպը, ուստի բյուջեի եկամուտներն աճում են: Մակայն, երբ դրույքաչափը հասնում է որոշակի սահմանի, հարկի հետագա վճարումը հարկատուի մոտ ընթում է գուտ եկամտի կրճատման և սկսվում է նոր գործարար ակտիվության անկումը, ինչը դրույք է վերցիսներին գանգվածությամբ խուսափել հարկերի վճարումից:

«Տնտեսության ճգնաժամային վիճակի խորացման պայմաններում ավելի նպատակահարմար է ունենալ համեմատաբար ցածր դրույքաչափերով և հարկման լայն բազայով եկամուտների աղբյուրներ, քան բարձր դրույքաչափերով մեղ, նրկույթ: ...Իրականում օբյեկտիվորեն գոյություն ունի շահայթի (եկամուտի) բյուջե գանձելու օպտիմալ չափաբանակ, սակայն այն գտնելու համար անհրաժեշտ է անցկացնել կազմակերպությունների ակտիվության ուսումնասիրություն այս կամ այն դրույքաչափի կիրառման դեպքում: Դրանց մակարդակը սակայն չպետք է լինի նվազագույնը, որովհետև չի պահպանվի բյուջեի պահանջը և կվտանգվի պետության նորմալ գործունեությունը և հարկերը կդադարեն իրականացնել տնտեսական կարգավորիչ գործառնությունը»:²

ԼՂՀ-ում իրականացվող հարկային բարեփոխումների համատեքստում ԼՂՀ կառավարության նախաձեռնությամբ օրենքների ուժով 2000 թվականից գործողության մեջ են դրվել մի շարք հարկային արտոնություններ և հարկման ցածր դրույքաչափեր առանձին հարկատեսակների և վճարների գծով, որոնցից առանձնապես է շահույթահարկի դրույքաչափի

¹ Д. Г. Черник "Налоги", М. "Финансы и статистика", 1999, էջ. 57

² Վ. Բուսանջյան, Գ. Կիրակոսյան, Ա. Սաֆարյան Հարկաբյուջնալիքն քաղաքականության կառավարվողական հիմնահարցերը Հայաստանի Հանրապետությունում, Երևան, 2004, էջ. 49:

ամենապակաս 5 տոկոսային նվազեցումը, որն արդեն 2002 թ. հունվարի 1-ից կազմում է սխեմական 5 տոկոս:

Հարկման նման լիբերալ ռեժիմների սահմանափակ հիմնավորվում է նախ հարկային բնիկ նվազեցման շնորհիվ տնտեսական ակտիվության ակնկալվող աշխուժացմամբ և ներկրորդ հարկման բազայի ընդլայնման հանգամանքով:

Տպեռենի է, որ հարկման օպտիմալ մակարդակը ձևավորվում է բազմաթիվ գործոնների ազդեցության տակ և դրանք հասունիկ հետազոտությունների արտերկա են: Ընդ որում, ինչպես հարկային ոլորտի պրակտիկ աշխատողները, այնպես էլ հարկային քաղաքականության տնտեսական հետազոտողները գալիս են միևնույն հետևության՝ հարկային համակարգի մշակման ամենաբարդ խնդիրն է գտնել այն ընդունելի սահմանը, որից շնորհիվ բացասաբար են անդրադառնում երկրի տնտեսական արդյունքների՝ հատկապես պետական նկատմամբ ձևավորման վրա:

Մակայն այլ երկրների փորձերն այս հարցում ներման համոզիչ չեն, քանի որ հարկերը շատ նորը մատնեցա են և «այլ հավատար պայմանների» սկզբունքը մի երկրից մյուսը, է հատկապես տնտեսությունից գործնականին փոխադրելու ժամանակ, պահպանելը շատ դժվար է: Այսպես, համաձայն որոշ հետազոտությունների շահութահարկի դրույքաչափի 5 տոկոսային կետով նվազեցումը բերում է թողարկման ծավալների աճ միայն կազմակերպությունների 48 տոկոսում³:

Բերված վաստակները վկայում են այն մասին, որ դեռևս շատ հրատույ է հարկադրույթի փոփոխության հետևանքով հարկային գանձումների կորուստների կամ ավելացման և հարկման բազայի ընդլայնման չափերի գնահատման հարցերը: Տեսականորեն դրանք որոշելու համար կարելի է ձևակերպել կազմակերպության հարկային վարքագծի պարզ մոդելը:

Ենթադրենք, նախկին (n) դրույքաչափով կազմակերպությունը պետք է վճարի H գումարի հարկ: Հինգ տոկոսային կետով շահութահարկի դրույքաչափը նվազեցնելու դեպքում գանձման ենթակա գումարը այլ հավատար պայմաններում կնվազի (n-5)/n անգամ: Այդ դեպքում պետության աղողակի ֆիսկալ կորուստները կկազմեն՝

$$A = H \cdot H(n-5)/n = 5H/n \quad (1)$$

Ենթադրենք հարկային բնիկ թեթևացման հետևանքով կազմակերպությունն ավելացնում է արտադրանքի թողարկման ծավալը /1+q/ անգամ: Այդ դեպքում նշված կորուստները կարող են փոխհատուցվել հարկման բազայի ընդլայնման հաշվին, ընդ որում պարզության համար ընդունենք, որ նշված աճը գծային է:

Այդ դեպքում պետության օղողակի ֆիսկալ կորուստների փոխհատուցման B չափը կլինի՝

$$B = qH(n-5)/n \quad (2)$$

որտեղ $H(n-5)/n$ -ը արտադրանքի նախկին ծավալի դեպքում գաժը տոկոսադրույթի պայմաններում գանձումների գումարն է:

(1) և (2) բանաձևերը ճիշտ են հարկային վճարների յուրաքանչյուր տիպի համար տեսնծին-առանձին վերցրած: Ընդ որում, (2) բանաձևով սրաշվում է ոչ թե պետության կորուստների փոխհատուցման ամբողջական մեծությունը, այլ նրա մի մասը: Իրոք, նվազեցնելով որևէ հարկատեսակի դրույքաչափը և դրանով իսկ հասնելով թողարկման ծավալի աճի, ընդլայնվում է հարկման բազան մյուս հարկերի ու վճարների համար ևս:

Իրականում հարկային մուտքերի և թողարկման ծավալների միջև եղած կապը գծային չէ, քանի որ յուրաքանչյուր հարկ հաշվարկվում է նկնելով որ սեփական բազայից. (շուտայինից, ավելացված արժեքից աշխատավարձի ֆոնդից):

Հարկային մուտքերի ընդհանուր հաշվեկշիռ ΔH -ը կնկնելայացվի հետևյալ տեսքով՝

$$\Delta H = B - A = \frac{H[q(n-5) - 5]}{n} \quad (3)$$

(1)-(3) մոդելը հիշատարեն կարելի է վերաձևակերպել տոկոսադրույթների բարձրացման տարբերակի համար:

³ Տե՛ս "Вопросы экономики", 9, 2001, էջ 62

Այդ գնադրում պետության ուղղակի ձեռքբերումը կկազմի

$$A = H(n+5) / n \quad H = 5H / n \quad (1ա)$$

Թողարկման ծավալների և հարկային բազայի (1-գ) անգամ կրճատումների հետևանքով պետության կորուստները կկազմեն

$$B = qH(n+5) / n \quad (2ա)$$

Հարկային ընդհանուր մուտքերի փոփոխությունը՝

$$\Delta H = A - B = \frac{5H}{n} - \frac{qH(n+5)}{n} = \frac{H[5 - q(n+5)]}{n} \quad (3ա)$$

Եթե այդ տաղբերությունը ΔH -ը բացասական է, ապա պետության եկամուտները հարկային բարեփոխումների հետևանքով նվազում են, իսկ եթե դրական է, ապա դրանք ավելանում են:

Անհրաժեշտ է նշել, որ գործնականում (3) և (3ա) բանաձևերով կարելի է հաշվարկել ու գնահատել տվյալ կազմակերպության գործունեության արդյունքները ի հաշիվ շահութահարկի դրույքաչափի փոփոխության, որի իրավահաջույնը կապված է որոշակի դժվարությունների հետ, քանի որ արտադրանքի թողարկման ծավալների փոփոխությունը կախված է նաև այլ գործոնների հետ ինչպիսիք են գները, արտադրանքի որակը, կառուցվածքը և այլն: Այդ իսկ պատճառով փորձեր 2000-2004 թթ. պաշտոնական վիճակագրական տվյալների հիման վրա վերլուծել շահութահարկի և առանձին ֆինանսական ցուցանիշների դինամիկան ԼՂՀ առևտրային կազմակերպություններում:

Աղյուսակ 1

ԼՂՀ Ազգային վիճակագրական ծառայություն հաշվետվություն ներկայացնող կազմակերպությունների ֆինանսական ոլորտ ցուցանիշները 2000-2004 թթ.՝

Ցուցանիշի անվանում		2000	2001	2002	2003	2004
Շահութահարկի գործող դրույքաչափը (%)		15	10	5	5	5
Արտադրանքի իրացումից զուտ հասույթ (հազ. դր.)	Ընդամենը	11889568	13985889	22988666	29097986	32104,2
	Արդյունաբեր.	3524998	4569245	6823493	9837837	17443,2
	Ծինարարութ.	4923634	4496838	8709097	10014416	7358,5
Հաշվեկշռային շահույթ (հազ. դր.)	Ընդամենը	225411	458149	1595118	2370202	4870,4
	Արդյունաբեր.	220604	242324	536885	1709097	4211,4
	Ծինարարութ.	15666	174660	1224327	1265021	773,3
Տոկոսներով զուտ հասույթի նկատմամբ	Ընդամենը	1,9	3,3	6,9	8,1	15,2
	Արդյունաբեր.	6,3	5,3	7,9	17,4	24,1
	Ծինարարութ.	0,3	3,9	14,1	12,6	10,5
Շահութահարկ (հազ. դր.)	Ընդամենը	111772	93578	181466	197985	198,0
	Արդյունաբեր.	64579	35523	60656	77847	77,8
	Ծինարարութ.	31511	45010	103838	99307	99,3
Տոկոսներով զուտ հասույթի նկատմամբ	Ընդամենը	0,9	0,7	0,8	0,7	0,4
	Արդյունաբեր.	1,8	0,8	0,9	0,8	0,3
	Ծինարարութ.	0,6	0,9	1,2	1,0	0,5

* Աղբյուրը՝ ԼՂՀ ֆինանսների վիճակագրություն: Վիճակագրական ժողովածուներ՝ 2000-2004 թթ.

Ինչպես ներում է աղյուսակ 1-ից, շահութահարկի գումարը հարաբերաժ գուտ հասույթին ներկայացված ընդհանուր կազմակերպությունների համար 2000-2003 թթ. էիմնականում ցուցաբերել է կայուն մակարդակ (0,7-0,9 %), իսկ արդեն 2004 թվականին այդ ցուցանիշը կտրուկ կերպով նվազել է՝ շուրջ երկու անգամ: Հատկանշական է, որ նշված ցուցանիշի անկման տեմպը ալիլի մեծ չափով է տեղի ունեցել տնտեսության հիմնական՝ արդյունաբերության և շինարարության ճյուղերում, 2004 թ. դրանք համապատասխանաբար հասնելով 0,3 և 0,5 տոկոսների: Ընդ որում քննարկվող ժամանակաընթացքում արտադրանքի իրացումից գուտ հասույթը ընդհանուր առմամբ ավելացել է շուրջ 2,7 անգամ, արդյունաբերությունում՝ 4,9 անգամ, շինարարությունում՝ 1,5 անգամ, իսկ հաշվմեկշտային շահույթի տեսակարար կշիռները այդ նույն ժամանակաընթացքում համապատասխանաբար ավելացել են 7,9, 3,4 և 35 անգամ:

Բերված համեմատություններից կարելի է գալ այն եզրակացության, որ շահութահարկի գանձման ձևավորված մակարդակը ԼՂՀ-ում համարժեք չէ արտադրության ծավալի և տնտեսվարող առլեկտների կողմից առաջվող շահույթների աճի տեմպերին:

Բացի դրանից կարելի է պնդել, որ վերոհիշյալ ոլորտներում շահույթի մակարդակը գգայունակ չէ հարկման դրույթաչափի նկատմամբ, այլ պայմանավորված է այլ գործոններով:

Շահութահարկի հաշվարկման ԼՂՀ գործող մեկնադիզմներում տեղ գտած հսկայածավալ նվազեցումներից ու հարկային արտոնություններից բացի շահութահարկի գումարը նվազեցնում են դրա ցածր դրույթաչափերը, որը իր մեծությամբ 4 անգամ գիծում է ՀՀ-ում գործող դրույթաչափին:

Հարկ է նշել, որ շահութահարկի հարկման բազան նվազել է «Հաստատագրված վճարների մասին» (1999 թ.) և «Առևտրի հարկի մասին» (2002 թ.) ԼՂՀ օրենքների ընդունումից հետո, որի արդյունքում պետությունից հարկային մուտքերում և ՀՆԱ-ում փոքրացնում է շահութահարկի մասնաբաժինը, ինչը վկայում է այս հարկատեսակի գծով հարկման արդյունավետության նվազման մասին, քանի որ նվազել է շահութահարկի դրույթաչափի արդյունավետության գործակիցը:

Այդ մասին են վկայում աղյուսակ 2-ում բերված տվյալները:

Աղյուսակ 2.

ՀՆԱ-ի և շահութահարկի որոշ ցուցանիշները ԼՂՀ-ում 2001-2005 թթ.

Ցուցանիշի անվանումը	2000	2001	2002	2003	2004	2005
1. ՀՀԱ (մլն դրամ)	23148,6	23880,7	26477,8	33883,7	42830,0	51361,1
2. Շահութահարկ (մլն դրամ)	268,4	160,8	187,8	235,8	317,6	384,3
3. Շահութահարկի տոկոսային ցուցանիշը ՀՀԱ-ում	1,16	0,67	0,71	0,70	0,74	0,75
4. Շահութահարկի չափի արդյունավետության գործակիցը (տող 3:20%)	0,06	0,03	0,04	0,04	0,03	0,04

Թիվ 2 աղյուսակից ներում է, որ շահութահարկի մեկ տոկոս դրույթաչափը 2001-2005 թթ. ապահովել է միջին հաշվով 0,035 տոկոս հարկային նվաճում, այն դեպքում, երբ 2000 թ. մինչև այդ հարկատեսակի դրույթաչափի կտրուկ իջեցումը նշված ցուցանիշը ամենաբարձր էր՝ կազմել էր 0,06 տոկոս:

Ինչ վերաբերում է շահութահարկի գծով ներդրումային էական արտոնություն ստանանելուն, ապա հարկ է նշել, որ հարկային բարենպաստ մթնոլորտը բնութագրվում է ոչ այնքան հարկման արտոնյալ ջնծիմի տեկայությամբ, որքան հարկային համակարգի կայունությամբ ու զարգացման կանխատեսելիությամբ, ինչը ներդրողին հնարավորություն է ընձեռում կառուցել երկարաժամկետ ներդրումների ծրագիր:

⁴ Մ. Մինասյան, «Հարկերի վճարումից խուսափելու խնդիրը» Ֆինանսներ և էկոնոմիկա, Հայաստան N6-7 ապրիլ-մայիս, 2005 թ., էջ 76-77:

Մյուս կողմից, օտարերկրյա ներդրումների իրականացման նպատակով հարկի դրույքաչափի նվազեցումը և արտոնության կիրառումը իրականում կարող է որևէ դրամական արդյունքի չհանգեցնել այն պարզ պատճառով, որ դրույքաչափի նվազեցմանը համապատասխանող հարկի չափը, այնուամենայնիվ, կվճարվի ներդրման ծագման երկրում, դրանով իսկ ընդամենը ԼՂՀ պետական բյուջեից շահութահարկը տնվափոխելով ներդրման ծագման պետության բյուջե:

ՀՀ-ում և ԼՂՀ-ում իրականացվող հարկային քաղաքականության ներդաշնակեցման առումով խիստ արդիական է շահութահարկի դրույքաչափերի միասնականացումը, ինչը ներթափանցում է դրա օպտիմալ մեծության որոշման հետազոտական-վերլուծական մեծածավալ աշխատանքների իրականացում այնպիսի հիմնական ուղղություններով, ինչպիսիք են նկատմանների գնահատումը, իրավակիրառական պրակտիկայի վերլուծությունն ու համեմատական վերլուծությունները:

Անվտոմում

2000 թվականից ԼՂՀ-ում իրականացվող հարկային համակարգի բարեփոխումների համատեքստում առաջին նշանակություն է ծնւթ բերել շահութահարկի դրույքաչափի օպտիմալ չափի սահմանումը, որը, առաջին հերթին, պայմանավորված է ՀՀ և ԼՂՀ հարկային քաղաքականությունների ներդաշնակեցման անհրաժեշտությամբ, ինչպես նաև այդ հարկառույկի գծով բյուջետային նկատմանների ավելացմամբ ու շահութահարկի արդյունավետության բարձրացմամբ: Նշված խնդրի լուծումը պահանջում է իրավակիրառական ու համեմատական վերլուծությունների իրականացում, ստացած արդյունքների գնահատման հիման վրա գործնական քայլերի իրականացում:

Резюме

В контексте налоговых реформ проводимых в НКР с 2000 года, в настоящее время особое значение приобрело установление оптимального размера ставки налога на прибыль, которое в первую очередь обусловлено необходимостью гармонизацией налоговой политики РА и НКР, а также увеличением бюджетных поступлений по этому виду налога и повышением эффективности налога на прибыль. Решение этой задачи требует проведения равноправительных и сравнительных анализов, и на основе оценки полученных результатов осуществления практических шагов.

Գրականություն

1. Д.Г.Черняк "Налоги", М. "Финансы и статистика", 1999г.
2. Վ.Բստանջյան, Գ.Կիրակոսյան, Ա.Սաֆարյան, Հարկաբյուջետային քաղաքականության կատարելագործման հիմնահարցերը Հայաստանի Հանրապետությունում, Երևան, 2004 "Вопросы экономики" N 9, 2001:
3. Մ.Մինասյան, «Հարկերի վճարումից խուսափելու խնդիրը», Ֆինանսներ և էկոնոմիկա, Հայաստան N6-7 ապրիլ-մայիս, 2005 թ.:
4. ԼՂՀ ֆինանսների վիճակագրություն: Վիճակագրական ժողովածուներ՝ 2000-2004 թթ.:

ԳՆԱՃԻ ՆՊԱՏԱԿԱԴՐՈՒՄԸ ԵՎ ԱՐԺՈՒԹԱՅԻՆ ՔԱՂԱՔԱԿԱՆՈՒԹՅՈՒՆԸ ՀԱՅԱՍՏԱՆԻ ՀԱՆՐԱՊԵՏՈՒԹՅՈՒՆՈՒՄ

Գ. Գ. Գրիգորյան

Երևանի պետական տնտեսագիտական համալսարան
կառավարման ամբիոնի ասպիրանտ

Անցումը տնտեսավարման շուկայական համակարգին նշառվում է համապատասխան ֆինանսական հարաբերությունների ձևավորում, ինչը նշանակում է նաև բանկային հոտմարքայի արևմտական վերափոխում և ֆինանսական շուկայի այդ թվում դրամական շուկայի, միջբանկային վարկերի շուկայի, արժույթային շուկայի, արժեթղթերի շուկայի և այլն/ գործունեության նոր սկզբունքների ձևավորում: Այդ պատճառով, անցումային տնտեսությամբ երկրներին անհրաժեշտ է բարելավել տնտեսական, քաղաքական և սոցիալական հարաբերությունների համակարգը, պետական և տնտեսական մի կրտսեղվածքի ձևավորման համար, որը թույլ կտա առավել արդյունավետ ձևավորել ֆինանսական համակարգ և մտնել միջազգային ծանրություն:

Այդ վերակառուցումները նշառվում են փոփոխություններ նախ և առաջ պետության և պետական կառավարման համակարգում: Անցումային շրջանի արարողորքը կայանում է ոչ թե պետության պիկի նվազման մեջ, այլ այն բանում, որ տնտեսության մեջ պետական միջամտության կրճատմամբ ենթադրում է, տվյալ գործընթացների պետական կառավարման բնագավառում «ծանրության կենտրոնի» տեղափոխման մեջ:

Անցումային տնտեսությունների տնտեսությունների համակարգային փափախությունների ռազմավարական ուղղություններում առանձնացվում են նաև տնտեսական կյանքի ազատականացումը, որը նշառվում է: տնտեսության պետական կազմավորման իրավունքում առավելագույն տնտեսական մեխանիզմներով, հատկապես ֆինանսական հարկերի և ցուցնետային ծախսերի, տոկոսադրույքի և փոխառությունների միջոցով:

Ցանկացած երկրի տնտեսական ակտիվության ու զարգացման, և հետևաբար, հատարականության բարելավության վրա մեծ ազդեցություն է գործում դրամավարկային քաղաքականությունը: Վերջինս տնտեսական քաղաքականության գործիքներից միջնաժամկետ կայունության ապահովման համար և կարող է արագ փոխվել տնտեսության աճի և զբաղվածության կարճաժամկետ տատանումները հարթելու նպատակով:

Դրամավարկային կարգավորումը իրենից ներկայացնում է պետական քաղաքականության կարևորագույն տեսլիստներից մեկը, սակայն դրա նպատակները, խնդիրները, գործիքները և իրականացման մեթոդները փոխվում են շուկայական բարեփոխումների և անգույնային տնտեսությամբ երկրների համաշխարհային տնտեսության մեջ ինտեգրման պայմաններում:

Կենտրոնական բանկերը հսկող են գալիս որպես դրամավարկային քաղաքականության սուբյեկտ, որանց գործառնությունները շուկայական տնտեսությունում սկզբունքորեն տուլյերվում են փաթեթավորման պետական համակարգում գործող կԲ-ների գործառնություններից: Առաջինը, հսկողն գալով որպես վերջին տույնի փաթեթավորում է քանկային և դրամավարկային համակարգերի կայուն գործունեությունը: Երկրորդը, դրամական գանգվածի վերահսկման միջոցով իրականացնում է պակասի դրամավարկային քաղաքականություն, որը կոչված է ազատավելու գնների կայունության, տնտեսական աճ և լիքի զբաղվածություն:

Ներկայումս անտեսագծաների մոտ հաստատվել է կոնսենսուս այն հարցի շուրջ, որ գների կայունությունը պետք է լինի դրամավարկային քաղաքականության գլխավոր նպատակը: Դրան են ձգտում անկախ կենտրոնական բանկ ունեցող բոլոր երկրները, ներառյալ Նիդալական արժույթային միությունը: Իսկ դրան հասնելու համար տարբեր են երկրների մոտեցումները անվանական խառնվել և ռազմավարության բնութագրական հարցերում:

Ազգային տնտեսություններում դրամավարկային քաղաքականության անվանական խառնվել դեր կատարում է փողի ազդեցականությունը, փոխարժեքը, իսկ 1990-ական թվականների սկզբներից նաև գնաճի կանխատեսվող մակարդակը, կախված որոնցից վարվում են դրամավարկային քաղաքականության ռազմավարություններ: Ընդ որում, անվանական խառնվել վրա հենվելը ստիպում է կԲ-ներին վարել անվանական դրամավարկային քաղաքականություն, որպեսզի այդ խառնվել գուցանիշները, ինչպիսիք են գնաճը կամ փողի ազդեցությունը, անան տատանման նկատ շրջանակում, որի արդյունքում անվանական խառնվել կանխարգելում է գների մակարդակի շատ արագ աճը կամ նվազումը և դրանով իսկ պահպանում տվյալ երկրի փողի արժեքը:

Հարկ է նշել, որ, իրենց ունեցած առավելությունների հետ միաժամանակ դրամավարկային քաղաքականության ռազմավարություն տարբեր տնտեսվածքներ ունեն հետևյալ թելությունները

- պաշտպան Ե դրամատիկական քաղաքականության անվավերացումը,
- գրգռում է ազնվությունով հարվածների նկատմամբ.
- բացակայում են փոխաբերի ազդանքները.
- Փողի ազդեցատների նպատակադրում
- կախվածությունը կայուն փառ-գնան կապից
- Գնաճի նպատակադրում
- թիյալի հասանելիության վերաբերյալ ուշացած ազդանշանում,
- կարող է պարտադրել խիստ կանոններ (սակայն ոչ զործնականում),
- կարող է հանգեցնել համայնառն արդյունքի մեծ տեսաանոմալների, եթե միակ

ուշադրությունը գնաճն է /սակայն ոչ զործնականում/.

2006 թվականի հունվարի 1-ից ՀՀ կհրաժարվի Ե գնաճի կառավարման նոր մոտեցում՝ գնաճի նպատակադրման ազգամարտության, մինչև այդ կիրառվող փառի ազդեցատների ծագմամարտության փոխարեն: Առավելապարտության փոփոխության պատճառները համարելով վերջերս հանդես եկած հեռուստիվ հանգստանքները

▪ գնաճի և փողի ազդեցատների միջև կապի անկայունությունը, որը կարող է բերել Դ-վճ ծրագրերի վարկի կորստի հասարակության մոտ,

▪ կհրաժարվի փողի ազդեցատների ազդեցատների լիարժեք կառավարման հնարավորության նվազումն ու փոխարկությունները կապված հնչվես փողի ազդեցատների և գնաճի կայուն կարողով, այնուհետ էլ փողի պահանջարկի տատանողական վարքագծի և տոկոսադրույքներից կախվածության գաժը առածգականությունը, աղտաքին ցնցումներով, գնաճի վրա ոչ մոնետար զորոնների զգալի ազդեցությունը, դուարայնացումն մակարդակի նկատելի փոփոխություններով:

Այդ փոփոխություններն են ՀՀ բանկային համակարգի կառուցվածքային փոփոխությունները, վաղերադրման ծավալների աճի բարձր տեմպերը, դրամի շարունակական արժեզրույթը, դուարայնացման մակարդակի նվազումը, աղտերիցից ստացվող տրանսֆերտների աճի բարձր տեմպերը բերել են փողի պահանջարկի վարքագծի հաճախակի փոփոխության ու անկայունության: Այս ամենի հետևանքով փողի ազդեցատների աճը խիստ փոփոխման ազդեցություն է ունեցել սպառողների կողմից շուկայում պահանջարկ ստեղծելու, թե խնայողությունների և թե ներդրումների ձևավորման վրա:

Փոխարժեքի նպատակադրումը, որը լայնորեն կիրառվում էր անցումային շրջանի սկզբնական փուլում, կարող է բերել ինքնուրույն դրամավարկային քաղաքականություն իրականացնելու հնարավորության լորստի և կապիտալի արտահոսքի: Այլ կերպ ասած, եթե կհրաժարվի դրամի նպատակ ամրապնդում են փախարժեքը և վերահսկում վերջինիս վարքագիծը, ապա նրանք իրենց վրա են վերցնում փոխարժեքի դիսկը և շուկայի մտանակիցների համար դառնում կանխատեսելի իրենց զորոնություններով: Այս ամենը ապահովագրում է անտեսակարար սույնվերսերի փոխարժեքի տատանումները, սակայն մյուս կողմից այն երկիրը դարձնում է առկա խոցելի արտաքին շուկայից և սակավաշտով գրոհներից:

Միջազգային փորձը ցույց է տվել, որ անցումային շատ երկրներ, կապիտալի հատկության աղտաններում, մակրոնախտայնաշտության ապահովման երկու ուղղություններից՝ փոխարժեքից և գնաճից, զերտաշտությունը տվել են գնաճի վերահսկմանը. իսկ փոխարժեքը թույլ է տրվել որպեսզի լորտ արտաքին և ներքին հավասարակշտությունները ապահովվելու համար:

Հայտնի է, որ ցածր գնաճի ապահովումը հիմք է հանդիսանում երկարաժամկետ հատկաժող կայուն տնտեսական աճի համար: Ուտոի դրան պետք է օտրող զբաղեցնողների կայացավորման դրամավարկային քաղաքականությունը և վերջինիս խելանտրքին պետք է կորոշենացնել հարկաբյուրեղային քաղաքականության հետ: Բացի դրանից, շատ երկրներին փորձը ցույց է տալիս, որ կհրաժարվի հաղթարժեքում են հասնում իրենց նպատակներին, եթե վարկունակ են, որն առկա հերթ է ձևաք բերվում ցածր գնաճի զբաղմաներում: Նման քաղաքականության որոշդրումը տնտեսվարող սույնվերսերի մոտ կայունացում է ազատումներ և երկարաժամկետ ծրագրեր կազմելու և իրագործելու հիմք հանդիսանում, իսկ ցածր և կայուն գնաճի ապահովման համար քաղաքականություն մտք բերած կենտրոնական բանկը առկա մեծ հնարավորություն է ստանում իրագործելու նաև այլ նպատակներ, օրինակ՝ մակրոտնտեսական իրական ցուցանիշների տատանումների հարթումը:

Գնաճի նպատակադրումը նոր երևույթ է մեր իրականացության մեջ, ուրիշ դիմում են ինքնուրույն անկախ դրամավարկային քաղաքականություն իրականացնող երկրները:

Գնաճի նպատակադրման կարևոր քաղաքականարժեքից է՝

▪ տարնկան գնաճի թիյալի հրապարակումը,

▪ գնելի կայունության հեշակում որպես դրամավարկային քաղաքականության գլխավոր նպատակ և այդ նպատակին հասնելու գնաճի ինտիտուցիոնալ պարտադրություն առանմանում,

▪ տնկվածությունը լայնածավալ կիրառման ազգամարտության Դ-վճ հետ կառավարման որոշումներ կապացնելու, ուսում դրամական ազդեցատներից բացի օգտագործվում են մի շարք այլ օգուցանիշներ,

▪ հիւսադարձակայնության միջոցով բարձր թուփանցիկության ապահովում, որը ենթադրու է հետադարձությանը և շուկաներին դրամավարկային ռազմավարության, դրա նպատակների և խնդիրների վերաբերյալ պարբերաբար տեղեկացում:

▪ Կենտրոնական բանկի պարբերական և մատչելի հաշվետվության ներկայացումը ապահով նպատակի իրագործման և ազդեցիկության վերաբերյալ:²

Հայկ է նշել, որ վերը նշված ԴԻԲ նպատակադրումները պահանջում են ազատ լուրացող վախճարների ռեժիմ, որին ՀՀ ԼԲ անցել է 1996թ. ընդունելով «ՀՀ տարածքում արժույթային կարգավորումը և վերահսկողությունը» Կանոնակարգ 8-ը:

Արտարժույթային շուկայի տնտեսականից, գնաճի ազդեցությունը բնականաբար ընկալվում է տոկոսադրույթի հետ կապի համառոտաբար: Բանի որ գնաճը փոխվում է գների հարաբերակցությունը, ապա այն փոխվում է նաև ֆինանսական ակտիվներից ստացվող իրական շահույթը: Այդ ազդեցությունը չափվում է իրական տոկոսադրույթների (Real Interest Rates) միջոցով, որոնք ի տարբերություն անվանական տոկոսադրույթների (Nominal Interest Rates) ցույց են տալիս փողի արժեքը մեղմ, որը տեղի է ունենում գների ընդհանուր մակարդակի աճի զրոհումով:

Տնտեսության վրա ազդող դրամավարկային քաղաքականության կարևոր լծակներից է ԼԲ կողմից կառավարվող կարճաժամկետ տոկոսադրույթների և փողարժեքի փոփոխությունները: Հնաց փողարժեքի լծակն է համարվում դրամավարկային փոխանցման հիմնական և ամենաազդեցիկ ուղին:

Կարճաժամկետ տոկոսադրույթների փոփոխությունը որոշակի ժամանակահատվածում իրենց ազդեցությունն են գտնում այլ տոկոսադրույթների վարքագծում: Տոկոսադրույթներն իրենց ազդեցությունն են ունենում նաև տնտեսության վարկավորման ծավալների և ձևաբերությունների կողմից ֆինանսական միջոցների ձեռք բերման հնարավորությունների վրա:

Փողարժեքի փոփոխությունը տնտեսական ակտիվության վրա և գների վրա ազդում է ինչպես ուղղակի այնպես էլ անուղղակի ճանապարհներով: Ուղղակի ազդեցությունը արժեքավորվում է ներմուծված հումքի և Դրբնական օգտագործման ապրանքների տոկոսային արժույթով արտահանվող գների ուղղակի փոփոխման միջոցով: Ընդ որում, վերջինս իր ազդեցությունն է ունենում նաև այլ ապրանքների արտադրության գների վրա՝ աշխատավարձերի փոփոխման միջոցով:

Փողարժեքի ազդեցության անուղղակի ուղին գործում է համախառն պահանջարկի վրա զուտ արտահանման ազդեցությունն միջոցով: Եթե փողարժեքը արժեքավորվում է, տնտեսական արտադրության ապրանքների գները դառնում են համեմատաբար էժան, որի հետևանքով աճում է արտահանումը, նվազում է ներմուծումը նպատակում համախառն պահանջարկի աճին:

ԼԲ կողմից փողարժեքի վրա ազդելու ուղիներն երկուսն են: Ուղղակի արտադրության ինտերվենցիաներ, որոնք փոփոխում են արտադրության շուկայում արտադրության ու տնտեսական արժույթի բանավարկային համամասնությունները և տոկոսադրույթների ուղի, որի պարագայում տոկոսադրույթների փոփոխությունն իր ազդեցությունն է ունենում տնտեսությունում արտադրության միջոցների ներդասի վրա, որին հետևում է արդեն փողարժեքի փոփոխությունը:

Փոխանցման մեխանիզմների արդյունավետ գործունեության համար անհրաժեշտ են որոշ նպաստայնամանք: Դրանցից առաջնայինը ԼԲ կողմից կարճաժամկետ կառավարվող տոկոսադրույթների և տնտեսությունում այլ տոկոսադրույթների փոխադարձակվածության բարձր առտիճանն է: Մյուսը՝ տնտեսական ապրանքների տոկոսադրույթներից կախված որոշումներ կայացնելու զգայունության առտիճանն է: Երկու զեւթում էլ անհրաժեշտ է ունենալ գրագրացած ֆինանսական շուկա, ֆինանսական միջոցության բարձր առտիճանով և ֆինանսական բազմազան գործիքակազմով:

Այս նպատակամանքները հայատնանում բախվանին թույլ են զարգացում, որի պարագայում ՀՀ-ում ԼԲ կողմից կառավարվող տոկոսադրույթի փոխանցման ուղին շատ թույլ է գործում: Հայտն վերոնշյալ հանգստանքին, Կենտրոնական բանկը չանքնր է գործարելու կարճաժամկետ տոկոսադրույթների կառավարման միջոցով ազդել համախառն պահանջարկի որոշակի մակարդակի ձևավորման վրա՝ արտադրության համար գնաճի նպատակային ցուցանիշը:

ՀՀ ԼԲ-ն որպես գործառնական նպատակ կընդունի կարճաժամկետ տոկոսադրույթը: Մակայն, ֆինանսական կայունության ապահովման նպատակներինց նշելով, անհրաժեշտության դեպքում ԼԲ-ն կկիրառի նաև ծավալային կարգավորման մտնցումներ:

Հատկաշահական է, որ գնաճի նպատակավորման ռազմավարության ինտիմոգիանալ դասակարգման պայմաններում շեշտվում է ընդհանուր 3% գնաճի նպատակային միջավայրի սահմանումը, դրան համեմելու հսկանականությունների բաշխման գրաքիկների կառուցումը և հրապարակումը ինչպես նաև հայեցողական քաղաքականության որոշումներն ստան, ինչը ենթադրում է գնաճի վրա ազդող ցուցանիշների լայն դաշտի դիտարկում և փորձագետների դատադրությունների հաշվառում:

Նշենք, որ առավելագույնը 3% ընդհանուր գնաճին հասնելու մեկ տարվա հորիզոնը և այն մատակա տադիրներին պահպանելը դեռևս բավարար էինք չի կարող հանդիսանալ տնտեսական տպելվաների

համար ռազմավարական քննության ներդրումների ընդունման համար և ներկայացվեց այդ գույքահիշմարիտների մակարդակ մինչև 2015 թվականը ամբողջական է ՀՀ կառավարության դեռևս 2003 թվականին ընդունված «Աղյուսակային հաղթահարման ռազմավարական ծրագրում»:¹ Ուստի հաշվի առնելով այն, որ դրամավարկային քաղաքականության ազդեցությունը տնտեսության վրա պետք է իրականացվի կարծածամկվող տոկոսադրույթների և փոխարժեքի փոփոխությունների միջոցով, ինչպես նաև այն հանգամանքը, որ նշված փոխանցման մեխանիզմների արդյունավետ գործունեության համար անհրաժեշտ նախադրյալները ՀՀ-ում բավականին թույլ են զարգացած (ֆինանսական շուկա, ֆինանսական միջոցների բարձր տատկեռելիք և ֆինանսավարական բազմազան գործիքակազմ) անհանրին է թվում կարծածամկվող տոկոսադրույթների կառավարման միջոցով արդյունավետորեն ազդել համախառն գրեհանջարկի վրա, դրանով իսկ ապահովել գնաճի նպատակային ցուցանիշը:

Մի հանգամանք ևս արժեքային շուկայի գործունեությանը չմիջամտելը ՀՀ կԲ -ի կողմից հանգեցրել է փոխարժեքի այնպիսի տատանումների որոնք կապված չեն ֆինանսական շուկաների հետ: Այսպես՝ 2005թ. ՀՀ դրամը ԱՄՆ դոլարի նկատմամբ 2004 թվականի համեմատությամբ արժևորվել է 20-25 տոկոսով, մինչդեռ դոլար-եվրո փոխարժեքի տատանումները կապվել են 5-7 տոկոս: Մյուս կողմից, չնայած անվանական փոխարժեքի արժևորմանը, իրական արդյունավետ փոխարժեքը մնում է արժեզրկված: Այս հանգամանքը առաջին հերթին պայմանավորված է առևտրային գործընկեր ներկրների համեմատ ՀՀ-ում տվյալի գաճի է կայուն գնաճով և այդ ներկրներում ԱՄՆ դոլարի նկատմամբ իրենց արժույթների համեմատաբար արժևորմամբ:

Որպես ռազմավարական նպատակ հռչակելով ՀՀ դրամի կայունությունը, մեր կարծիքով, այն կարելի է ապահովել տնտեսական կայուն աճի տեմպերի, ներքի արտաքին տնտեսական կապերի բազմաոնխակացման, էներգետիկների և հումքի համաշխարհային գների կոնյուկտուրայից խիստ կախվածության նվազեցումից ելնելով:

Ռազմավարական առումով Եվրոմիության հետ ՀՀ ինտեգրումը դիտելով որպես երկարաժամկետ նպատակային բաղադրիչ հարկ է ճշգրտել տնտեսության զարգացման, ուղղությունները, որոնց շնորհիվ, կարծում ենք, կարելի է ապահովել տնտեսական բարձր աճ:²

Իսկ ներկայումս կենտրոնական և արևելյան Եվրոպայի ներկրները փուլ առ փուլ վճռում են տրանսֆորմացիոն ժամանակաշրջանի խնդիրները, մտնելով Եվրոմիություն և իրենց առջև միջազգային արտադրության քաղաքականության մեջ դնում են ռազմավարական նպատակ՝ Եվրոմիության միանման արժույթի մտցումը:³

Կարծում ենք, այս հարցադրումը ևս ունի ռազմավարական նշանակություն:

Ամփոփում

Հաղվածում քննարկվում և բացահայտվում են ՀՀ կենտրոնական բանկի կողմից իրականացվող դրամավարկային քաղաքականության հիմնական ծաղրությունները արդի ժամանակաշրջանում, մասնավորապես գնաճի և հայկական դրամի փոխարժեքի կարգավորման մեխանիզմները և դրանց փոխազդեցությունը ՀՀ տնտեսության վրա: Դիտարկվում են վերաբնակիչ գնաճի ռազմավարության իրականացման մոտեցումները և նշված փոխանցումային մեխանիզմների արդյունավետ գործունեության համար անհրաժեշտ նախադրյալների թույլ զարգացության մասին:

Резюме

В статье обсуждаются и раскрываются основные направления денежно-кредитной политики ЦБ РА в современный период, в частности, механизмы регулирования инфляции и курса армянского драма и воздействия последних на экономику РА. Рассматриваются подходы проведения стратегий контролируемой инфляции и отмечается слабость развития необходимых предпосылок для эффективной деятельности переводных механизмов.

Ծանոթագրություններ

1. "Теория переходной экономики", под редакцией Булатова М., 2006г.: стр. 1
2. «Գնմիային գործ», Եր., «Արարման Հրատ», 2004թ., էջ 157:
3. ՀՀ կԲ նախագահի գեղարվեստական Պետական Տնտեսագիտական Ինստիտուտում /14.12.2005թ./ www.cba.am:
4. ՀՀ Պաշտոնական տեղեկագիր, N43, 2003թ.:
5. Զեմ. Սովետյան, «ՀՀ տնտեսության զարգացման մակարդակը և հետևանքները», Հայաստանի ֆինանսներ և Իրնոմիկա, NN 12-13, 2004, էջ 25:
6. К. Рудый, "Международные валютные отношения в переходный период" Банковский вестник 2005 стр. 14

ՏՆՏԵՍԱԿԱՆ ԱՃԻՆՈՂԵՍ ՏՆՏԵՍԱԳԻՏԱԿԱՆ ԿԱՏԵԳՈՐԻԱՅԻ ԼՈՒԹՅԱՆ ՄԱՍԻՆ

Օ. Նալբան, տնտեսագիտության թեկնածու, դոցենտ

Ռ. Նալբան, տնտեսագիտության ամբիոն

Ինչպես ամեն մի հասարակական գիտություն, տնտեսագիտություն տնտեսությունը նույնպես իր առարկայի և օբյեկտի ուսումնասիրության նպատակով սահմանում և կիրառում է բազմաթիվ կատեգորիաներ: Ն. Մենկյուն նշում է, որ «Տնտեսագիտության տեսությունը որպես գիտություն ունի ոչ միայն իր հատակ առարկան, այլև հատակ տերմինաբանություն և դատողություն ընթացք»¹: Ընդունելով այս ճշմարտությունը, պետք է նշել, որ տերմինների և դատողության ընթացքի ընտրությունը իր էությանը սուբյեկտիվ լինելով հանդերձ ունի օբյեկտիվ նախապայման /նախադրյալ/: Եթե մակրոտնտեսագիտությունը զբաղվում է հասարակական տնտեսության, որպես մեկ միասնական ամբողջի, զարգացման վերլուծությամբ, տնտեսագիտության /մասնավորապես մակրոտնտեսագիտության/ տեսության նպատակը հանդիսանում է հասարակական տնտեսության գործունեության միասնիկով ընթանումը, իսկ վերջինս իրենից ներկայացնում է կոնկրետ պատմական մոդել /համակարգ/, հասարակության զարգացման այդ փուլի հատուկ սկզբունքային տնտեսական կապերի ընդհանրություն, որոնք դրսևորվում են տնտեսական օրենքների և օրինաչափությունների գործողությամբ ձևով:

Տնտեսական կատեգորիաները սահմանվում են ուսումնասիրելու այդ կապերն ու հարաբերությունները: Տնտեսության այս կամ այն մոդելին առնչվող ամեն մի ուսումնասիրության ժամանակ կարևոր է նկնել այն սկզբունքի, որ տնտեսական տվյալ և դրան բնորոշ ցուցանիշի փոփոխությունը պարտադիր հանգեցնում է մեկ այլ երևույթի և նրան բնորոշ ցուցանիշի /կամ ցուցանիշների/ փոփոխությանը, պայմանավորված տնտեսական կյանքում առկա ընկերային և հետևանքային /էկոգեն և էնդոգեն/ երևույթների առկայությամբ. որոնք գտնվում են մշտապես կրկնվող պատճառահետևանքային կապի մեջ:

Աբստրախիվելով ոչ էական առանձնահատկություններից կարելի է նշել, որ տնտեսական կատեգորիաները, ըստ համընդհանուր մոտեցման, հասկացություններ են /մտերկանց տրամաբանական մտածողության արդյունք/ կրկնված արտահայտելու իրավանքով գոյություն ունեցող տնտեսական հարաբերություններն ու երևույթները:

Այս առումով մենք խնդիր չենք դնում վերլուծելու տնտեսագիտական կատեգորիայի՝ որպես սուբյեկտիվ /տերմինաբանության առումով/ և օբյեկտիվ /բախնդակային առումով/ դիալեկտիկային առնչվող հարցեր, որոնք բավարար չտրվով պարզաբանված լինելով տնտեսագիտական գրականության մեջ, այնուամենայնիվ շարունակում են մնալ հասարակագետների գիտական ուսումնասիրությունների տեսադաշտում:

Մեր կարծիքով առավել հետաքրքրական և գիտական առումով ուշագրավ են մասնագիտական գրականության մեջ տնտեսագիտական կատեգորիաների առավելապես էությանն ու դրանք բնորոշմանն առնչվող նորանոր հարցերի շարունակվող քննարկումները: Դրանք պայմանավորված են նրանով, որ բացարձակ ճշմարիտ, լիարժեք հստակեցված և անսխալ տնտեսագիտական տեսություններ չեն լինում, թեև լուրջ նրա համար, որ նախադրյալները, կանխատեսումները և եզրակացությունները միշտ էլ դիտվում են նոր հեղափոխների կողմից՝ պայմանավորված հասարակության տնտեսական կյանքում տեղի ունեցող փոփոխությունների տեսական վերլուծության անբաժնետոյսամբ: Օրինակ, եթե 1950-ական թվականներին Ֆրիդմենը գտնում էր, որ կանխատեսումների ճշտությունը հանդիսանում է տնտեսության գնահատման միակ չափանիշը, ապա 30 տարի անց Բյաուզը Ֆրիդմենի այդ եզրակացությունը համարեց նոր մեթոդոլոգիական միջոցառում միակ լսացնի կողմը²: Եվ դա քննական է, որովհետև տնտեսության գլխավոր պրոդուկտն են հանդիսանում եզրահանգումներն ու կանխատեսումները, որոնք չեն կարող հեջարկվել նախնական լաբորատոր փորձարկության, ուստի և մշտապես ենթարկվում են հետագա պարզաբանումների ու ճշտումների:

Այս հողվածում համեստ փորձ է կատարվում, թեև լուրջ և հարցադրման կարգով, որոշակի կարծիք արտահայտելով «Տնտեսական աճի» որպես տնտեսագիտական կատեգորիայի էությանն ու բնորոշման /ձևակերպման/ վերաբերյալ:

Տնտեսական աճը բոլոր ժամանակներում և տնտեսագիտության տարբեր դպրոցների և ուղղությունների կողմից դիտվել է դիտվում է որպես տնտեսագիտության տնտեսական ու տնտեսագիտական պրակտիկայի կարևոր հիմնականներից մեկը, քանի որ տնտեսական աճի կայուն տեմպերը հանդիսանում են կենսաուսկարգողակի բարձրագույն բանալին, իսկ վերջինիս առկա աճի ապահովումը կազմում է ամեն մի պետության գլխավոր տնտեսական խնդիրը: Մյուս կողմից խնդրի այդպիսի արդիականությունը պայմանավորված է ոչ միայն տնտեսական աճի, որպես ներույթի նշանակությամբ կամ տնտեսական տարբեր համակարգերում նրա բովանդակությամբ, մոդելներով, աճի գործոնների և այլ առանձնահատկություններով, այլ և այն հասկացմամբ, ինչպես նշում է ամերիկյան տնտեսագետ Ռեն Մեյզլանը, որ «...տնտեսական աճը, իրենից ներկայացնում է արտակարգ բարդ ներույթ, ..., և բազմաբնույթ կրթություն տնտեսական մշակումը՝ հանդիսանում է համադրյալ անհնարին գործ»»: Այնուամենայնիվ «անհնար գործ» լինելով՝ հանդերձ, տնտեսական աճի վերաբերյալ ժամանակակից տնտեսագիտական գրականությունը ամփոփում է՝ բավականին լուրջ և ծախվալու ժառանգություն, որը ստեղծվել և զարգացվել է տնտեսագիտության պատմական բոլոր ուղղությունների դասակարգումների ու նրանց հետևորդների կողմից:

Ներկայացվող խնդրի վերաբերյալ ամենատարբեր մոտեցումների ընդհանուր իմաստը կայանում է նրանում, որ տնտեսական աճը որպես ներույթ բնութագրում է ընդարձակա՝ միատարրությունում դժնամիշտ:

Այսպես օրինակ, ընդհանրացնելով ներույթի բազմաթիվ տարաբնույթ բնորոշումների իր ուսումնասիրությունը, Մ. Մաքթոնդոկը ներկայացնում է, որ տնտեսական աճը որպես իրական համակարգ ներքին առույնից համ ՎՄԱ- հարաբերական փոփոխություն է դիտարկվող ժամանակաշրջանում⁶:

Մյուս կողմից, Նթն մի պահ վերանայն տարբեր բնութաշարժումների հատուկ առանձնահատկություններից ու տարբերություններից, ապա կնկատենք, որ դրանցում տնտեսական աճը առաջին հերթին հանգցվում է նյութական բարիքների և ծախսարկունքների քանակական աճին: Անկախ դրանց արտադրության, բաշխման, փոխանակման և սպառման համ հասարակական վերադասարկության/ պատվական ձևերի առանձնահատկություններից, դրանք վերջին հաշվով կազմում են տվյալ հասարակության տնտեսական և սոցիալական առաջընթացի հյուսված կենսական անհրաժեշտ/ նյութական հիմքը:

Այլ կերպ ասած, անհիշական պատճառահետևանքային կառուցվածքում ունի «տնտեսական աճ» և «հասարակական բարեկեցություն» ու նրա աճի միջև որպես ներույթների: կամ կարելի է ասել, որ ներդրող ներույթը առաջինի հասարակական դաստիարակման ձևն է և հանդիսանում է փաստացի տնտեսական աճի հրաշալի սոցիալ-տնտեսական գնահատական:

Ընդունելով այս կապը որպես մշտապես կրկնվող ներույթ՝ կնշանակի, որ մենք գործ ունենք տնտեսական օրենքի հետ, քանի որ լրջորեն չի վիճարկվում այն տեսակետը, ըստ որի տնտեսական օրենքները դրանք տնտեսական ներույթներում և գործընթացներում մշտապես կրկնվող պատճառահետևանքային կապերն են և փոխադարձավորվածությունները:

Այս դեպքում առաջ է գալիս ներկա օրինաչափ հարց:

Արդյոք տնտեսական աճը, որպես նյութական բարիքների և ծախսարկունքների որոշակի քանակ/ համ դրանց դրամական արտահայտությունը/ միշտ է հանգցնում հասարակական բարեկեցության աճի, թե ոչ: Եթե այո, ապա կնշանակի, որ գործում է տնտեսական աճի և նյութական բարեկեցության փոխադարձ կապի համընդհանուր տնտեսական օրենքը: Եթե այս կապը կարող է խախտվել տնտեսական աճի տվյալ մեծությամբ դժգոհում կենսամակարդակի փոփոխության բացակայությամբ, կնշանակի, որ մենք գործ ունենք ոչ թե տնտեսական օրենքի այլ օրինաչափության հետ:

Տնտեսագիտությունը շատ վաղուց է պարզաբանել, որ տնտեսական աճի հիմքում առաջին հերթին ընկած է կուսակական ծախվածքների աճը: Իզուր չէ ասված, որ տնտեսագիտական/ հետազոտող և տնտեսագիտության/ առավել կարևոր խնդիրներից մեկն այն է, թե ստեղծված արդյունքի որ մասը պետք է սպառվի այսօր և որ մասը պետք է խնայվի ապագայում օգտագործելու համար⁷, այսինքն կուտակվի, հաշվի առնելով, որ խնայողության առավել բարձր նորմայի դեպքում, տնտեսությունը, մյուս հավատարմ պայմաններին առկայությամբ, կունենա կապիտալ կուտակման առավել մեծ ձեռքով՝ ապագայում տնտեսական ավելի մեծ աճի և հետևաբար նոր կենսամակարդակի համար⁸:

Եվ քանի որ՝ տվյալ առեփ դրությամբ տնտեսական աճը և կենսամակարդակի բարձրագույն խնայողը էապես պայմանավորված է ստեղծված արդյունքի ներկա մասերի

հարաբերությանը՝ մյուս հավատար Կայանաներում/ առաջ միշտ չէ, որ տնտեսական աճը որպես նյութական բարիքների և ծառայությունների քանակական ավելացում կարող է հասցնել մարդկանց բարեկեցության համաչափ աճի: Այսինքն՝ տնտեսական աճի և բարեկեցության փոխադարձ կապը օրինաչափություն է, բայց ոչ օրենք:

Այլ կերպ ասած տնտեսական մի երևույթ միշտ էլ բնութագրում, իր հետևանք երևույթի փոփոխությունը յուրաքանչյուր տվյալ պահին, այլ պայմանավորում է այն իրավիճակը /դրությունը/, որին նա ձգտում է: Այս պնդումը չի հակասում վերը նշված էկզոգեն և էնդոգեն երևույթների փոխադարձ կապի բնորոշմանը, քանի որ խոսքը տվյալ դեպքում գնում է ոչ թե երևույթների փոխադարձ անավարժանության դինամիկայի, այլ իրավիճակային գնահատումն ևս: Մյուս կողմից ընդունելով «տնտեսական աճի» և «հասարակական բարեկեցության աճի» փոխադարձ պայմանավորվածությունը, կամ այլ կերպ ասած ստեղծված բարիքների ծավալի և սպառման մեծություն միջև կապը, սենք կամա թե՛ անտաճ չենք տեղափոխում արդար տնտեսական ուսումնասիրության ասպարեզը գոտ նյութական աշխարհ, ինչը, մեր կարծիքով, խաչընդունում է վերը նշված տնտեսական կատեգորիաների միջոցով արտահայտվող արտադրական հարաբերությունների անհրաժեշտ հիմնավորմանը:

Ուստի գիտական փորձում տնտեսական պայմաններում ընդունելի է այն ձևակերպումը, համաձայն որի «տնտեսական աճ» տառով՝ այն իմաստ ունի, քան նույն էությունը գոտ նյութական ու օգնականները կողմը: Հիշենք նաև, որ միևնույն երևույթը կարող է դրսևորվել երկրի էկոնոմիկայի մակրո և միկրո մակարդակներում, ինչը օբյեկտիվորեն ենթադրում է դրսևորման ձևերի և բնորոշ պարամետրների, ցուցանիշների, չափորոշիչների առանձնահատկություններ: Հայտնի է, որ տնտեսագիտության տեսության մեջ տնտեսագիտական եզրակացությունների և կանխատեսումների օբյեկտիվության գլխավոր գործոնը հանդիսանում է «... մթնոլորտից անկախ կանխատեսությունը և նշանակալի նախադրյալների ճշգրտությունը»⁷: Այսինքն, տնտեսագիտական խնդիրները անհրաժեշտ է քննարկել /ուսումնասիրել/ տնտեսագիտության տեսության նկատմամբ՝ սկզբունքների շրջանակներում, որոնց համաձայն տնտեսական օրինաչափությունները փոխկապակցված են մեկ միասնական համակարգում, ինչը ենթադրում է նաև դրանց ուսումնասիրության միասնական մթնոլորտայնություն: Այսինքն, հասարակական զարգացումը դիտելով որպես բնապատմական գործընթաց, որն իրենից նմրկապեսցնում է այդ ընթացքի ևս նրա տարբեր փուլերի հատակ համընդհանուր երևույթների ընդհանուր-սցենարիզով և բովանդակությամբ և սցենար-տնտեսական ձևի միասնության, տնտեսական օրինաչափությունների խմատը առաջին հերթին ենթարկված է հասարակական արտադրության նպատակի իրազդրման շաներին:

Գտնում ենք, որ անկախ դրսևորման մակարդակից և առանձնահատկություններից, «տնտեսական աճի» էությունը պետք է դիտել արտադրության սովալ նդանակի գլխավոր նպատակի տեսանկյունից, որի իրագործմանը ենթարկված է արտադրության կազմակերպումը ընդհանրապես:

Հասարակության առանձին վերգված ամեն մի անդամի նպատակը հանդիսանում է սնվական կենսամակարդակի աճը, որի նյութական հիմքն է հանդիսանում իր անձնական հարստությունը /ուճեցվածքը, նյութական և դրամական արժեքների ամբողջությունը, այդ թվում պետության կառավարչ նրան մատուցվող անվճար ծառայությունների մեծությունը/, միջոց՝ ապրանքների ու ծառայությունների ավելի մեծ սպառումը: Ուստի տվյալ երկրում և տվյալ ժամանակահատվածում տնտեսական աճը անհատը գնահատում է իր նյութական դրության /հարստության/ իրական փափուկությանը: Իհարկե, շատ հեղինակներ հարստությունը բնորոշում են որպես «... ընթացիկ և ապագա նվաճությունների ու ժառանգած ակտիվների գումար՝ հանած պարտքերը»⁸: Մակայն սպառման չափերի և ընթացիկ նվաճությունների ծավալի միջև առկա կապը ավելի նկատելի դարձնելու համար, կարծում ենք, որ կարելի է արտահայտել իրական հարստության մյուս բաղադրիչները:

Եթե հասարակության բոլոր անդամների /այսինքն՝ ազգայնականության/ անձնական հարստության ընդհանրությունը /կամ համախառն մեծությունը/ պայմանավորված անվանենք հասարակական հարստություն /որի տակ տվյալ դեպքում հասկանում ենք ՀՆԱ այն մասը, որն օգտագործվում է տվյալ ժամանակահատվածում /օրինակ՝ տարվա ընթացքում/ սպառման համար/, ապա կարելի է վերջինիս համարել հասարակության բարեկեցության նյութական հիմքը: Նախորդ ժամանակաշրջանի համար հասարակական հարստության տեղը մյուս երկրապար պայմանների դեպքում հանդիսանում է տվյալ ժամանակաշրջանի տնտեսական աճի արդյունքը և նրա դրսևորման ձևը:

Այսպես օրինակ շուկայական տնտեսության պայմաններում մասնավոր շահը հանդիսանում է արտադրության այդ նպատակի շարժիչ ուժը, իսկ շահույթը այդ շահի իրագրված /տվյալ/ ցնցարում նաև իրականացված/ արտահայտությունը, նրա մեծության անընդհատ աճը այդ արտադրության անմիջական նպատակը:

Իհարկև, միկրոտնտեսական մակարդակում շահույթի աճ կարող է տեղի ունենալ նաև առանց վերը նշված ծավալի աճի կամ անգամ նվազման պայմաններում: Սակայն տնտեսական աճը որպես տնտեսական կատեգորիա քննարկում է առաջին հերթին և հիմնականում մակրոտնտեսական մակարդակում, իսկ այդ հարթության վրա նշված իրավիճակները օրինաչափ լինել չեն կարող, ուստի և չեն կարող դիտարկվել նրեքի հասարակական առաջընթացին առնչվող խնդիրների համակարգում:

Տնտեսական աճը, որպես հասարակություն առաջընթացն արտահայտող երևույթ իր դրսևորումն է գտնում հասարակական հարստության ծավալների դրական փոփոխության մեջ, որն իր հերթին պայմանավորում է հասարակության նյութական բարեկեցության մակարդակը և նրա միտումները:

Հետևաբար տնտեսական աճ-նյութական բարեկեցություն /ՆԲ/ կապը միջնորդավորվում է հասարակական հարստության միջոցով:

Այսինքն, ՏՄՀ-ՀՀ-ՆԲ տնտեսական երևույթների փոխադասմանավորվածություն և պատճառահետևանքային կապի մեջ է դրսևորվում դրանց հասարակական իմաստը:

Տնտեսական աճը յուրաքանչյուր հասարակության տնտեսությանը հատուկ երևույթ է, առանց որի անիրագործելի կլինի արտադրության հասարակայնությունը կազմակերպված առնչ մի եղանակի վերջնական նպատակի իրագործումը/ հասարակության հաջաճուն նյութական և եռցնոր պահանջմունքների բավարարման աճը:

Հետևաբար առնչ դեպքում արտադրության վերջնական նպատակի իրագործման պայմանը տնտեսական աճն է, միջոցը /նյութական հիմքը/ հասարակական հարստության ավելացումը:

Ուստի, տնտեսական աճը մակրոտնտեսագիտության կոտեգորիա է, այն արտահայտում է երևույթների պատճառահետևանքային կապը հասարակության մատչույթով և հասարակական վերարտադրության ամբողջական ընթացքը բնորոշող արտադրական հարաբերությունները:

Եթե տվյալ ժամանակահատվածում /տարում/, արտադրության միջոցների, սպառման առարկաների և ծառայությունների քանակական ավելացումը չի հանգեցնում հասարակական հարստության աճի, իսկ վերջինս մարդկանց բարեկեցության բարձրացմանը, ապա հասարակության սոցիալ-տնտեսական առաջընթացին զուգահեռ տնտեսական համարժեք աճ՝ որպես քանակության կենսամակարդակի բարձրացման պայման, չի տրծանագործվել: Այսպիսի երևույթ անկետակած ենարավոր է, չնայած օրինաչափ լինել չի կարող:

Հասկանալի է, որ այս դեպքում անխուսափելի է մի հարց, թե ինչպես անվանենք նյութական արժեքների և ծառայությունների ծավալների աճը տվյալ ժամանակահատվածում, եթե ոչ տնտեսական աճ: Միզբունքորեն կարելի է անվանել տարբեր կերպ, օրինակ ՀՆԱ-ի աճ, չնայած տնտեսագիտական գրականության և պաշտոնական միժակագրության մեջ, այն դիտվում է որպես տնտեսական աճի զուգահեռ: Մյուս կողմից ՀՆԱ-ի աճ կարող է տեղի ունենալ նաև հասարակական արտադրության անփոփոխ պարամետրերի դեպքում: Օրինակ նախորդ և ընթացիկ տարում Ռուսաստանում պետության նկատմաների նկատելի աճը հիմք է տվել նախաձեռնել մի շարք նոր առցիակական ծրագրեր: Սակայն նշված երևույթը արտադրության զարգացման արդյունք չէ, այն կարող էր ընթանալ նաև հակառակ ուղղությամբ: Նշված երևույթները օրինաչափություն չեն և չեն կարող քննարկվել որպես օրինաչափ կրկնվող պատճառահետևանքային կապ: Ինչպես արդեն նշել ենք, տնտեսական կատեգորիային բնութագրում է ոչ էպիզոդիկ, այլ օրինաչափ երևույթներին հատուկ ներքին կապը:

Բնականաբար, հարց կարող է առաջանալ նաև, թե ինչպես պարզել, կամ ինչպես է բնորոշվում հասարակական արդյունքի աճի տվյալ մեծության ազդեցությունը կենսամակարդակի և ընդհանրապես ընդլայնված վերարտադրության միտումների վրա: Սա շատ կարևոր հանգամանք է իրական տնտեսական աճը և կենսամակարդակի բարձրացումը գնահատելու համար, սակայն դա առանձին ուսումնասիրության թեմա է, ինչը լայնորեն պարզաբանված է մեր կողմից տրված և բազմաթիվ հայրենական և արտասահմանյան հեղինակների կողմից, չնայած յնդրի արդիականությունից, ծավալից և բարդությունից ելնելով՝ գիտական ուսումնասիրությունները ինտենսիվորեն շարունակվում են:

Ընդհանրացնելով արտահայտված տեսակետները, քննարկվող հարցի վերաբերյալ մենք կարող ենք առանձնացնել երեք փոխադասված եզրակացություններ:

Առաջինը՝ տնտեսական աճը, որպես մակրոտնտեսագիտության կատեգորիա արտահայտում է հասարակական արտադրության մեջ մարդկանց հարաբերությունները, որոշակի ժամանակահատվածում, նյութական բարիքների և ծառայությունների աճի նկատմամբ:

Երկրորդը, այդ աճը հանգեցնում է հասարակական հարստության ավելացմանը /մեծացմանը/ և հիմք է հանդիսանում սպառման ծավալների ընդլայնման համար:

Երրորդը՝ վնոջինս հանգեցնում է հասարակական բաղնիսնությունն բաղնիսնությունն /աճին/ առտահայտելով տվյալ հասարակական առտադրության վնոջնական նատտակի հրագործմանն ղինումիկան և հասարակական առաջնությունն ղնդինությունն:

Մենք հնուու ենք այն կարծիքից, որ հողվածում մեր կողմից տրված բնորոշումները, ձևակերպումներն ու եզրակացություններն անվիճելի և բավարար հիմնավորված են, ուստի դրանց նկատմամբ կատարված ամեն մի դիտողություն կրնադունվի անհրաժեշտ հարգանքով և ուշադրությամբ:

Ամփոփում

Հողվածում քննարկվել է «Տնտեսական աճի»՝ որպես տնտեսագիտական կատեգորիայի բացահայտմանն առնչվող տնտեսագիտական տարբեր դարգենների և ուղղությունների մոտեցումները և հիմնավորվել գիտական բնորոշման տեսակետից առավել ընդունելի ձևակերպումը: Ընդհանրացնելով ընդունված տեսակետները, «տնտեսական աճը» հիմնավորվել է որպես որոշակի ժամանակահատվածում նյութական բարիքների և ծառայությունների աճի նկատմամբ՝ հասարակական արտադրության մեջ մարդկանց հարաբերություններն արտահայտող մակրոտնտեսագիտության կատեգորիա:

Резюме

В статье рассматриваются подходы разных экономических школ и направлений, относящихся к выявлению сущности экономической категории “экономического роста”, обосновывается макроэкономическая категория, которая выражает отношения между людьми в сфере общественного производства в определенный период по отношению к материальным благам и услугам.

Ծանոթագրություններ

1. Н.Менько, Макроэкономика, Москва, 1994г. стр.45.
2. М.Балуг, Экономическая мысль в ретроспективе, Москва, дело ЛТД 1994г. стр. 651.
3. Курс Экономической теории, Киров, 2002г, стр. 527.
4. М.Сафрончук, Курс экономической теории, под ред. М.Чепурина и Е.Киселевой, Киров, 2002г. стр.558.
5. Ձևակերպումից բխում է, որ հեղինակը ՀՆԱ-ի ամեն մի դրական փոփոխություն դիտում է որպես տնտեսական աճ:
6. Н.Менько, Макроэкономика, Москва 1994г., стр. 143.
7. Там же, стр. 156.
8. М.Балуг, Экономическая мысль в ретроспективе, Москва, 1994г., стр. 659.
9. М.Бурда, Ч.Виллош, Макроэкономика, С.Петербург, “Судострпение”, 1998г., стр. 86.

ԱՇԽԱՆԱՑԱՆ ՑՈՐԵՆԻ ՀԱՅԿԱԿԱՆ ՍԵԼԵԿՏԻԱՅԻ ՍՈՐՏԵՐԻ ԳՆԱՀԱՏՄԱՆ ՆԱԽՆԱԿԱՆ ԱՐԴՅՈՒՆՔՆԵՐԸ

Ա. Գուլյան, պրոֆեսոր, Կոտայքի մարզի Կ. Աղալյան, Ն. Մելքոնյան

Հացահատիկի արտադրության ավելացումը, որը բխում է ժողովրդական տնտեսության զարգացման անհրաժեշտությունից, հնարավոր է իրականացնել մի քանի ճանապարհով: Նախ՝ բերրատվության բարձրացման հաշվին, որը ամենից շահավետ նշանակում է և: Երկրորդը՝ ցանքատարածությունների ընդարձակման հաշվին: Առաջինը կապված է արդյունավետ սորտի մշակության, բարձրորակ սերմի օգտագործման և ագրոմիջոցառումների մի ամբողջ համալիրի պատշաճ կիրառման հետ: Երկրորդը՝ ճանապարհը էքստենսիվ, ոչ արդյունավետ նշանակ է: Համախառն բերքի ավելացումը կապված է տնկի ունենալ ավելի շատ հեկտարների մշակության հաշվին, որը անվիճելիորեն լրացուցիչ ծախսեր է պահանջում, իսկ ստացված հատիկի ինքնաբերելը ավելի է բարձրանում:

Յուրով, ցանքատարածությունների ընդարձակմամբ համախառն բերքի ավելացման տարբերակը դարձել է ներկայիս հացահատիկ արտադրողների հիմնական գնաճը:

Այժմ, երբ հողի սեփականացման արդյունքում առաջ են եկել հազարավոր մանր սեփականատերեր, որոնց հողաբաժինը չի անցնում մեկ տասնյակ հա-ից, և: որոնք չեն կարողանում խուսափել մոնոկուլտուրայից, այսինքն՝ անհնար է դարձել ցանքաշրջանատության կիրառումը, զբերել բացառապես է կամ նվազագույնի է հասցված պարսպառնությունների (օրգանական և: հանքային) օգտագործումը, գիտվում է հողի սորտավարժայի վարտարացում, բերրիության նվազում, ագրեսիվ հացազգի մոլախտերով աղտոտում, որոնք ի վերջո հանգեցնում են քնքրատվության իջեցմանը, ինչին էլ մենք ակնհայտ ենք լինում: Նման պայմաններում միակ մատչելի ճանապարհը մանր հողատերերի (և: ինչու միայն նրանց) համար մնացել է սորտի ճիշտ ընտրությունը, թեև սերմնաբուծության նրբնիքի հստակ գործող համակարգի կազմավորման պայմաններում միշտ չէ, որ հաջողվում է ցանկալի սորտի սերմի հայթիայությունը:

Հանքահատությունում երկրագործության նման էքստենսիվ վիճակի դնպրում կարելի է սելեկցիայի նվազմանը՝ նոր բուծված սորտերի սորտափորձարկումը տարբեր հողակալական պայմաններում և: արդյունավետ ձևերի առաջարկումը հացահատիկի արտադրությանը զբաղվող ֆերմերներին: ԸՀՀ-ի, ինչպես նաև ՀՀ-ի համար կարծում ենք ստորադեցիական նշանակություն ունի ինչպես բարձրարժեք սորտերի առկայությունը, այնպես էլ տնկում որակյալ սերմացու աճեցնելու հնարավորության ստեղծումը:

Հացահատիկային մշակաբույսերի, այդ թվում մեզ համար հիմնական պարենային մշակաբույս հանդիսացող աշնանացան ցորենի սորտերի հարմարվողականությունը և: բերքային պոտենցիալը հնարավորությունների դրսևորումը հողակալական տարբեր պայմաններում տարբեր է:

Բնորոշվելու պոտենցիալ ընդունակությունը, հողում նշած սննդային տարրերի ու խոնավության արդյունավետ օգտագործումը ամեն մի սորտի ժառանգական հատկությունն է:

Սորտափորձարկման խնդիրը կայանում է նրանում, որպեսզի մշակության համար առաջարկված սորտերը ագրոտեխնիկական ճիշտ նշանակվող փորձարկման դրվն միասնական պայմաններում և: համապատասխան գնահատման միջոցով հայտնաբերվեն ամեն մի կոնկրետ գոտու համար առավել հարմարվող ու բարձր արդյունավետություն ցուցաբերող սորտերը (4):

Այդ նպատակով Արցախի «Մերմաբուծություն, սելեկցիոն նվաճումների փորձարկման, պահպանման և սերմերի որակի վերահսկման կենտրոն» ՓԲԸ (նախկին «Սորտափորձարկման և շրջայնացման պետական հանձնաժողով» իրավահաջորդը) 2003 թվականից իրականացնում է աշնանացան ցորենի հուլիական սելեկցիայի մոտ մեկ տասնյակ հեռակարգային սորտերի փորձարկման և գնահատման աշխատանքներ, միաժամանակ կազմավերվելով նախնական տվյալներով լավագույնների առաջնային սերմնաբուծությունը:

Մասնավորապես այդ սորտերը փորձարկվում են Ասկերանի շրջանի Աստղաշենի փորձադաշտում: Իհարկե, կարևոր է և: ցանկալի, որպեսզի հնարավորություն ստեղծվի նման փորձարկումները գույահեռաբար իրականացնել նաև: Մարտունի, Մարտակերտի և: այլ շրջաններում ու գոտիներում, որտեղ աշնանացան ցորենը բնագործակ ցանքատարածություններ է զբաղեցնում:

Սորտավործարկումների ու սերմնաբուծական աշխատանքների համար նախատեսված տեխնիկայի (փորրածափալ շարքացան, կոմբայն եւ այլն) թափանցիկ ու անվտանգ փոխակեր հնարավորություն չի տալիս անհրաժեշտ տնկարանները տնդադրել համեմատաբար ընդարձակ փորձամարզներում և իրականացնել թարժ վերատառցային սերմի բազմացում:

Ուստի փորձարկվող սորտերը ցանվում են ձեռքով, 1-10 քառ. մ. փորձամարզներում չորս կրկնողությամբ: Դա հնարավորություն է տալիս բոլոր մաքուր հատիկների համար ունենալ միատիպ եռադիտողներ, իսկ կրկնողությունների մեծ քանակությամբ նպաստում է ավելի հավաստի տվյալներ ստանալուն: Հավասար թվով սերմեր ցանվելով, բոլոր սորտերի համար ստեղծվում է միասնական խտություն, իսկ բույսերի համար՝ միասնական սնման մակերես:

Աճի ու զարգացման տարբեր փուլերում սորտերը գնահատվել են իրենց կենսաբանական եւ տնտեսական հատկանիշների ու հատկությունների դրսևորման տեսիմանով, պատկերելու եւ սնկային հիվանդությունների հանդեպ ունեցված դիմացկունությամբ եւ այլն:

Հասունացման փուլում բոլոր կրկնողություններից վերցվել է յուրաքանչյուր սորտի համար տիպիկ 20-ական հատիկ, որոնց ընտելացման արդյունքով որոշվել են նրանց բերքի կառուցվածքային տարրերը՝ հասկի զանգվածը, հատկում հատիկների քանակը, նրանց զանգվածը, հատիկների խոշորությունը (1000 հատիկի կշիռը), որոնք որոշակի պատկերացում են տալիս սորտերի բերքային հնարավորությունների մասին:

Սորտերը բերվում են այդ անալիզների արդյունքները (աղյուսակ):

Աղյուսակ

Աշխատացան ցորենի մի քանի հեռակառային սորտերի բերքի կառուցվածքային տարրերի դրսևորումը (Աստղաշեն, 2004թ.)

Սորտերը	Հասկի զանգվածը՝ գ	Մեկ հասկի հատիկների քանակը՝ հատ	Հասկի հատիկների զանգվածը՝ գ	1000 հատիկի զանգվածը գ
Բեգոստայա 1 (Տե)	2.22	38.4	1.73	43.4
Անի	2.65	37.2	1.86	37.4
Լայվար	2.31	35.5	1.71	43.8
Արգախ	2.77	45.8	2.00	43.1
Վարանդա	3.30	55.3	2.40	43.2
Նաիրի 68	3.05	42.0	2.15	47.0
Ամարաս -290	3.56	56.0	2.44	40.6
Շուշի	2.76	50.6	2.09	37.9
Խաչենի-149	2.84	47.0	2.01	40.6

Երկրագործության ներկայիս պայմաններում ուշադրության են արժանի այն սորտերը, որոնք ընդունակ են մշակության, ագրոտեխնիկական միասնական պայմաններում ձևավորելու ավելի արդյունավետ հասկեր:

Աղյուսակի տվյալներից կարելի է նկատել, որ փորձարկվող սորտերի զգալի մասը ստուգիչ Բեգոստայա 1 սորտի համեմատությամբ զայացրել է ավելի արդյունավետ հասկեր: Այսպես, Արգախ, Վարանդա, Նաիրի 68, Ամարաս, Շուշի սորտերը աչքի են ընկել հասկի ավելի մեծ զանգվածով (2.76-3.56գ), հասկում հատիկների թարժ քանակով (42-56) եւ մեկ հասկի հատիկների զանգվածով (2.09-2.44գ):

Բեգոստայա 1 սորտի մոտ այդ ցուցանիշները համապատասխանաբար կազմել են 2.22, 38.4 եւ 1.75: Հազար հատիկի կշռով առավել աչքի է ընկնում Նաիրի 68-ը (47գ):

ՀՀ Արարատյան հարթավայրի պայմաններում նախկինում կատարած հետազոտություններով համոզվել ենք, որ բերքի կառուցվածքային տարրերը որոշակի չափով սերտ են ուղղակի կապի մեջ են բերքատվության հետ: Միաժամանակ պարզվել է նաև, որ հասկի զանգվածը ավելի սերտ կապի մեջ է հասկում հատիկների քանակի ու նրանց զանգվածի հետ (1, 2): Այդ օրինաչափությունը նկատելի է նաև Արգախի պայմաններում կատարված փորձում: Հետևապես, առանց մեծ թվով աշխատատար անալիզների կատարելու միայն հասկի միջին կշռով կալելի է բավական մեծ ճշտությամբ պատկերացում կազմել ցանկացած սորտի բերքային ընդունակությունների մասին: Այստեղ կարևորվում է միավոր մակերեսի վրա հավասար թվով հասկակիր ցողուններ ունենալու անհրաժեշտությունը, որը հիմնականում կարգավորվում է

ցանքի ճիշտ խտության ապահովումով: Ոչ ինտենսիվ մշակության պայմաններում, ինչպիսին այժմ տեղի ունի, սորտերի թփակալության տարբերությունը գրեթե դեր չի կատարում:

Ուշագրության է արժանի նաև այն հանգամանքը, որ փորձարկվող սորտերի մի մասը, մասնավորապես Անին, Արգալը, Վարանդան և Ամարասը հասկի արդյունավետության բարձր ցուցանիշներ ունեցել են նաև նախորդ տարվա փորձարկումներում (3):

Մենք հսկված չենք պնդելու, որ փոքրածավալ փորձարկումների արդյունքի հիման վրա կատարած նորակագույնը մի խումբ սորտերի առավելության վերաբերյալ վերջնական է: Հայտնի է, որ սորտի բերքատվությունը փոքր փորձամարզերում և արտադրական ցանքում (մեծ տարածության վրա) կարող է տարբեր լինել: Ուստի նախնական փորձարկման արդյունքներով լավագույն ճանաչված սորտերը պետք է անցնեն նաև արտադրական լայն փորձարկում, որի համար, ինչպես նշվեց վերևում, ցավոք չկա համապատասխան տեխնիկա: Վերջինս նաև անչափ անհրաժեշտ է սկսած սերմնաբուծական ծրագիրը շարունակելու համար:

Ամփոփում

Հոգվածում քննարկվում են ԼՂՀ-ում հացահատիկի արտադրության ավելացման, բերքատվության բարձրացման և հողի մասնավոր սեփականատիրության ներկայիս պայմաններում, երբ երկրագործությունը տարվում է էքստենսիվ ճանապարհով, արդյունավետ սորտերի հայտնաբերման ու սերմնաբուծության կազմակերպման հետ առնչվող մի քանի հարցեր:

Резюме

Увеличение производства зерна озимой пшеницы, как основной продовольственной культуры, может быть осуществлено двумя путями: повышением урожайности, что связано с выбором урожайного сорта, наличием качественных семян и правильным применением целого комплекса агроприемов, и второе - увеличением посевных площадей, что в настоящее время имеет место.

В условиях частной собственности на землю, и в связи с малоземельностью основной части землевладельцев, минимализации и отсутствии удобрений, продолжительной монокультуры, происходит ухудшение плодородия почвы, засорение посевов сорняками и снижение урожайности.

В таких условиях важное значение приобретает наличие сортов, хорошо приспособленных к условиям среды и отличающиеся высокой утилизационной способностью: а именно способностью эффективно использовать имеющиеся в почве питательные элементы и влагу.

С целью поиска таковых в НКР с 2003г. проводится испытание сортов озимой пшеницы армянской селекции. Выделено несколько перспективных сортов, которые в мелкозеляночных условиях имели более продуктивный колос (по массе колоса, количеству зерен в колосе и массе зерен одного колоса), чем стандартный сорт Безостая 1. Особенно выгодно отличались сорта Арпах, Амарас, Варанда, Шуши и другие.

Часть из них имела такие же хорошие показатели и в предыдущем 2003 году.

Эти показатели колоса хорошо коррелируют с урожайностью и дают некоторое представление об урожайных возможностях этих сортов.

Գրականություն

1. Гулян А.А., Григорян А.А., Сафарян Г.Е., Хлгатын А.Х., Об эффективности отбора пшеницы по массе колоса, Биолог, ж. Армения, т-42, '7, Ереван, 1989.
2. Գուլյան Ա.Ա., Աշխնագան փափուկ ցորենի սելեկցիայում փորձարարական մոտիվացնեցի օգտագործման արդյունավետությունը, Դոկտորական ատենախոսություն, Երևան, 1999:
3. Гулян А.А., Некоторые аспекты улучшения генплазмы озимой мягкой пшеницы в Армении, Тезисы докл. VII международной кавказской конференции по зерновым и зернобобовым культурам, Тбидиси, 2004.
4. Доспехов Б.А., Методика полевого опыта, М. 1979.

2006թ. № 1(12)

Բովանդակություն

+1.	Ծայրային պայմանում սպեկտրալ պարամետր պարունակող մի ծայրային խնդրի սպեկտրի մասին <i>Ս.Կ. Պետրոսյան</i>	3	+
+2.	О решениях одной периодической краевой задачи <i>Г.Г. Саакян</i>	5	+
+3.	Тернарные сверхтождества ассоциативности определенные по равенству $((x, y, z), u, v) = (x, (y, z, u), v)$ <i>Л.Р. Абрамян</i>	7	+
+4.	Вариации функции распределения частиц по размерам в смоговой ситуации <i>Г.М. Багунц</i>	9	+
+5.	Основные задачи и особенности преподавания начертательной геометрии и черчения в вузе <i>А.А. Погосян</i>	13	+
+6.	Կրժողների էկոլոգիայի դաշտային հետազոտման որոշ մեթոդներ <i>Վ.Տ. Տարապետյան</i>	16	+
+7.	Սովորական նշտարիկի կենսականը և կազմությունը <i>Ս.Բ. Աղապյան, Ս.Ա. Աղապյան</i>	20	+
+8.	Վազի արմատային համակարգի տարածումը հողում և տնրևային մակերևսի աճը կախված խոնավությունից <i>Ա.Ն. Հակոբյան</i>	26	+
+9.	Эпидемиология и профилактика гельментозов среди организованных детей г.Степанакерта <i>З.Я. Асриян, А.А. Магакелян</i>	29	+
+10.	Արցախի եղերայուղատու բույսերը և նրանց օգտագործման հեռանկարները <i>Ա. է. Ավետիսյան, Մ. Կ. Հովհաննիսյան</i>	32	+
+11.	Ներքաղաքական հավաստությունների սրումը ԼՂՀ-ում (1993թ. փետրվար-մարտ ամիսներին) <i>Տ.Վ. Հակոբյան</i>	34	+
+12.	Палеолитические памятники Карабаха в освещении Азербайджанской историографии <i>В.А. Сафарян</i>	40	+
+13.	Յածր կենսարկի և մեկնարկային թափի տեխնիկայի ուսուցման մեթոդական ուսումնասիրումը (հետազոտումը) վնցերթը դատարանի տղաների և աղջիկների մոտ <i>Մ.Վ. Բաղդասարյան</i>	45	+
+14.	Уровень работоспособности студентов АргУ и освоенность ИПФП в процессе физического воспитания <i>С.С. Погосян</i>	52	+
+15.	Проблемы изучения и формирования творческого воображения подростков с учетом их индивидуально-возрастных особенностей <i>А.М. Мхитарян</i>	54	+

2006 1/12

16.	Самоубийство подростков: социальные причины и последствия <i>Ж.А. Саркисян</i>	59
17.	Անտիկ փիլիսոփա Պլատոնի հայացքները հոգու բացատրության շուրջ <i>Մ.Ե. Մելիքսեֆյան</i>	66
18.	Հայ լեզվաբանության անհատականի բարձրանքը (Հրաչյա Աճառյանի ծննդյան 130-ամյակի առթիվ) <i>Ա.Յու. Մարգարյան</i>	69
19.	Բազմի միսիոներական ընկերությունը և նրա լեզվակրթական գործունեությունը Շուշիում <i>Օ.Ե. Բաբայան, Ա.Է. Հայրապետյան</i>	76
20.	Նարեկագու անվան և նրան առնչվող բառերի կիրառություններ չափաժողովում <i>Ս. Ա. Մինասյան</i>	81
21.	Лексикографические основы создания русско-армянско-английского толкового словаря фразеологических единиц библейского и мифологического происхождения <i>Э.А. Айрапетян</i>	85
22.	Типология существительных английского языка <i>С.Н. Огольцов</i>	88
23.	История изучения фразеологии в русской лингвистической традиции <i>А.Петросян</i>	94
24.	70-ամյան թթ. հայ բանաստեղծության մի քանի առանձնահատկությունները: <i>Հ.Գ. Մուսայելյան</i>	100
25.	Պարույր Սևակի «Նվ այր մի Մաշտոց անուն» պոեմի ուսուցումը <i>Ս.Ե. Խաչատրյան</i>	104
26.	Սերգեյ Մարիյանի քննահամակարգը <i>Զ.Վ. Բադայան</i>	106
27.	«Էկոլոկովչինան» Վազգեն Օվյանի պոեզիայում <i>Լ. Ս. Գրիգորյան</i>	112
28.	Հայաստանի և Արցախի տնտեսական անվտանգության ապահովման նախապայմանները <i>Թ. Մանասեթյան</i>	115
29.	Շահութահարկի դրույքաչափի օպտիմալացման անհրաժեշտությունը ԼՂՀ-ում <i>Կ. Ա. Ներսիսյան</i>	122
30.	Գնուծի նպատակադրումը և արժույթային քաղաքականությունը Հայաստանի Հանրապետությունում <i>Գ. Հ. Գրիգորյան</i>	127
31.	Տնտեսական աճի՝ որպես տնտեսագիտական կատեգորիայի էության մասին <i>Օ. Նասյան, Ռ. Նասյան</i>	131
32.	Աշնանացան ցորենի հայկական սելեկցիայի աղբյուրի գնահատման նախնական արդյունքները <i>Ա. Գուլյան, Կ. Աղամյան, Ն. Մելքոնյան</i>	136

Արցախի պետական համալսարան

Գիտական տեղեկագիր

1 (12)

2006

Ученые записки

Համակարգչային շարվածքը և խմբագրումը՝
Արցախի պետհամալսարանի հրատարակչություն

Արցախի պետհամալսարանի հրատարակչություն
Ստեփանակերտ, Մ . Գոշի փ. 5
Издательство Арцахского госуниверситета
Степанакерт, ул. М. Гоша, 5

ԿԱՆՈՆՆԵՐ ՀԵՂԻՆԱԿՆԵՐԻ ՀԱՄԱՐ

1. «ԱրԴՀ գիտական փնդակագիր» պարբերականում հրապարակվում են օրիգինալ հոդվածներ ու նամակներ տեսական և էքսպերիմենտալ բնույթի մաթեմատիկայի, մեխանիկայի, ռադիոֆիզիկայի, քիմիայի, էկոլոգիայի, կենսաբանության, աշխարհագրության, տնտեսագիտության և հումանիտար գիտությունների բնագավառներին:

2. Ընդունվում են նաև ԱրԴՀ-ի մասնակցությամբ կայացած կոնֆերանսների, գիտաժողովների և գիտական դպրոցների նյութեր:

3. Բնագրերը ներկայացվում են երկու օրինակով, մեքենագրված, երկու ինքնուրույն մեկ, հայերեն, ռուսերեն կամ անգլերեն լեզուներով՝ հայերեն, ռուսերեն և անգլերեն ամփոփումներով: ՀՏԴ-ից (վերևի ձախ անկյունում), հոդվածի վերնագրից և հեղինակի անվանատառերից ու ազգանունից հետո բերվում է կարճ անուրացիա: Հոդվածի ծավալը աղյուսակներով չպետք է գերազանցի 10 էջ, հաղորդմանը՝ 4, նամակինը՝ 2:

4. Հոդվածի հետ ներկայացվում է արձանագրության քաղվածքը այն ամբիոնից, որտեղ կադրավել է քննարկվել է աշխարհում:

5. Թույլատրվում է 5-ից ոչ ավելի նկար (հստակ լուսանկար կամ գծագիր՝ արված առանձին սպիտակ թղթի վրա): Յուրաքանչյուր նկարի հակառակ կողմի վրա գրվում է կարգային համարը: Տեսքերի լուսանցքներում նշվում է նկարների և աղյուսակների փնդկերը:

6. Միեւնույն նյութը աղյուսակի և նկարի ձևով ներկայացնել չի թույլատրվում:

7. Բերվող գրականության մասին հոդվածում նշվում է միայն կարգային համարը, քառանկյունի փակագծերում ((1.3-5))՝ ըստ հանդիպման հերթականության: Հոդվածի վերջում նույն հաջորդականությամբ բերվում են գրականության ցուցակը, կարգային համարը, հեղինակների ազգանուններն ու անվանատառերը, զրքի կամ հոդվածի վերնագիրը: Պարբերական հրապարակությունների համար այնուհետև հաջորդում է ամսագրի ընդունված կրճատ անվանումը առանց չափերների, թվականը, հապորի ու թողարկման համարները, հերթական համարը և էջը: Գրքի դեպքում հրապարակման վայրը, հրապարակչությունը, թվականը և էջը: Չհրապարակված աշխատանքի վերաբերյալ (ըստի պետքի խոստովանելու) գրականության մեջ նշել չի թույլատրվում: Արտատպման գրականությունը տեսքով նշվում է հոդվածի լեզվով, իսկ գրականության մեջ օրիգինալով:

8. Հոդվածի տեսքերի վերջում ձախ կողմում նշվում է այն ամբիոնը կամ լաբորատորիան, որտեղ կադրավել է աշխատանքը:

9. Հոդվածը ստորագրվում է բոլոր հեղինակների կողմից:

ПРАВИЛА ДЛЯ АВТОРОВ

1. В журнале „Ученые записки“, АрГУ публикуются оригинальные статьи, сообщения и письма теоретического и экспериментального характера из области математики, механики, физики, радиотехники, химии, геологии, биологии, географии, экономики и гуманитарных наук, выполненные в Арцахском государственном университете.

2. Принимаются также материалы научных конференций, симпозиумов и научных школ, проведенных при участии АрГУ.

3. Рукописи представляются в двух экземплярах в машинописи через два интервала на русском, армянском или английском языках, с армянским, русским или английским резюме. После указания УДК (вверху слева), инициалов и фамилии автора и названия статьи приводится краткая аннотация. Объем статьи вместе с таблицами не должен превышать 10 страниц, сообщения-4, письма-2.

4. К статье необходимо приложить выписку из протокола заседания кафедры, где выполнена и обсуждена статья.

5. Разрешается не более 5 рисунков (контрастные фотографии или чертежи, выполненные черной тушью на белой бумаге). На оборотной стороне каждого рисунка отмечается его порядковый номер. На полях статьи должны быть помечены места рисунков и таблиц.

6. Представление одного и того же материала в виде рисунков и таблиц не допускается.

7. Цитируемая литература отмечается в тексте поочередно порядковым номером в квадратных скобках [1,2-5]. В конце статьи в той же очередности приводится список цитированной литературы: порядковый номер, фамилия и инициалы авторов, названия книги или статьи. В ссылках на периодические издания далее следует общепринятое сокращенное название журнала без кавычек, год, том, выпуск, порядковый номер, страница; книги-место издания, изд-во, год, страница. Ссылки на неопубликованные работы (кроме диссертаций) не допускаются. Зарубежная литература в тексте дается на языке статьи, а в литературе- на языке оригинала.

8. В конце статьи слева указывается кафедра или лаборатория, где выполнена работа.

9. Статья подписывается всеми авторами.